

Қ. ТУРҒУНОВ

РУСЧА-ЎЗБЕКЧА
ПСИХОЛОГИЯ
ТЕРМИНЛАРИНИНГ
ИЗОҲЛИ ЛУҒАТИ

«ЎҚИТУВЧИ» НАШРИЯТИ
Тошкент — 1975

© «Ўқитувчи» нашриёти, 1975 й.

Т 70 105 -- 328
М-353-(06)-75 280-75

МУҚАДДИМА

Психология энг муҳим ижтимоий фанлардан бири бўлиб, унинг аҳамияти КПСС Марказий Комитетининг мамлакатимизда ижтимоий фанларни янада ривожлантириш ҳақидаги тарихий қарорида алоҳида таъкидлаб ўтилган.

Фан ва техника тобора тараққий этиб бораётган ҳозирги вақтда психология фанида жиддий ўзгаришлар рўй бермоқда. Психология фанининг умумий психология, ёшлар психологияси, ижтимоий психология, инженерлик психологияси, медицина психологияси, патопсихология, меҳнат психологияси каби муҳим соҳалари тез ривожланмоқда.

Совет психолог олимлари психологик тадқиқотларнинг янги муаммоларини ишлаб чиқиш масаласига айниқса алоҳида эътибор бермоқдалар.

Биология билан психология биргаликда ривожланаётган ҳозирги даврда психология фанларининг бир қатор ёндош соҳалари тараққий этмоқда. Психология фанининг шу соҳаларидан бири сифатида аввало психофизиологияни кўрсатиш мумкин. Психологик ҳодисаларнинг яширин биофизик ва биохимик асослари совет психологларининг диққат-эътиборини борган сари ўзига жалб қилмоқда.

Инженерлик психологияси фаннинг янги соҳаларидан бири бўлиб, мамлакатимизда фан ва техникани тобора тараққий эттиришда муҳим роль ўйнайди. Техникадан энг самарали фойдаланиш учун машинани конструкция қилишнинг ўзидаёқ бу машинани одам бошқариши эътиборга олинмоғи, яъни машина кишининг психологик имкониятларига мувофиқ бўлмоғи зарур.

Кишининг ахборотни қабул қилиш ва уни қайта ишлаб чиқиш тезлигини, кишининг гидрок ҳажмини, унинг ўз диққатини тақсимлаш ва бошқа нарсага кўчира олиш имкониятларини, хотирада сақлаб қолиш ҳажмини, маълум қарорга келиш тезлигини ва ҳоказоларни аниқлаш каби масалалар айниқса муҳим бўлиб қолмоқда.

Психология бўлажак педагогларни ўз касбига тайёрлашнинг илмий асосидир. Педагогика олий ўқув юртларидаги психология программаларининг янги структураси, унинг мазмуни асосан шахсни тараққий эттириш принципларига бўйсундирилган бўлиб, умумий психология, ёш психологияси ва педагогик психологияга доир янги дарслик ва ўқув қўлланмалари нашр этишни талаб қилмоқда.

Шуни таъкидлаб ўтишимиз керакки, сўнгги йилларда ижтимоий психология тез тараққий этиб бормоқда. Кишиларнинг ўзаро муносабатлари, группавий дифференциация, группавий биргалик каби масалалар юзасидан олиб борилаётган тадқиқот ишлари турли хил коллективларни (ишлаб чиқариш бригадалари, кема экипажлари, мактабдаги синф коллективи ва ҳоназоларни) комплекшлаш (тўлдириш) ишларини тўғри амалга ошириш имкониятини беради.

Психология фанининг энг муҳим соҳалари ривожлана бораётгани муносабати билан психологиядан ҳар йили кўп миқдорда махсус адабиётлар нашр этилмоқда. Бу адабиётларда ўзбек китобхони учун янги ва тушунилиши қийин бўлган термин ва тушунчалар аянчагина бор.

Ушбу «психология терминларининг русча — ўзбекча изоҳли луғати»нинг нашр этилиши республикамиз маданий ҳаётида катта воқеадир.

Ҳозирги вақтда психологик адабиётларга бўлган қизиқиш ниҳоятда зўр. Шу жиҳатдан қараганда луғат махсус психологик адабиётларни атрофлича ўрганишда китобхонларга ёрдам беради.

Луғатдаги терминларни изоҳлашда совет психологиясида қабул қилинган концепциялардан фойдаланилди. Луғат «Умумий психология» дарслигидан фойдаланишда қўлланилади, лекин у дарслик ўрнида қўлланилмаслиги керак.

Барча изоҳ ва таърифлар атоқли совет психологларининг асарларидан олинган. Ҳаммага маълум бўлган баъзи бир терминлар адабиёт кўрсатилмаган ҳолда изоҳланган.

Луғат университетлар ва педагогика институтларининг студентлари, институт ва мактаб ўқитувчилари ҳамда ўз bilimларини, савиясини оширишда психология билан қизиққан барча кишиларга, албатта катта ёрдам беради.

Психология фанлари доктори,
профессор М. Т. Давлетишин

А

АБСОЛЮТНЫЙ ПОРОГ ОЩУЩЕНИЯ (лат. *absolutus* — мустақил, шартсиз, қатъий) — сезгининг мутлақ чегараси; билинар-билинемас муайян сезги ҳосил қилувчи минимал даражада кучга эга бўлган қўзғовчи миқдори; шу миқдорга етмаган қўзғовчилар сезги ҳосил қилмайди. С. м. ч. нинг миқдори сезги органларининг мутлақ сезгирлигини сифатлайди. С. м. ч. қанчалик паст бўлса, мутлақ сезгирлик шунчалик юқори бўлади (қ. **Пороги ошущения, Чувствительность**).

АБСОЛЮТНЫЙ СЛУХ — мутлақ эшитиш; товушлардаги энг нозик ўзгаришларни сезиш, тасаввур қилиш ва эсда қолдира билишдан иборат нодир истеъдод; М. э. кишилардаги музика қобилиятининг асосини ташкил қилиб, айрим музикачиларда ва куй ижрочиларида ўта даражада ривожланган бўлади.

АБСТРАКТНОЕ МЫШЛЕНИЕ — абстракт тафаккур; умумий ва мавҳум тушунчалар ёрдамида пайдо бўладиган тафаккур тури; А. т. орқали нарса ва ҳодисаларнинг бевосита идрок қилиш мумкин бўлмаган хусусиятлари, ўзаро муносабатлари аниқланади, қонуниятлар очилади, «қиймат», — «иффат» каби абстракт тушунчалар ҳосил қилинади (қ. **Абстрактно-логическое мышление, Абстракция**).

АБСТРАКТНОЕ ПОНЯТИЕ — абстракт тушунча (мавҳум тушунча); воқеликдаги нарса ва ҳодисаларнинг ўзини эмас, балки уларнинг белги, хусусият, сифат ва ўзаро муносабатларини акс эттирадиган тушунчалар. Мас., «қиймат», «назокат», «ҳаракат», «гўзаллик» каби тушунчалар. А. т. ларнинг мазмуни уларни конкрет нарса ва ҳодисаларга татбиқ қилгандагина очилади.

АБСТРАКТНО-ЛОГИЧЕСКОЕ МЫШЛЕНИЕ — абстракт-логик тафаккур (мавҳум-мантиқий тафаккур); нарса ва ҳодисаларнинг белгисини, сифат ҳамда хусусиятларини, сабаб-оқибат боғланишларини акс эттирувчи тафаккур тури (қ. **Абстрактное мышление**).

АБСТРАКЦИЯ (лат. abstractio — узоқлаштириш, мавҳумлаштириш) — абстракция (мавҳумот); нарса ва ҳодисаларнинг белгиларини, хусусият ёки сифатларини фикран ажратиб олиш (қ. **Абстрагирование**)

АБСТРАГИРОВАНИЕ — абстракциялаш (мавҳумлаштириш); нарса ва ҳодисаларнинг айрим белгиси, сифати ёки хусусиятини фикран улардан айриб олиб, уни мустақил фикр объектга айлантиришдан иборат ақлий операция. Мас., билиш процессида табиат, жамият ва айрим кишиларга хос бўлган «гўзаллик» белгисини айриб олиб, уларнинг гўзаллиги тўғрисида эмас, балки умуман гўзаллик, эстетик категория маъносигадаги гўзаллик ҳақида фикр юритилади.

АБУЛИЯ (юнон. abulia — қатъиятсизлик, журъатсизлик) — абулия (иродасизлик); муайян психопатологик сабабларга кўра ироданинг бўшашиши, кучсизланиши ёки тўлиқ йўқолишидан иборат ҳолат; А. ҳолатида киши энг оддий ҳаракатларни ҳам бажара олмай қолиши мумкин. А. жисмоний ва психик жиҳатдан тўғри ривожланмасликнинг ёки нерв системаси заҳарланишининг натижаси бўлиши ҳам мумкин.

АВТОГЕНЕЗ (юнон. autos — ўзим, genesis — келиб чиқиш) — автогенез; органик дунёнинг тарихий тараққиёти организмнинг ички, моддий бўлмаган омиллари таъсирида содир бўлади, деб даъво қилувчи реакцион идеалистик назария. А. организмнинг бутунлигини, ҳаёт шароитларига боғлиқлигини, унинг тараққиёт процессида, муҳит, яшаш шароитлари таъсирида таркиб топадиган белги ва хусусиятларини инкор қилади.

АВТОМАТИЗАЦИЯ ДЕЙСТВИЙ — иш-ҳаракатларнинг автоматлашуви; муайян фаолият турига доир ҳаракатларнинг онгнинг бевосита иштирокисиз бажариладиган бўлиши (қ. **Автоматизированные движения**).

АВТОМАТИЗИРОВАННЫЕ ДВИЖЕНИЯ — автоматлашган ҳаракатлар; кўп марта такрорланиши ёки махсус машқлар қилиш натижасида бевосита онг иштирокисиз тез ва тўғри бажарилаверадиган ҳаракатлар (қ. **Автоматизм, Навыки, Привычки**).

АВТОМАТИЗМ (юнон. automatos — ўз-ўзидан ҳаракатлаувчи) — автоматизм; онгинг бевосита иштироки-сиз бажариладиган хатти-ҳаракатлар системаси, А. га организмнинг энг оддий реффлектор ҳаракатларидан тортиб, то юксак ақлий ҳаракатларигача бўлган барча хатти-ҳаракатлар киради (сабаби ақлий А. ҳам бўлади). А. фаолият турларини бажаришни тезлаштиради ва енгиллаштиради, асабий, иродавий ҳамда жисмоний кучларни тежайди.

АВТОРИТЕТ (лат. autoritas — тўлиқ ҳоқимият, буйруқ бериш) — обрў; шахсдаги кўпчилик томонидан эътироф қилинган фазилат, қадр-қиймат; атрофдаги бошқа кишиларга нисбатан таъсирли, нуфузли шахс.

АВТОРИТАРНОЕ МЫШЛЕНИЕ — авторитар тафаккур, обрўга асосланган тафаккур; муайян фикрнинг чин ёки ёлгонлигини объектив далиллар билан исботлаш ўрнига инсон шахсининг ижобий ёки салбий сифатлари билангина чекланиб қолишдан иборат тафаккур формаси; фикрни исботлашда бошқа шахслар обрўсидан фойдаланиш. А. т. кўпинча кишининг муайян соҳа бўйича билим даражасининг чекланганлигидан ва мустақил фикрлаш қобилиятининг етарлича ўсмаганлигидан далолат беради (қ. Ссылка на личность).

АГГЛЮТИНАЦИЯ (лат. agglutinare — ёпиштирмақ, елимламақ) — агглютинация; хотира тасаввурларини бир-бирига қўшиб, ёки улардан фойдаланиб, янги нарса ва ҳодисаларнинг образларини яратишдан иборат хаёл фаолияти (қ. Реконструкция представлений).

АГНОЗИЯ (юнон. а — инкор юкламаси, gnōsis — билим, билиш) — агнозия, бош мия ва ярим шарлари қобиғидаги баъзи нерв марказларининг зарарланиши натижасида кўрув, эшитув ҳамда тери — туюш идрокининг бузилишидан иборат психопатологик нуқсон. А. бутун ақлий фаолиятнинг бузилишидан фарқ қилиб, мия қобиғи фаолиятидаги жузъий камчиликдир, холос.

АГНОСТИЦИЗМ (юнон, а — инкор юкламаси, gnōsis — билим, билиш) — агностицизм; объектив оламни, ҳақиқатни ва унинг объектив аҳамиятини билиш мумкин эканлигини инкор қилувчи, демак, шахснинг билиш қобилиятини камситувчи идеалистик фалсафий таълимот.

АГОНИЯ (юнон. agōnia — кураш) — агония; организмнинг ўлими олдидан ёки ҳаёт билан ўлим ўртасида рўй берадиган психопатологик ҳолат.

АГРАММАТИЗМ (юнон. а — инкор юкламаси, *grammatiké* — савод) — аграмматизм; тилнинг грамматик қурилишидан фойдалана олмаслик, грамматик формаларнинг аҳамиятини тушунмаслик, сўзларни қовуштириб гап туза олмасликдан иборат нутқий камчилик.

АГРАФИЯ (юнон. а инкор юкламаси, *graphō* — ёзма) — аграфия; ёзувда бўғин ва ҳарфларни алмаштириб юбориш, қолдириб кетиш ёки уларни бир-бирига қўша билмасликдан иборат нутқ камчилиги; ёзув қобилиятининг қисман ёки тўлиқ йўқолиши. А. катталарда бош мия қобиғи фаолиятининг бузилиши, болаларда эса дудуқлик натижасида келиб чиқади.

АДАПТАЦИЯ (лат. *adaptatio* — тўғриланмоқ, мосланмоқ, созланмоқ) — адаптация, сезги органлари (анализаторлар) нинг таъсирот кучига мослашуви натижасида муайян сезгирликнинг ўзгариши. А. ҳодисасида сезгирлик ортиш томонига ҳам, камайиш томонига ҳам ўзгариши мумкин; кучли таъсиротдан кучсиз таъсиротга ўтганда, сезгирлик аста-секин ортиб боради, таъсирот кучайганда эса, сезгирлик, аксинча, камайиб боради. А. қонунияти, органик сезгилардан бошқа, барча сезгилар соҳасига хосдир. Мас., кўрув А. си, эшитув А. си, ҳид А. си, тери А. си ва бошқ.

АДЕКВАТНОЕ ОТРАЖЕНИЕ (лат. *adaequatus* — тенглаштирилган) — адекват акс эттириш, объектив воқеликдаги нарса ва ҳодисаларни сезги, идрок, тасаввур ёки тафаккур каби билиш процесслари орқали онгимизда тўлиқ акс эттириш; онгимиздаги мавжуд образларнинг акс эттирилаётган нарсаларга айнан мос, ўхшаш бўлиши.

АДЕКВАТНЫЙ РАЗДРАЖИТЕЛЬ — адекват қўзғовчи, ҳар бир сезги органининг ўзи учун хос бўлган, алоҳида қўзғовчи. Мас., кўз учун ёруғлик ва ранглар, қулоқ учун турли товуш тўлқинлари А. қ. бўлиб ҳисобланади.

АДИНАМИЯ (юнон. а — инкор юкламаси, *dinamis* — куч) адинамия; организмнинг турли касалликларга чалиниши ёки узоқ вақт овқат емаслик натижасида ҳаддан ташқари ҳолсизланиши, заифланиши.

АКАЛЬКУЛИЯ (юнон. а — инкор юкламаси, *calculatio* — ҳисоб, ҳисоблаш) — акалькулия; бош мия ярим шарлари қобиғининг шикастланиши натижасида ҳисоблаш қобилиятининг бузилиши ёки бутунлай йўқолиши.

АККОМОДАЦИЯ (лат. *accomodatio* — мослашув, келишув) — аккомодация; кўз гавҳари шаклининг ўзгариши

натижасида кўзнинг турли масофадаги предметларни нормал идрок қилишга мослашуви (кўз гавҳари яқиндаги предметларни идрок қилганда думалоқ, узоқдаги нарсаларни идрок қилганда эса ясси шаклга киради); А. ҳодисаси кўрув функциясининг тўғри амалга оширилишида муҳим аҳамиятга эгадир.

АКСЕЛЕРАЦИЯ (лат. *accelerare* — тезлаштирмақ) — акселерация; турли илмий асосланган воситалардан фойдаланиб, шахснинг психик ривожланиши ва фаолияти процессларини тезлаштириш, жадаллаштириш. Мас., ўқувчиларнинг билимларни ўзлаштириш фаолиятини, билиш қобилиятини жадаллаштириш (қ. **Активизация**).

АКСИОМА (юнон. *axioma* — аниқ, очиқ нарс) — аксиома; кўпчилик томонидан тан олинган, ўз-ўзидан маълум, исбот талаб қилмайдиган ҳақиқат. «...агар геометрик аксиомалар кишиларнинг манфаатларига зид келганда эди, улар инкор қилинган бўлар эди» (В. И. Ленин.)

АКТ (лат. *actus* — ҳуққ, хатти-ҳаракат) — акт, психологияда акт деганда организмнинг турли-туман ҳаракатлари тушунилади. Мас., сенсор акт, идеомотор акт каби.

АКТИВИЗАЦИЯ (лат. *activus* — фаол, ишчан) — активлаштириш; муайян фаолият процессида шахснинг ақли, ҳиссиёти ва иродасини кучайтириш, такомиллаштириш орқали унинг иш қобилиятини ошириш. Мас., дарс процессида ўқувчиларни активлаштириш.

АКТИВИЗАЦИЯ УМСТВЕННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ — ақлий фаолиятни активлаштириш; турли методик усул ва воситалардан фойдаланиш орқали ақлий процесс (сезги, идрок, хотира, хаёл, тафаккур каби)ларнинг иш қобилиятини ошириш натижасида билим, кўникма ва малакаларнинг самарали ўзлаштирилишини, фаолиятнинг муваффақиятли бажарилишини таъминлаш (қ. **Акселерация**).

АКТИВНАЯ РАБОЧАЯ ПОЗА (фран. *posa* — гавда ҳолати) — актив иш ҳолати; касб эгасининг ўз ишига фаол киришган пайтидаги гавда ҳолати. А. и. ҳ. шахснинг ёши, индивидуал хусусиятларига қараб иш кунининг турли вақтларига, асосан дастлабки иккинчи соатларига тўғри келади.

АКТИВНОСТЬ — фаоллик; шахснинг ўз эҳтиёжларини қондириш учун воқеликни ўзгартиришга қаратилган муҳим қобилияти. Ф. ихтиёрсиз ва ихтиёрий бўлиб, киши-

нинг фаолияти — меҳнат, ўқиш, ўйин, ижтимоий ҳаёт, спорт, ижод қабиларда яққол намоён бўлади.

АКТИВНОСТЬ НЕПРОИЗВОЛЬНАЯ — ихтиёрсиз фаоллик; психик процесслар, ҳолатлар ва хатти-ҳаракатларнинг онгдан ташқари (онгнинг бевосита иштирокисиз) равишда намоён бўлиши (қ. Автоматизм).

АКТИВНОСТЬ ПРОИЗВОЛЬНАЯ — ихтиёрий фаоллик: психик процесслар, ҳолатлар ва хатти-ҳаракатларнинг мақсадга мувофиқ равишда, иродавий ҳамда асабий куч сарфлаган ҳолда намоён бўлиши, инсон хулқининг онгли равишда содир бўлиши.

АКТОГРАММА — актограмма; организмнинг муайян ҳаракатларининг актограф ёрдамида график усулда ифодаланиши. Мас., уйқу ҳолатининг актограммаси.

АКТОГРАФ — актограф; организмнинг турли ҳаракатларини график усулда ёзиб олувчи асбоб.

АКТОГРАФИЯ — актография: организм ҳаркати график усулда ёзиб олиш, ифодалаш ҳақидаги таълимот.

АКУМЕТР (юнон. akuo — эшитиш, metron — ўлчов) — акуметр; эшитиш қобилиятини ўлчайдиган асбоб.

АКЦЕНТИРОВАНИЕ (лат. accentus — урғу) — акцентлаштириш; мавжуд тасавурларимизга асосланиб, яхлит янги образлар яратишда, бу образларнинг айрим қисмларини бошқа қисмларига нисбатан ҳаддан ташқари катталаштириш ёки кичрайтиришдан иборат ҳаёл фаолияти. Мас., маскара образларининг яратилиши.

АЛГЕЗИМЕТР (юнон. algos — оғриқ, metron — ўлчов — алгезиметр; оғриқ сезгиларини ўлчайдиган махсус асбоб.

АЛЕКСИЯ (юнон. а — инкор юкламаси, lego — ўқийман) — алексия; ўқиш қобилиятининг бузилиши ёки бутунлай йўқолишидан иборат психопатологик нуқсон: А. кўпинча аграфия ва афазия ҳодисалари билан биргаликда рўй беради; А. катта кишиларда бош мия қобилиятининг зарарланиши, болаларда эса дудуқлик натижасида келиб чиқади. Болалардаги бу нуқсонни махсус ташкил қилинган логопедик усуллар (машғулотлар) орқали бартараф қилиш мумкин.

АЛОГИЗМ (юнон. а — инкор юкламаси, lagos — тунунча, ақл) — алогизм; мантиқий ҳамда илмий тафаккурнинг дунёни билиш процессидаги ролини инкор қилиб, ҳақиқатни фақат интуиция, ишонч ва мистика ёрдамида билиш мумкин, деб исботлашга уринувчи реакцион оқим.

АЛОГИЧНОСТЬ (юнон. а — инкор юкламаси, logos — тушунча, ақл) — мантиқсизлик; фикрлаш процессида мантиқий тафаккур қоидаларининг бузилишидан иборат ақлий нуқсон, тафаккурдаги мантиқий боғланишсизлик.

АЛЧНОСТЬ — таъмагирлик; бошқа бировларнинг ҳисобидан манфаат кўришга доимий интилишдан иборат салбий характер хислати; Т. кўпинча кишининг нутқида ифодаланади.

«АЛЪМА-МАТЕР» (лат. *almamater* — боқувчи она) — «альма-матер»; қадимги диний университетларнинг студентлари томонидан шу ўқув юртига нисбатан ишлатилиб келинган ибора; «А-м.» кўпинча кишилар ўртасидаги муомалада эркалаш, ҳазил-мутоиба ҳамда киноя маъноларида ишлатилади.

АЛЬТУРИЗМ (лат. — бошқа) — бошқаларга холисона ғамхўрлик қилиш, ўз манфаатларидан воз кечиб, кишиларга яхшилик қилиш.

АМБИВАЛЕНТНОСТЬ (лат. — ҳар томонлама кучга эга) — кишининг бир объектнинг ўзига нисбатан бир вақтнинг ўзида пайдо бўладиган бир-бирига қарама-қарши эмоционал-продавий ҳолати (мас., рашқда севги ва нафратнинг ифодаланиши).

АМНЕЗИЯ (юнон. а — инкор юкламаси, *μνησία* — хотира) — амнезия; хотира фаолиятининг қисман бузилиши ёки тўлиқ йўқолишидан иборат психопатологик нуқсон; А. ҳолатида киши баъзан ҳатто ўз исми ва фамилиясини унутиб қўйиши ҳам мумкин. А. ҳолати турли касалликлар (мас., менингит) ёки бош мия қобиғининг зарарланиши натижасида содир бўлади.

АМОРАЛИЗМ (юнон. а — инкор юкламаси, лат. *moralis* — ахлоқий) — аморализм; ахлоқни инкор қилиб, ҳақиқий ахлоқий принциплардан бош тортиб, одамовидликни оқловчи ва тарғиб қилувчи реакцион буржуа оқими; А. ҳукмрон эксплуататор синфларнинг мафкураси ва практикасига хосдир.

АМОРАЛЬНОСТЬ — ахлоқсизлик; муайян жамиятдаги ахлоқсизлик; муайян жамиятдаги ахлоқ нормалари ва принципларига зид ҳукм юритиш ҳамда хатти-ҳаракатлар қилишдан иборат салбий, характер хислати (қ. **Аморализм**).

АМОРАЛЬНЫЙ ПОСТУПОК — ахлоқ қоидаларига хилоф хатти-ҳаракат; муайян жамиятда қабул қилинган ахлоқ нормалари ва принципларига зид ёки қарама-қарши хулқнинг намоён бўлиши (қ. **Аморальность**).

АМПЛИТУДА (лат. *amplituda* — кенглик) — амплитуда; психик функция ёки реакцияларнинг сифат ва миқдор жиҳатидан тебраниш чегараси; А. да, одатда муайян психик кўрсаткичларнинг максимал ва минимал нуқталари ҳисобга олинади. Мас., баъзи реакцияларнинг амалга оширилишидаги ютуқлар ва камчиликларнинг А. си, яъни энг кўп ва энг оз миқдори.

АМУЛЕТ (лат. *amuletum* — осиб, тақиб юрадиган нарса) — амулет; диндорларнинг бўйнига, қўлига тақиб юрадиган «ёмон кўздан асрайдиган», «касалликдан ва душманликдан асрайдиган», «мушкулни осон қиладиган» тумор, кўзмунчоқ, бант каби «сеҳргарлик» воситалари.

АНАЛИЗ (юнон. *analisis* — парчалаш, бўлиш) — анализ (тахлил), нарса ва ҳодисаларни фикран таркибий қисмларга ажратишдан иборат бўлган ақлий операция. Мас., психологияда онг ҳодисаси анализ қилинар экан, у ақл, ирода ва ҳиссиёт деб уч таркибий қисмга бўлинади. А. процессида бутуннинг бўлакларга нисбатан муносабати аниқланади.

АНАЛИЗАТОРЫ — анализаторлар; ташқи ва ички муҳитдан келадиган таъсиротларни қабул қилиб олиб, физиологик процесс бўлган қўзғалишни психик процессга, яъни сезгиларга айлантирувчи нерв механизмлари системаси. А. уч қисмдан иборат бўлади: таъсиротни қабул қилиб олувчи рецепторлар, рецепторларда ҳосил бўлган қўзғалишни тегишли нерв марказларига элтадиган ўтказувчи нерв йўли ва қўзғалишни психик процессга айлантирувчи орқа мия ёки бош миядаги тегишли нерв марказлари. А. нинг бирор қисми зарарланса ҳам, тегишли сезги ҳосил бўлмайди. Барча сезги органларимиз А. нинг рецептор қисмларини ташкил қилади. А. ҳақидаги таълимот И. П. Павлов томонидан яратилган.

АНАЛИЗ ПРОДУКТОВ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ — фаолият маҳсулининг анализи; психологиянинг илмий текшириш методларидан биридир. Унинг ёрдамида шахснинг ақл сифатлари — билим ва маҳорати, қобилияти, истеъдоди, қизиқишлари, диди, фаолият турига бўлган муносабатлари, уларнинг динамикаси, таланти каби индивидуал сифатлари ўрганилади. Болаларнинг ўйин процессида пластилин, картон кабилардан ясаган буюмлари, ўқувчиларнинг турли ёзма ишлари, мактаб олди ер участкасидаги иш якунлари, катталарнинг меҳнат натижалари: меъморлик ёдгорликлари, бадиий ҳамда илмий асарлар, техника

воситалари ва бошқалар фаолият маҳсулоти бўлиб хизмат қилади.

АНАЛИТИКО-СИНТЕТИЧЕСКИЙ ЗВУКОВОЙ МЕТОД — аналитик синтетик товуш методи; бутун бир суҳбатдан гап, гапдан сўз, сўздан бўгин, бўгиндан товуш ажрагиб олиш ва, аксинча, товушлардан бўгин, бўгинлардан сўз, сўзлардан гап тузиш йўли билан савод чиқаришдан иборат таълим методи. А. с. т. м. асосан биринчи синфнинг алифбегача бўлган даврида қўлланилиб, унинг ёрдамида болалар ҳарф танийди, товушларни тўғри талаффуз қилишга ўрганади, товушлар ёрдамида сўзлар тузади, шунингдек, бу метод ёрдамида ўқувчиларнинг нутқи ҳам ривожланиб боради.

АНАЛОГИЯ (юнон. analogia — мослик, ўхшашлик) — аналогия; нарса ва ҳодисаларнинг бир-бирига ўхшаш бўлган баъзи белгиларига қарабгина ҳукм юритишдан иборат хулоса чиқариш формаси; аналогик усулда чиқарилган хулоса чин бўлиши ҳам, ёлгон бўлиши ҳам мумкин. А. кўпинча ёш болаларга хос тафаккур формасидир (қ. *Умо-заключение по аналогии*).

АНИМИЗМ (лат. anima — жон) — анимизм, ибтидоий одамларнинг атрофдаги нарса ва ҳодисалар ҳақидаги фангача бўлган тасаввурлари; анимистик тасаввурга кўра, ҳар бир нарсанинг ўз руҳи, жони бор; табиат кучлари ва ҳодисаларини жонлантиришдан иборат диний эътиқод. А. Ўрта Осиё халқларида, айниқса ўзбек, тожик, қирғиз диндорларида «пир» маъносига ишлатилади. Бунга кўра, ҳар бир нарсанинг ўз «пири» бор. Мас., деҳқончиликнинг пири, тегирмоннинг пири ва бошқалар.

АНКЕТНЫЙ ПРИЁМ — анкета усули; текширилувчига олдиндан тайёрланган саволлар тарқатиб, уларга тегишли ёзма жавоблар олишдан иборат психологик илмий текшириш методи; А. у. да текширилувчининг фаолиятга муносабати, ўз-ўзини баҳолаши, ақл сифатлари, индивидуал хусусиятлари, билим даражаси, маданий савияси, дунёқараши, эътиқоди кабилар ўрганилади; А. у. кўпроқ социал психологик текширишларда қўлланилади.

АНОМАЛИЯ (юнон. anomalía — нотекислик) — аномалия; анатомик, физиологик ва психик функцияларнинг нормал ўсмаслигидан иборат патопсихологик нуқсон.

АНОМАЛЬНЫЕ ДЕТИ — аномал болалар; анатомик, физиологик ва психик жиҳатдан нормал ривожланмаган болалар (қ. *Аномалия, Дефективные дети*).

АНТИОБЩЕСТВЕННЫЙ ПОСТУПОК — жамият манфаатларига хилоф хатти-ҳаракат; муайян жамиятдаги ахлоқ нормалари ва принципларига зид бўлган хулқ, хатти-ҳаракат.

АНТИПАТИЯ (юнон. antipothēia — кўнгилсизлик, хушламаслик, ёқтирмаслик) — антипатия, бирор нарсага ёки кимсага нисбатан бўлган салбий муносабатдан келиб чиқадиган ва уни ифодалайдиган ёқимсиз ҳиссиёт.

АНТИЧНАЯ ПСИХОЛОГИЯ (лат. antiquus — ибтидоий, қадимги) — антик психология; психология тарихининг эрамаздан аввалги VII—V асрлардаги қадимги Греция, Рим, қадимги Хитой ва Ҳиндистондаги психика ҳақидаги таълимотларни ўрганувчи бўлими. Антик даврда психология мустақил фан бўлмасдан, фалсафанинг бир қисми ҳисобланарди, шунинг учун ҳам руҳ ҳақидаги таълимотлар маълум бир фалсафий фикрлар муносабати билан баён қилинган.

А. п. да ҳам бир-бирига қарама-қарши икки асосий оқим — идеализм ва материализм оқими мавжуд бўлган. Материалистларнинг фикрича, дунёнинг асосида битта моддий нарса ётади, дунёнинг бир бўлаги бўлган инсон ва унинг руҳий ҳаёти ҳам шу моддий нарса — сув (Фалес, 624—547), ҳаво (Анаксимен, 588—525), оловдан (Гераклит Эфесский, 530—470) ташкил топади; баъзи антик материалистлар дунёнинг асоси тупроқдан иборатдир деганлар. Эмпедоклнинг (493—430) фикрича, дунё юқоридаги асосларнинг алоҳида биттасидан эмас, балки ҳаммаси (сув, ҳаво, олов, тупроқ) нинг йиғиндисидан ташкил топади. Бу фикр инсон ва унинг руҳий ҳаётига ҳам татбиқ қилинган.

Левкипп (500—440) ва Демокритнинг фикрича, инсон ва унинг руҳий ҳаёти турли шаклдаги ва турлича хусусиятларга эга бўлган атомлардан ташкил топгандир (қ. **Атомизм**).

Сократ (469—399) ва Платон (427—347) А. п. даги идеалистик оқимнинг энг йирик намояндалари ҳисобланади. Уларнинг фикрича, одамзод тана ва жон деб ҳисобланувчи бир-бирига қарама-қарши бўлган икки қисмга бўлинади. Тана моддий нарса бўлиб, уни сезги аъзолари ёрдамида идрок қилиш мумкин; жон эса идеал илоҳий нарсадир, уни сезги аъзолари орқали идрок қилиш мумкин эмас, у сезиш мумкин бўлмаган метафизик нарсадир. Жон тана билан ғайри табиий, илоҳий йўсинда қўшилиб, фақат

вақтинча у билан бирга бўлади; одам ўлгандан кейин жон тандан чиқиб, ғоялар дунёсига кетади ва у ерда абадий яшайди.

Психика, руҳнинг табиатини тушунтиришда А. п. вакилларида юнон файласуфи Аристотель (384—322) алоҳида ўрин тутди. Аристотель Платоннинг шогирди бўлса ҳам, ўз устозининг дунё ҳақидаги, хусусан инсон руҳий ҳаёти ҳақидаги таълимотига танқидий равишда ёндашди. Аристотель ўзининг «Руҳ ҳақида» номли асари билан нисбатан изчил, илмий предмет тариқасидаги психологияга асос солди, у руҳни тана билан узвий боғлиқ деб билди, унинг фикрича, руҳ бу моддий ҳам эмас, жисмоний ҳам эмас, балки моддий нарсаларга хос бўлган бир ҳодисадир.

Аристотель руҳ ва тананинг ўзаро муносабати масаласига алоҳида эътибор беради. Руҳ, дейди у, табиатга кўра ҳукмрон нарсадир, тана эса тобе нарсадир. Бироқ Аристотель руҳни борлиққа нисбатан бирламчи деб билади. «Руҳ тирик тананинг ҳам сабаби, ҳам манбаидир», — дейди у.

Аристотелнинг асосий хизмати шундан иборатки, у одамдаги руҳий ҳодисалар билан физик ҳодисалар ўртасидаги боғланишларни тушунтиришга уринди. Бироқ В. И. Лениннинг баҳосига кўра, Аристотель ўз қарашларида идеализм билан материализм ўртасида иккиланиб қолди.

АНТИИНТЕЛЛЕКТУАЛИЗМ (юнон. anti — қарши, intellectuolis — ақлий) — антиинтеллектуализм; ҳақиқатни ақл ёрдамида очиш мумкинлигини, демак, дунёни илмий асосда билдиш мумкинлигини инкор қилувчи реакцияш идеалистик таълимот (қ. **Фидеизм**, **Иррационализм**).

АНТРОПОИДЫ (юнон. antropoeides — одамсимон) — антропоидлар; одамсимон маймунлар, одамнинг қадимги аجدодлари; ҳозирги вақтда А. лар қирилиб битган.

АНТРОПОМЕТРИЯ (юнон. antropos — одам, metrio — ўлчайман) — антропометрия; одам танасининг айрим қисмларини ўлчаб, уларни олдиндан белгиланган намуналарга таққослаб ўрганишдан иборат антропологик ва медицина текшириши методларидан бири. Антропометрик текширишлар одамнинг этногенези ва жисмоний ривожланишини, шу жумладан, армияга чақирилувчиларни жисмоний жиҳатдан характерлашда, спортчиларни медицина жиҳатидан назорат қилишда, дам олиш уйлари ва санаториялардаги даволаш тадбирларининг яқунларини

ҳисобга олишда, саноат учун муҳим масалаларни ҳал қилишда (обқ кийими, уст-бошлар ва мактаб мебели размерларини стандартлаштириш мақсадларида) алоҳида аҳамиятга эгадир.

АНТРОПОМОРФИЗМ (юнон. *antropos* — одам, *morphē* — кўриниш, форма) — антропоморфизм; ҳайвонот, ўсимлик ва ишончсиз табиат оламидаги ҳодисалар (стихиялар) гўёки тафаккур, ҳиссиёт ҳамда ирода сингари инсоний хусусиятларга эгадир деган ғоянинг пайдо бўлишига асос бўлган фангача ҳукм сурган тасаввур; инсон сиймосини илоҳийлаштирувчи диний тасаввур.

АНТРОПОЛОГИЯ (юнон. *antropos* — одам, *logos* — тушунча, таълимот) — антропология; одамнинг биологик табиатини атрофлича ўрганадиган фан; А. нинг вазифаси одамнинг органик мавжудотлар системасидаги мавқеини, келиб чиқишини, қадимги ва ҳозирги морфологик типларини, морфологик, физиологик, жинсий ҳамда ёш хусусиятларини ўрганишдан иборатдир.

АНЭНЦЕФАЛ — анэнцефал; инсон боласининг бош мия ярим шарлари қобигисиз туғилишидан иборат нуқсон, бундай болалар узоқ яшамайдилар: фанда уч йил тўққиз ой умр кўрган А. маълум; бироқ у умрида бирор марта ҳам, ҳатто таги ҳўл бўлганда ҳам, қимирламаган, бирор нарсани ушлалшга, олишга ҳаракат ҳам қилмаган; баъзида билинар-билинмас даражада мимик ҳаракатлар қилгани сезилган; у фақат эшитиш ҳаракатларини бажара олган, умуман, унда энг оддий малакалар ҳам ҳосил қилиш мумкин бўлмаган.

АНЭРГИЯ (юнон. *a* — инкор юкламаси, *ergon* — иш, меҳнат) — анэргия; кишидати фаол ҳаракат қилиш қобилиятининг бузилиши ёки бутунлай йўқолишидан иборат психопатологик ҳолат, қисман ёки тўлиқ ҳолсизланиш.

АНЕСТЕЗИЯ (юнон. *anaesthesia* — сезгисизлик, сезмаслик) — анестезия; нерв системасининг касалланиши сабабли сезгирликнинг йўқолишидан иборат психопатологик нуқсон; А. операциялар вақтида баданни оғриқсизлантириш учун организмга баъзи доривор моддаларни юбориш йўли билан ҳосил қилиниши ҳам мумкин.

АПАТИЯ (юнон. *a* — инкор юкламаси, *patos* — ҳиссиёт) — апатия, шахснинг атрофдаги нарса ва ҳодисаларга, кишиларга нисбатан пассив ёки бефарқ муносабатдан иборат психопатологик ҳолати.

АПЕРЦЕПЦИЯ (лат. ad — га, percipio — идрок, қабул қилиш) — аперцепция; идрок процессиянинг шахснинг аввалги билим ва тажрибалари, қизиқиши, эҳтиёж ва одатлари, умуман, психик ҳаётининг барча мазмуни билан белгиланиши; А. ҳодисаси туфайли кишилар идрокнинг мазмуни бир-биридан фарқ қилади, яъни кишилар айнан бир хил нарсани ўз билим даражаси, турмуш тажрибаси, дунёқараши ҳамда ижтимоий келиб чиқишига қараб турлича идрок қиладилар. Мас., «реакция» сўзини кимёгарлар моддаларнинг кимёвий йўл билан бирикиши ёки ажралиши деб, социологлар тарихий тараққиётда орқага чекиниш деб, психолог ва физиологлар эса организмнинг таъсиротга нисбатан қайтарган жавоб ҳаракати деб идрок қиладилар. А. термини баъзан идрокнинг аниқлиги, тўлиқлиги, ёрқинлиги каби сифатлари маъносида ҳам ишлатилади. А. ҳодисаси барқарор ва вақтинча деб аталувчи икки қисмга бўлинади. Барқарор А. шахснинг дунёқараши, эҳтиқоди, идеали, билим ва маданий савияси, касби ҳамда қизиқишларига боғлиқдир; вақтинча А. эса фақат шахснинг идрок процессидаги эмоционал ҳолатига — кайфияти, руҳланиши кабиларга боғлиқдир.

И. П. Павловнинг олий нерв фаолияти ҳақидаги таълимотига кўра, А. бош мия қобиғи системалилик фаолиятининг натижаси бўлиб, бунда аввалги тажрибада ҳосил қилинган муваққат нерв боғланишлари янги нерв боғланишларининг ҳосил бўлишига муайян таъсир кўрсади.

АПРАКСИЯ (юнон. apraxia — ҳаракатсизлик) — апраксия; бош мия ярим шарлари қобиғидаги баъзи нерв марказларининг зарарланиши натижасида одатланилган ҳаракатларни бажариш қобилиятининг бузилиши ёки йўқолишидан иборат психопатологик нуқсон.

АРГУМЕНТ (лат. argumentum — далил, исбот, баҳона) — аргумент; чинлиги амалда текширилган ва исботланган, шунинг учун ҳам бошқа ҳукмларнинг чин ёки ёлғонлигини исботлаш учун далил сифатида келтириладиган фикр.

АРГУМЕНТАЦИЯ — аргументлаштириш; муайян фикрнинг чин ёки ёлғонлигини исботлаш учун объектив далиллар келтиришдан иборат ақлий операция.

АРТИКУЛЯЦИЯ (лат. articulatio — дона-дона қилиб, аниқ талаффуз қилиш) — артикуляция; нутқ органлари (лаблар, тил, юмшоқ танглай, товуш пайчалари)нинг

муайян нутқ товушини талаффуз қилиш учун зарур бўлган фаолияти.

АСЕКСУАЛЬНОСТЬ (юнон. а — инкор юкламаси, лат. Sexualis — жинсий, шахвоний) — асексуаллик; жинсий ёки шахвоний майлнинг йўқолишидан иборат психопатологик нуқсон.

АСКЕТ (юнон. asketes — машқ қилувчи) — зоҳид; «нариги дунёга» ишониб, «жаннат»га умид боғлаб, «худого етишиш» йўлида ёруғ дунёнинг, ҳаётнинг барча лаззатларидан воз кечган тақводор одам (қ. Аскетизм.).

АСКЕТИЗМ — аскетизм (зоҳидлик); ахлоқий камолотга эришиш ва худого етишиш учун ўз-ўзини тута билиш ва барча ҳиссий майлларга қарши курашини тарғиб қилувчи реакцион-мистик ахлоқий таълимот. А. нинг реакцион моҳияти меҳнаткашларни ўз манфаатлари учун эксплуататорларга қарши курашдан чалғитишдан иборатдир.

АССОЦИАТИВНАЯ ПСИХОЛОГИЯ — ассоциатив психология; ассоциациялар тушунчасининг асоси бош принцип деб ҳисобловчи, илмий-роявий моҳияти жиҳатидан турлича бўлган психологик оқимлар йиғиндиси (қ. Ассоцианизм).

АССОЦИАЛЬНОЕ ТОРМОЖЕНИЕ — ассоциатив тормозланиш; муайян шартли қўзғовчи билан унга хос малакалар ўртасида ҳосил бўлган мустаҳкам шартли боғланиш ёки ассоциацияларнинг янги малакалар ҳосил қилишга салбий таъсир кўрсатишидан иборат қонуният. Мас., алфавити маълум тартибда жойлашган машинкада ёзишга ўрганган киши алфавити бошқа тартибда бўлган машинкада аввалгича малака билан тез ёза олмайди, ҳарфларни алмаштириб юборади, демак, бунда ассоциатив тормозланиш ҳодисаси рўй беради.

АССОЦИАТИВНЫЙ ЭКСПЕРИМЕНТ — ассоциатив эксперимент; текшириляётган кишининг аввалги турмуш тажрибаларида ҳосил қилинган ассоциацияларни аниқлашга қаратилган тажриба усули. А. э. қуйидаги асосий турларга бўлинади: 1) занжирли А. э.— бунда текширилувчи текширувчининг буйруғига кўра, маълум бир вақт ичида, ихтиёрсиз равишда эсига келган барча сўзларни айтади; 2) оддий А. э.— бунда текширилувчи текширувчи берган ҳар бир сўз — қўзғовчига фақат ихтиёрсиз равишда биринчи эсига келган сўзни айтади; 3) детерминланган А. э.— бунда текширилувчи текширувчи томонидан берилган сўз — қўзғовчи билан маълум даражада мантиқий боғ-

ланишда бўлган сўзларнигина айтади. А. э. ни биринчи марта 1879 йили немис психологи В. Вундт тафаккур процесларини ўрганиш учун қўллаган.

АССОЦИОНАЛИЗМ — ассоционализм; психик фаолиятнинг барча қонуниятлари фақат ассоциацияларнинг ҳосил бўлиши ва юзага чиқишидан иборатдир, деган қонидани илгари сурувчи оқим. XVIII асрда Англияда найдо бўлган бу оқим энг аввал икки қарама-қарши йўналишда мавжуд бўлган: 1) материалистик оқим (асосчиси — Гоббс); 2) идеалистик оқим (асосчиси — Беркли).

Материалистик А. нинг энг йирик намояндалари Гартли, Пристли; идеалистик А. нинг асосий вакиллари эса Юм, Джемс Миль, Джон Стюарт — Миль, Бен ва бошқалар эди. XIX асрнинг охири, XX асрнинг бошларидаги баъзи А. намояндалари эса (Рибо, Эббингауз, Мюллер) турли оқимлардан олинган эклектик қонидаларни илгари сура бошладилар. XX асрнинг бошларига келиб, А. психологиядаги асосий оқим бўлиб қолди. Бироқ унинг ғоялари етарли илмий физиологик асосга эга эмас эди: идеалистик А. вакиллари физиологиянинг аҳамиятини инкор қиладилар; эклектик фикрдаги ассоционистлар эса ассоциацияларнинг физиологик асосларини илмий жиҳатдан тушунтириб беролмадилар. Шунинг учун ҳам XX асрнинг бошларида вюрцбург мактаби деб аталган оқим намояндалари ва гештальт психологиянинг тарафдорлари А. ни кескин танқид қилиб, унинг ғарб психологиясидаги обрўсини пасайтирдилар.

Ассоциацияларнинг физиологик асосларини И. П. Павлов ва унинг шогирдлари илмий равишда тушунтириб бердилар. Уларнинг фикрича, ассоциацияларнинг физиологик асослари бош мия ярим шарлари қобиғидаги муваққат нерв боғланишларидир. Бу билан психологиядаги ассоциатив принцип мустаҳкам илмий таянчга эга бўлди.

АССОЦИАЦИЯ (лат. associatio — бирлашиш, қўшилиш) — ассоциация; онгимиздаги аввалги турмуш тажрибалари билан белгиланадиган тасаввурлар боғланиши, шу боғланишлар туфайли онгимизда пайдо бўлган муайян тасаввурлар ўхшашлик, ёндошлик ва қарама-қаршилиқ белгиларига кўра, шунга боғлиқ бўлган бошқа тасаввурларни ҳосил қиладиган. Мас., «беш жойда беш» деган иборани идрок қилганимизда, бош мия қобиғида шундай бир функционал боғланиш ҳосил бўладигани, натижада биз «йигирма беш» деган иборани эслаймиз. А. ташқи таъсиротлар

туфайли ҳосил бўлиб воқеаликдаги нарса ва ҳодисаларнинг реал боғланишларини акс эттиради. Инсон психик ҳаётида А. ларнинг аҳамияти катта: билим, кўникма ва малакаларни ўзлаштириш А. ларга асосланади. А. ларнинг физиологик асослари бош миёна ярим шарлари қобиғида ҳосил бўладиган мўваққат нерв боғланишларидир.

АССОЦИАЦИЯ ПО ПРОТИВОПОЛОЖНОСТИ — қарама-қаршилик ассоциацияси; аввал идрок қилинган қарама-қарши сифатларга эга бўлган нарса ва ҳодисаларнинг бирортасини такрор идрок қилиш ёки тасаввур қилиш муносабати билан бошқалари образларининг ихтиёрсиз равишда онгимизда гавдаланишидан иборат қонуният. Мас., «уруш» сўзини идрок қилсак, беихтиёр «тинчлик» ни эслаймиз.

АССОЦИАЦИЯ ПО СМЕЖНОСТИ — ёндошлик ассоциацияси; аввал бир вақтда ёки кетма-кет идрок қилинган нарса ва ҳодисаларнинг бирортасини қайта идрок қилиш ёки тасаввур қилиш муносабати билан ихтиёрсиз равишда онгимизда бошқаларининг ҳам образлари гавдаланишидан иборат қонуният. Мас., «вокзал» сўзини идрок ёки тасаввур қилсак, темир йўл, вагон, йўловчиларни ҳам эсга туширамыз.

АССОЦИАЦИЯ ПО СХОДСТВУ — ўхшашлик ассоциацияси; бир-бирига ўхшаш белгиларга эга бўлган нарса ва ҳодисаларнинг бирортасини идрок ёки тасаввур қилиш муносабати билан онгимизда бошқаларининг ҳам образлари ихтиёрсиз равишда тикланишидан иборат қонуният. Мас., Ҳасан ва Ҳусаннинг бирини идрок қилсак, ихтиёрсиз равишда иккинчисини эслаймиз.

АСТЕНИК — астеник; бирор психопатологик сабабга кўра, жисмоний ёки психик томондан ожиз бўлиб қолган одам; хаста одам (қ. Астения).

АСТЕНИЧЕСКИЕ ЧУВСТВА — астеник ҳислар; кишининг фаолиятини, ғайрат-шижоатини сусайтирадиган салбий ҳислар, А. ҳ. кўпинча киши умидсизланганда, руҳий тушқунликка учраган пайтларда рўй беради.

АСТЕНИЯ (юнон. astenia — ҳолсизлик) — астения; кишининг жисмоний ва психик кучсизлиги, ожизлигидан иборат нуқсон.

АТЕИЗМ (юнон. а — инкор юкламаси, theos — худо) — атеизм: худонинг ғайри табиий кучлар ва нариги дунёнинг «борлиги»ни илмий далиллар асосида инкор қилувчи таълимот; диний эътиқодлардан воз кечиш; бино-

барин, диний тасаввур ва тушунчаларни инкор қилиш, худосизлик демакдир.

АТОМИЗМ (юнон. *atamos* — бўлинмас) — атомизм, табиат ҳодисалари ҳақидаги материалистик таълимот бўлиб, биринчи марта эрампиздан аввалги қадимги ҳинд файласуфлари, қадимги юнон файласуфлари Левкипп ва Демокрит, кейинчалик эса Эпикур (341—270), шунингдек римлик файласуф — материалист Лукреций Кар (99—55) томонидан ривожлантирилган. Бу таълимотга кўра, материя абадий, ўзгармас ҳамда бўлинмас, ҳаракатланувчи заррачалардан, яъни атомлардан иборатдир. Атомчилар бу таълимотни руҳий ҳаёт соҳасига ҳам татбиқ қилганлар. Жумладан, Демокрит (460—370) нинг таъбирича, атомлар шакл жиҳатидан бурчаксимон, илмоқсимон ғадир-будур бўлиб, ҳаракатланганда бир-бирига илинади, нагижада ҳаракат секинлашади, бундай атомлар қаттиқ жисмларни ташкил этади. Атомлар яна думалоқ, чўзинчоқ шаклда ҳам бўлиб, тез ҳаракатланади ҳамда газсимон жисмларни ташкил қилади; инсон ҳам, табиатдаги бошқа жисмлар сингари, ана шу атомлардан ташкил топади; инсоннинг танаси секин ҳаракатланадиган, руҳи эса тез ҳаракатланадиган атомлардан иборатдир. Демокритнинг фикрича, руҳ атомлари бир-бирлари билан бирикиб, тананинг сезувчанлик қобилиятини ташкил қилади; руҳ атомлари одамнинг бутун вужудига тарқалган бўлиб, айниқса кўз, қулоқ, бармоқлар, юрак ва бош мияда зич жойлашгандир; сезгилар, ҳис-туйғулар ва фикрлар шу атомлар ҳаракатидан иборатдир — сезгиларимиз сезги аъзолари атомларининг, тафаккуримиз мия атомларининг, ҳисларимиз эса юрак атомларининг ҳаракатидир. Демокритнинг фикрича, атомлар одам танасида яшар экан, у онгли ҳаёт кечиради; уларнинг бир қисми танадан чиқиб кетса, одам ухлайди, агар юқоридаги атомларнинг барчаси танадан чиқиб кетса, одам ўлади. А. нинг психологиядаги аҳамияти шундан иборатки, у тана ўлиши билан руҳ ҳам ўлади деб, унинг абадийлигини инкор қилган. Демокритнинг хатоси шундаки, у психикани, руҳни моддий деб ҳисоблаган.

АТРИБУТ (лат. *attributum* — бирлаштириш, бириктириш, жамлаш) — атрибут; нарса ва ҳодисаларнинг тасодифий, ўткинчи белгиларидан фарқ қиладиган зарур, энг муҳим, ажратиб бўлмайдиган хусусиятлари; агар А. инкор қилинса, ҳодиса ўзининг сифат муайянлигини йўқотади. Мас., одамнинг атрибути унинг онгидир.

АТРОФИЯ (юнон. atropio — озмоқ, хасталанмоқ, сўлмоқ) — атрофия; маълум бир психопатологик сабабларга кўра идрок, ақл ва ҳиссиётнинг пасайиши, ўтмаслашувчи.

АУДОМЕТР (лат. audire — эшитмоқ, юнон. metrio — ўлчайман) — аудометр; эшитиш сезгисининг кучини аниқлайдиган, ўлчайдиган асбоб (қ. Аудометрия).

АУДОМЕТРИЯ — аудометрия; ҳар хил баландликдаги товушларга нисбатан эшитиш сезгиларининг қуйи чегараларини ўлчайдиган махсус асбобдир. А. нинг яқунлари аудиограмма деб аталадиган махсус эгри чизиқлар орқали ифодаланади. А. қулоғи оғир ёки қар болалар мактабида қўлланилади.

АФАЗИЯ (юнон. а — инкор юкламаси, phasia — нутқ) — афазия, бош мия қобигининг айрим қисмларининг зарарланиши натижасида нутқнинг қисман ёки тўлиқ издан чиқишидан иборат психопатологик нуқсон. А. беш турли бўлади: динамик А., эфферент мотор А., афферент мотор А., семантик А., сензор А. Динамик А. жумла тузиш қобилиятининг издан чиқиши билан боғлиқдир. Эфферент мотор А. гапнинг грамматик структурасини туза олмаслик билан характерланади. Афферент мотор А. да аниқ нутқ артикуляцияси издан чиқиб, киши керак товушларни топа олмай қолади. Семантик А.— бунда сўзлар ўртасидаги семантик (манتيқий — грамматик) муносабатларни тушуниш издан чиқиб, сўзларни мантиқий жиҳатдан ўзаро боғлай олмайди. Сензор А.— бунда сўзнинг товуш состави билан унинг аҳамияти ўртасидаги ўзаро боғланиш издан чиққан бўлиб, киши бировларнинг нутқини тўла идрок қила олмайди. Агар А. ҳолати болалик даврда рўй берса, психик тараққиётни маълум даражада секинлаштиради. А. га учраган болаларнинг нутқ малакаларини таркиб топтириш бўйича махсус логопедик машғулотлар олиб борилади (қ. Логопедия).

АФОНИЯ (юнон. а — инкор юкламаси, phonia — овоз, товуш) — афония: томоқ оғриғи ва нерв системасининг касалланиши натижасида товушнинг йўқолиши; А. нинг бевосита сабаби товуш найчаларининг қисман ёки тўлиқ равишда бир-бирларига қўшилмаслиги натижасида уларнинг вибрациясининг йўқолишидадир; нутқнинг товушсиз бўлиб қолиши. Мактаб практикасида А. махсус усуллар ёрдамида бартараф қилинади (қ. Логопедия).

АФФЕКТ (лат. affectus — руҳий ҳаяжон, эҳтирос) — аффе́кт; тез ва кучли пайдо бўлиб, шиддат билан ўтади-

ган қисқа муддатли эмоционал ҳолат (қўрқинч, даҳшат, ғалаб ва бош.). А. ҳолатида ички органлар фаолияти ўзгаради, кескин ифодали ҳаракатлар пайдо бўлади, кишининг онг доираси тораяди, хулқини назорат қилиш қобилияти йўқолади. А. нерв системасининг зарарланиши ёки проданинг бўшашишидан иборат психопатологик ҳолат бўлиши ҳам мумкин.

АФФЕКТАЦИЯ (лат. affectatio — қўзғалувчанлик) — аффектация; хулқдаги ғайри табиий, сунъий серҳаракатчанлик; юриш-туриш, муомала ва нутқдаги ҳаддан ташқари ғайри табиийлик, хусусан, сохта кўтаринкилик.

АФФЕРЕНТАЦИЯ (лат. afferens — олиб келувчи) — афферентация; рефлекс процессида рецепторларда ҳосил бўлган қўзғалишнинг (импульснинг) тегишли нерв марказларига етказилиши (қ. **Афферентный путь**, **Обратная афферентация**).

АФФЕРЕНТНЫЕ НЕРВЫ — афферент нервлар; рефлекс процессида рецепторларда ҳосил бўлган қўзғалишни тегишли марказларга элтувчи нервлар (қ. **Афферентный путь**, **Афферентация**, **Центростремительные нервы**).

АФФЕРЕНТНЫЙ ПУТЬ — афферент йўл; рефлекс ёйи ёки ҳалқасининг қўзғалишни рецепторлардан тегишли нерв марказларига ўтказувчи нерв йўлидан иборат қисми (қ. **Рефлекторная дуга**, **Рефлекторное кольцо**).

АРХОМАТИЧЕСКИЙ ЦВЕТ (юнон. achromatos — рангсиз) — ахраматик ранг; оқ, қора ва улар ўртасидаги кул ранг тусдаги ранглар.

Б

БЕЗБОЖИЕ — худосизлик; худони ва бошқа ғайри табиий кучларни тан олмасликдан иборат материалистик эътиқод (қ. **Атеизм**).

БЕЗВОЛИЕ — продасизлик (қ. **Абулия**).

БЕЗНАДЗОРНОСТЬ — назоратсизлик; ота-оналар ёки қаровчи бошқа кишиларнинг болага етарли эътибор бермасликлари натижасида бола шахсининг стихияли ривожланишидан иборат ижтимоий ҳодиса. Агар Н. га қарши ўз вақтида чоралар кўрилмаса, бола онги нормал тараққий этмайди, унинг хулқида оддий интизомсизликдан тортиб, то жиноятчиликкача бўлган салбий ўзгаришлар юзага келади. Мамлакатимизда Н. нинг олдини олиш учун зарур

чоралар кўрилмоқда: оммавий педагогик пропаганда кучайтирилмоқда, ўз ҳомийлик бурчларини етарли бажармаган ота-оналарга кенг жамоатчилик ва матбуот актив таъсир кўрсатмоқда ва ҳоказо.

БЕЗУСЛОВНОЕ ТОРМОЖЕНИЕ — шартсиз тормозланиш; олдиндан ҳосил қилинмасдан, табиий ҳолда содир бўладиган тормозланиш. Ш. т. туғма бўлиб, кучли ва одатдан ташқариги ҳар қандай чет қўзғовчи таъсир этганда рўй беради. И. П. Павлов Ш. т. ни иккига бўлган, булар индукцион тормозланиш ва чегарадан ташқариги тормозланишдир (қ. Индукция нервных процессов, Запредельное торможение).

БЕЗУСЛОВНЫЙ РАЗДРАЖИТЕЛЬ — шартсиз қўзғовчи; организмнинг рефлектор ҳаракатларини табиий ҳолда (ҳеч қандай шарт-шароитларсиз) юзага келтирадиган қўзғовчи. Мас., организм ҳаддан ташқари иссиқда терлайди, совуқда қалтирайди. Бу ўринда иссиқ ва совуқнинг таъсири шартсиз қўзғовчидир.

БЕЗУСЛОВНЫЙ РЕФЛЕКС — шартсиз рефлекс; ташқи муҳит таъсиротлари билан организмнинг уларга нисбатан қайтарадиган жавоб реакциялари ўртасидаги наслий нерв боғланишлари туфайли содир бўладиган туғма рефлекс. Ш. р. нинг марказлари мия қобиги ости бўлимларида ва орқа мияда жойлашган бўлиб, бу марказлар ҳам бош мия қобиги фаолиятига бўйсунди. Мас., оғизга овқат тушганда сўлак ажралиши, кўзга чанг тушганда, ёш оқиши кабилар.

БЕРЕЖЛИВОСТЬ — эҳтиёткорлик, шахснинг ўз-ўзига ва атрофдаги кишиларга, давлат, оила ҳамда шахсий мулкка меъёр билан авайлаб муносабатда бўлишида ифодаланадиган ижобий характер хислати. Э. ҳурматга асосланиб, бачканалик ва зиқналиқдан тубдан фарқ қилади.

БЕСЕДА — суҳбат икки ва ундан ортиқ шахслар ўртасида савол-жавоб тариқасида содир бўладиган бевосита фикр олишув процессидир; психологиянинг илмий текшириш методларидан бири (қ. Метод беседы).

БЕСПРИЗОРНОСТЬ — боқимсизлик, балоғатга етмаган болаларга нисбатан етарли эътибор бермаслик ёки тарбиявий таъсир кўрсатмаслик натижасида келиб чиқадиган салбий ижтимоий ҳодиса. Б. кўпинча урушлар, очлик, ишсизлик ва ота-оналарнинг қашшоқлиги сингари офатлар сабабли рўй беради. Б. ҳолатидаги шахснинг хулқи ҳаддан ташқари тубанлашади, онг тараққиёти нормал издан

чиқади, у ақлий, ахлоқий ва эстетик ҳис-туйғулардан маҳрум бўлади; ўзининг органик ва моддий эҳтиёжларини ҳар қандай йўл билан бўлса ҳам қондириш йўлига тушиб қолади; бу эса шахсни жиноятга ундовчи асосий мотивлардан бири ҳисобланади.

Б. капиталистик тузумда, айниқса колонна ва қарам мамлакатларда кенг тарқалган. Совет ҳокимиятининг дастлабки йилларида ҳам Б. империалистик ва граждандар урушида иқтисодий вайронгарчилик ҳамда очлик натижасида рўй берган. Бироқ партия ва ҳукуватимизнинг ўз вақтида кўрган чоралари туфайли Б. 30-йилларнинг биринчи ярмида оммавий ҳодиса сифатида тугатилган.

БЕСПРИНЦИПНОСТЬ — принципсизлик; шахснинг ягона дунёқарашга, эътиқодга, муайян ахлоқ нормалари ва принципларига риоя қилмаслиги ёки эга бўлмаслигидан иборат салбий характер хислати, бебурдлик, тутуриқсизлик.

БЕССВЯЗНАЯ РЕЧЬ — пойма-пой (боғланмаган) нутқ; мантиқий тафаккур қоида ва талаблари доирасида фикрлай олмасликдан иборат психик нуқсон; нутқдаги жумла ва фикрларнинг бир-бирига қовушмаслиги (қ. Алогизм). П. п. н. бош мия қобиғидаги баъзи нутқ марказларининг зарарланиши (қ. Афазия), баъзи руҳий касалликлар (қ. Неврозы) натижасида ҳам содир бўлиши мумкин.

БЕССИСТЕМНОСТЬ — системасизлик; шахснинг нутқида ўз фикрларини маълум бир тартибда баён қила олмаслигидан иборат ақлий камчилик. Қунт билан машқ қилиш натижасида С. дан қутилиш мумкин.

БЕССОЗНАТЕЛЬНОСТЬ — онгсизлик, одамнинг онгидан ташқари ҳолатини билдирадиган термин бўлиб, идеалистик фалсафада инсон хулқини белгилаб берувчи мистик куч сифатида талқин қилинади. О. тушунчасига буржуа психологиясидаги психоанализ оқими алоҳида эътибор бериб келган. Бу оқимга кўра, О. «онг олди ҳолати» дан қескин фарқ қилади. «Онг олди ҳолати»га кучсиз қўзғовчилар таъсирида ҳосил бўладиган, бироқ қўзғовчи кучи сал ортса, бу қўзғовчи кучли англаш мумкин бўлган психик ҳолатлар киради; О. га эса, аксинча, етарли таъсирот кучига эга бўлса-да, одам учун мақсадга мувофиқ бўлмаган, тормозланган («сиқиб чиқарилган») кечинмалар киради. Бу кечинмалар эса О. да актив ҳолда қола туриб, невроз ҳолидаги ички конфликтларга сабабчи бўлади ва, ниҳоят, кишининг хулқига таъсир қилади.

Психоанализ оқими О. ни моддий субстратга эга бўлмаган, соф психик маҳсулотлардир деб тушунтиради. Бу эса очиқ-ойдин идеализмдир. О. ҳодисаларига фақат инсон олий нерв фаолияти физиологияси ва патологияси ҳақидаги материалистик таълимот асосида илмий ёндашиш мумкин. О. ни қуйидаги мисоллар билан тушунтириш мумкин: баъзи қўзғовчилар шунчалик минимал кучга эга бўладиларки, гарчи улар миянинг электр активлигида муайян ўзгаришлар ҳосил қилса ҳам, улардан пайдо бўлган импульслар онгимизга етиб бормади (қ. **Пороги оцущения**). Бундан ташқари, организмдаги автоматизм элементлари ҳам, одатда, англанилмайди; шунингдек, чегарадан ташқариги тормозланиш ва ҳимоявий тормозланиш процессларида содир бўлган ҳаракатлар ҳам шахс томонидан англанилмайди. Мана бу ҳодисалар О. нинг физиологик асосларини тушунтириш учун илмий асосдир.

БИНОКУЛЯРНОЕ ВОСПРИЯТИЕ (лат. *bini* — икки, *aculus* — кўз) — бинокуляр идрок; нарса ва ҳодисаларни, уларнинг фазода тутган ўрни, шакли, ҳолати ва бир-бирига нисбатан муносабатларини икки кўз ёрдамида (моноккуляр идрокдан фарқ қилиб) идрок қилиш.

БИОГЕНЕТИЧЕСКИЙ ЗАКОН (юнон. *bios* — ҳаёт, *genetikos* — туғилишга, нелиб чиқишга оид) — биогенетик қонун; боланинг психик тараққиётини, ақлий қобилиятларини фақат унинг наслий хусусиятлари билан белгилаб, онг тараққиётини белгиловчи бошқа омилларни, айниқса социал муҳит ҳамда таълим-тарбиянинг ролини инкор қилувчи (Болдуин, Чемберлен, Стенли Холл ва бошқалар) ирқий реакцион назария.

Б. қ. ни Ф. Мюллер ва Геккел кашф қилганлар. Б. қ. органик табиат тараққиёти назариясини пропаганда қилишда ҳамда антидарвинчиларга қарши курашда муайян тарихий роль ўйнаган. Бироқ организмнинг индивидуал ва тарихий тараққиёти муносабатларини тушунтиришда натта хатога йўл қўйган. Жумладан, Б. қ. га кўра, шахс психикасининг индивидуал тараққиёти (онтогенез) бутун инсоният тарихий тараққиётининг (филогенез) асосий босқичларини қисқача такрорлайди. Мас., немис психолог В. Штернинг фикрича, янги туғилган бола ҳали одам эмас, у фақат сут эмувчи ҳайвондир, олти ойликдан ошгач, у психик тараққиёти жиҳатидан фақат маймунлар даражасига тенглашади, иккинчи ёшида оддий одам ҳолига келади, беш ёшларда ибтидоий пода ҳолидаги одамлар да-

ражасига етади, биринчи марта мактабга кирган даврлардан бошлаб ибтидоий даврни бошидан кечиради, кичик мактаб ёшидаги даврда унинг онги ўрта асрлардаги кишилар онгига тенлашади, ниҳоят, етуклик даври (16—18 ёшлар) дагина у ҳозирги замон кишиларининг маданий онги даражасига эришади.

БИОГРАФИЧЕСКИЙ МЕТОД — биографик метод; психологиянинг илмий текшириш методларидан бири бўлиб, унинг ёрдамида шахснинг ижодий хаёли, ижодий тафаккури, матонати, қобилият ва истеъдодлари, таланти ҳамда генийлиги каби юксак ақлий, ахлоқий, иродавий сифатлари, индивидуал хусусиятлари ўрганилади ва илмий таҳлил қилинади; муайян шахснинг автобиографияси, туганган кундаликлари, характеристикаси, ёзишмалари, бошқа кишиларнинг унинг ҳақидаги биографик маълумотлари, эсдаликлари ва хатлари Б. м. нинг ўрганиш материаллари бўлиб хизмат қилади. Б. м. орқали, одатда, бошқа текшириш методлари ёрдамида аниқлаш мумкин бўлмаган илмий маълумотлар тўпланади.

БИХЕВИОРИЗМ (ингли. behavior — хулқ) — бихевиоризм; психологиянинг предмети психикани эмас, балки инсон ва ҳайвонлар хулқини ўрганишдан иборатдир деган фикрни илгари сурувчи ва ҳимоя қилувчи оқим. Б. хулқ деганда организмнинг фақат ташқи муҳитдаги қўзғовчиларга нисбатан қайтаридиган жавоб реакциялари (ҳаракатлари) йиғиндисини тушунади. Демак, Б. га кўра, психологиянинг вазифаси фақат ташқи стимул билан унга қайтариладиган реакциялар ўртасидаги тенг маъноли боғланишларни аниқлашдан иборатдир, холос. Б. онгнинг инсон хулқидаги ролини ва уни илмий жиҳатдан ўрганишни, текширишни инкор қилади. Б. алоҳида оқим сифатида XX аср бошларида ҳайвонлар хулқини текшириш натижаларида шаклланган бўлиб, унинг асосчилари америкалик психологлар Уотсон ва Торндайклардир.

БОДРСТВУЮЩЕЕ СОСТОЯНИЕ — бедор ҳолат; бош мия ярим шарларидаги тегишли нерв марказларининг қўзғолиши билан белгиланадиган уйқудан ташқариги ҳолат, онгли ҳолат. Шахс Б. ҳ. дагина маълум бир фаолият турини амалга ошира олади.

БОЛЕВЫЕ ОЩУЩЕНИЯ — оғриқ сезгилари; организмнинг айрим қисмларидаги оғриқни акс эттиришдан иборат сезги тури. О. с. нинг функциялари алоҳида органларнинг зарарланиши ёки функционал зарарланиши ҳа-

қида бизга хабар беришдан иборатдир. О. с. нинг асосий қўзғовчилари зарарланган тўқималарда содир бўладиган физик ва химик процесслардир. Айниқса терининг юза қисмлари оғриқ қўзғатгичларига ўта сезгирдир, чунки бу жойларда оғриқ қўзғатгичлари зич жойлашган: терининг ҳар бир квадрат сантиметр юзасига 100 га яқин оғриқ нуқталари жойлашган, бутун тери юзасида эса бир миллионга яқин оғриқ рецепторлари бор. О. с. гарчи кишида ёқимсиз эмоционал ҳолатни келтириб чиқарса ҳам, организмнинг ҳаёт фаолиятида муҳим аҳамиятга эгадир, улар бадандаги муайян зарарланишлардан дарак беради, организм эса зарарланишга қарши тегишли ҳимоявий реакциялар ҳосил қилади; агар О. с. бўлмаса, организм бевақт ҳалок бўлиши ҳам мумкин.

БОРЬБА МОТИВОВ — мотивлар кураши; шахснинг олдида бир эмас, бир қанча мақсадлар мавжуд бўлган тақдирда, улардан энг муҳимини танлаб олиш процессида рўй берадиган иккиланишдан иборат ҳолат. М. к. баъзан ақл билан ҳиссиёт ўртасидаги субъектив тўқнашувлар тарзида ҳам рўй беради. М. к. узоқ муддатли ва қисқа муддатли деб аталадиган икки турга бўлинади. (қ. Мотивация).

БРОДМАНА ПОЛЯ — Бродман майдонлари; инсон бош мияси қобиғининг ҳужайра қатламлари жиҳатидан ҳар хил тузилган участкалари; ўтган асрнинг 90-йиллари охирларида ҳам бош мия қобиғи, ўз тузилишига кўра, бир хилдир деган қатъий фикр мавжуд эди. Немис психиатри Бродман гистологик кесиларнинг янги техникаси ва микрофотографик техникасининг жорий қилиниши туфайли, мия қобиғи ҳар хил қатламлардан тузилганлигини ва буларнинг морфологик дифференциялашуви, ҳатто, она қорнидаги ҳаётнинг 6—7 ойларидаёқ бошланишини исботлашга муваффақ бўлди. Бродман сут эмизувчи ҳайвонларнинг мия қобиғини текшириб, уларнинг ҳаммасининг ҳам мияси турли қатламлардан тузилганлигини исботлади.

Бродман ҳужайра тузилишининг хусусиятларига асосланиб, бутун мия қобиғини 52 майдончага бўлиб, миянинг харитасини тузиб чиқди. Унинг фикрича, мия қобиғининг ҳар бир майдони қолган майдонлардан гистологик жиҳатидан ҳам, физиологик жиҳатидан ҳам фарқ қилади; инсон психик процесслари эса бир қанча майдонларнинг биргаликдаги фаолияти натижасида рўй беради.

БРОККА ЦЕНТР — Брокка маркази; мия қобирининг бир участкаси бўлиб, француз антропологи ва жарроҳи Брокка афазия ҳодисаларини текширган вақт (1861) дан бошлаб нутқнинг эффе́ктор функциялари шу марказга боғлаб тушунтирилади. Б. м. бош миёдаги учинчи чап пешона бурмасининг пастки қисмида жойлашган. XX асрда ўтказилган клиник текширишлар Б. м. нинг бундай жойлашувини асосан тўғри, лекин тўлиқ эмас деб топди: афазиянинг бир хил локализация соҳаларига эга бўлмаган формаларининг ҳам мавжудлиги аниқланди (**қ. Локализация функций**).

В

ВЕБЕРА-ФЕХНЕРА ЗАКОН — Вебер-Фехнер қонуни; қўзғовчи кучининг ўзгариши билан ҳосил бўлган муайян сезги кучининг ўзгариши ўртасидаги ўзаро муносабатни ифодалайдиган, XIX асрда немис олимлари Э. Вебер ва Г. Ферхнерлар кашф этган қонун. В.—ф. қ. га кўра қўзғовчининг кучи геометрик прогрессияда ўзгарса, тегишли сезгиларининг кучи арифметик прогрессияда ўзгаради. В.—ф. қ. ўртача даражадаги кучга эга бўлган қўзғовчиларгагина хосдир; уни ҳаддан ташқари кучли ёки кучсиз қўзғовчиларга нисбатан қўлланиш мумкин эмас (**қ. Разностный порог ощущения**).

ВЕГЕТАТИВНАЯ НЕРВНАЯ СИСТЕМА — вегетатив нерв системаси; нерв системасининг организм ички органлари фаолиятини ва модда алмашинувини бошқариб турадиган бир қисми. Кўп вақтлар давомида В. н. с. нинг фаолияти марказий нерв системасига боғлиқ эмас деб ҳисобланиб келинган, уни баъзан автоном нерв системаси деб юритилишининг сабаби ҳам шудир. Махсус текшириш В. н. с. билан марказий нерв системаси ўртасида доимий ўзаро алоқа мавжудлигини ва унинг фаолияти бош мия қобиғи томонидан бошқарилиб туришини кўрсатди.

В. н. с. марказий нерв системасининг муайян қисмларига жойлашган марказий бўлақлар, вегетатив нервлар ҳамда турли органларда жойлашган периферик нерв тунгунларидан ташкил топган. В. н. с. симпатик ва парасимпатик нервлар деб аталувчи икки қисмга бўлинади (**қ. Симпатические нервы, Парасимпатические нервы**).

ВЕРА — ишонч; табиат, жамият ва инсон тафаккури ҳодисалари ҳақидаги ҳукмларнинг чин ёки ёлгонлигини исботлаш учун қабул қилинган тасаввур ҳамда тушунчалардан иборат онг мазмуни. И. диний ва илмий ишончга бўлинади: диний И. илоҳият ва ғайри табиий кучлар ҳақидаги сохта билимларга асосланади. Илмий И. эса ҳақиқий билимларга, фан ва техника ютуқларига асосланиб, кишиларни табиат ва жамият тараққиёти қонунларини билишга ундайди (қ. **Мировозрение, Убеждение**).

ВЕРНИКЕ ЦЕНТР — Вернике маркази; бош миё чап ярим шарларидаги юқори чакка бурманинг орқа учдан бир бўлагида жойлашган эшитув-нутқ зонаси. В. м. шикастланганда мураккаб говушлар йиғиндисини анализ қилиш қобилияти бузилади, нутқ говушларини бир-биридан фарқлаш, сўзларнинг маъносини тушуниш қийинлашади. Бу марказни, унинг жароҳатини биринчи бўлиб немис олими К. Вернике тошган.

ВЕРХНИЙ ПОРОГ ОЩУЩЕНИЙ — сезгиларнинг юқори чегараси; кўзғовчи кучининг максимал даражада ортиши натижасида сезгилар кучининг тегишли анализаторларда оғриқ ҳосил қилиш томонига қараб ўзгариши. Мас., ҳаддан ташқари ёруғлик (айтайлик, пайвандлашда чиқадиган ёруғлик) кўзда оғриқ сезгисини ҳосил қилади. Агар кўзғовчи кучи С. ю. ч. дан ортса, сезги органларининг зарарланиши ёки бутунлай ишдан чиқиши мумкин.

ВИСЦЕРАЛЬНЫЕ ОЩУЩЕНИЯ (лат. viscera — ички) — висцерал сезгилар қ. **Органические ощущения**).

«**ВЕЩИЕ СНЫ**» — «кароматли тушлар»; уйқу процесидида кўрган тушларни шахснинг тақдирига боғлаб йўйишдан иборат бидъат. К. т. ҳақидаги «фикрлар»га кўра, кишининг тушида кўрган нарсалари ўнгида тўғри келармиш ёки туш кишининг келажаги ҳақида олдиндан хабар берамиш. Мас., «мусулмон» халқларида тушида кўрилган хом гўшт мушкулотга, ип йўлга йўйилади: агар киши тушида янги кийим кийса, обрўсининг ортишига, от минса, мартабага эришиши ёки мурод-мақсадига етишига йўйилади. Туш кўришни кишининг тақдирига боғлаб, бундай йўйилиши бежиз эмас; туш кўриш ихтиёрсиз хаёлнинг бир тури бўлиб, унинг мазмунида кишининг орзумидлари, ҳаёти учун фойдали ёки хавфли ҳисобланган нарса ва ҳодисалар ҳам ифодаланиши мумкин; лекин туш кишининг келажак иқболидан дарак беради, деб қатъий айтиш хатодир.

ВИБРАЦИОННЫЕ ОЩУЩЕНИЯ (лат. vibratio — тебраниш, титраш) — вибрация сезгилари; тери ва мускул ҳаранат сезгиларининг бир тури бўлиб, бирин-кетин келадиган кучли қўзғовчилар таъсирида пайдо бўлади. Мас., титраётган камертон таъсири, кесилган ҳавонинг кучли оқими кабилар. В. с. карларда ва кар-қўр-соқовларда кучли ривожланган бўлиб, маълум даражада эшитиш вазифасини бажариши мумкин. В. с. ёрдамида карларни путқ товушларини, айниқса унли ва ундош товушларни ажрата олишга ўргатиш мумкин.

ВИГИЛЬНОСТЬ (лат. vigil — хушёр, синчков) — зийраклик; диққатни янги объектларга, айниқса субъектив таассуротларга тез тўплай олиш қобилияти.

ВИТАЛИЗМ (лат. vitalis — ҳаётгий) — витализм; ҳаётнинг моҳиятини ва тириклик ҳодисаларини организмдаги махсус, моддий бўлмаган манбанинг, яъни «ҳаётгий куч»нинг, «руҳ»нинг ҳаракати билан тушунтиришга уринадиган реакцион идеалистик таълимот.

ВКУСОВЫЕ ОЩУЩЕНИЯ — маза сезгилари; сувда ёки сўлакда эриган моддаларнинг таъмини акс эттиришда иборат сезги тури. Тилнинг юза қисми ва юмшоқ тангалай маза сезгиларининг органи бўлиб ҳисобланади.

ВЛЕЧЕНИЕ — майл; фақат мавжуд шароитдан норози бўлган ҳолда интилишнинг аниқ мақсадини ёки эҳтиёж объектини англаб етмасликдан иборат иродавий босқич. М. моддий, руҳий ва физиологик эҳтиёж, муҳтожликдан келиб чиқса ҳам, лекин сабабсиз зеркиш, нималарнидир ёки кимларнидир, ҳали уларни тўлиқ англаб етмай, қўм-саш ҳисси тариқасида кечирилади.

ВНЕШНЕЕ ВНИМАНИЕ — ташқи диққат; онгимизнинг объектив воқеликдаги нарса ҳамда ҳодисаларга, уларнинг айрим белги ва хусусиятларига йўналтирилиши, уларда актив тўпланадиган диққат тури (қ. **Внутреннее внимание**).

ВНЕШНЕЕ ТОРМОЖЕНИЕ — ташқи тормозланиш; шартсиз ёки туғма тормозланиш (қ. **Безусловное торможение**, **Запредельное торможение**).

ВНЕШНИЕ РЕЦЕПТОРЫ — ташқи рецепторлар; ташқи сезги органларимиз сезувчи нервларининг қўзғовчи таъсирини қабул қилиб олувчи чекка учлари (қ. **Анализаторы**, **Рецепторы**, **Экстерорецепторы**).

ВНЕШНИЙ РАЗДРАЖИТЕЛЬ — ташқи қўзғовчи; сезги органларимизга бевосита ёки бавосита таъсир этиб,

бизда сезгилар ҳосил қилувчи объектив воқеликдаги нарса ва ҳодисалар, уларнинг белги ва хусусиятлари (қ. Раздражитель).

ВНЕШНЯЯ РЕЧЬ — ташқи нутқ; фикр, ҳиссиёт ва интилишларни тил воситаси орқали бевосита ўзгаларга баён қилиш процессидан иборат нутқ тури.

ВНИМАНИЕ — диққат, онгимизнинг муайян объектга йўналтирилиши ва унда тўпланишидан иборат психик ҳолат. Онгимиз йўналтирилган нарсалар диққатнинг объекти деб аталади. Объектив воқеликдаги нарса ва ҳодисалар, шунингдек, субъектив кечинмаларимиз, таассуротларимиз Д. объекти бўлиши мумкин. Д. ақл, ҳиссиёт ва ирода сингари мустақил онг соҳасини ташкил қилмайди, у ҳар бир онг функцияси билан биргаликда намоён бўлади: шахс диққат билан идрок, тасаввур ва тафаккур қилади, диққат билан эса қолдиради ва эсагу туширади.

Д. да онгнинг воқеликка нисбатан танлаб муносабатда бўлиш хусусияти намоён бўлади: биз бирор объектга диққат қилар эканмиз, онгимизда фақат шу объектнинг ўзинигина акс эттириб, айни вақтда қолган нарса ҳамда ҳодисаларни онг доирасидан четда қолдираамиз.

Д. нинг физиологик асоси қўзғолиш процессининг бош ми ярим шарлар қобигининг айрим участкаларида тўпланиши натижасида оптимал қўзғолиш ўчоғининг ҳосил бўлиши ва айни вақтда манфий индукция қонунига биноан ми я қобигидаги бошқа нерв марказларининг маълум даражадаги тормозланишидир.

ВНИМАТЕЛЬНОСТЬ — зийраклик; шахснинг атрофдаги нарса ва ҳодисаларга, бошқа кишиларга ҳамда ўз шахсий кечинмаларига, таассуротларига нисбатан актив муносабатда бўлиш қобилияти (қ. Вигильность).

ВНУТРЕННЕЕ ВНИМАНИЕ — ички диққат; онгимизнинг ўз субъектив таассуротларимиз, ҳис-туйғуларимиз ва интилишларимизга қаратилишидан иборат диққат тури (қ. Внешнее внимание).

ВНУТРЕННЕЕ ТОРМОЖЕНИЕ — ички тормозланиш; тормозланишнинг шартли рефлексор реакцияларда намоён бўладиган бир тури. И. т. бошқачасига «шартли» тормозланиш ёки «ҳосил қилинган» тормозланиш деб ҳам аталади, чунки тормозланишнинг бу тури шартли қўзғовчи шартсиз қўзғовчи билан мустаҳкамланмаган тақдирда келиб чиқади (қ. Условный рефлекс).

ВНУТРЕННИЕ РЕЦЕПТОРЫ — ички рецепторлар; ички органлардаги сезувчи нервларнинг таъсиротни қабул қилиб олувчи чекка учлари (қ. **Анализаторы, Интерорецепторы**).

ВНУТРЕННИЙ РАЗДРАЖИТЕЛЬ — ички қўзғовчи; ички рецепторларга таъсир этиб, бизда органик сезгилар ҳосил қилувчи ички органлар фаолиятидаги физиологик ҳамда кимёвий ўзгаришлар (қ. **Раздражитель**).

ВНУТРЕННЯЯ РЕЧЬ — ички нутқ; муайян фикрларнинг ўзгаларга баён қилгунга қадар онгимизда шаклланишдан иборат нутқ тури; ички нутқ одатда овозсиз, қисқа ва ихчам бўлиб, у шахснинг ўз-ўзи ёки хаёлий суҳбатдоши билан фикр олишув тарихида рўй беради.

ВНУШАЕМОСТЬ — ишонувчанлик; шахснинг бошқа кишиларнинг таъсирига шак-шубҳасиз берилиш, ишонидан иборат характер хислати. Ишонувчан кишилар баъзан ўзининг шахсий эътиқод ва қизиқишларига зид бўлган таъсиротларга берилишга ҳам мойил бўладилар. И. икки турдан: умумий И. ва индивидуал хусусият сифатидаги И. дан иборатдир. Баъзан психопатологик ҳолатдаги И. ҳам бўлиб, у ақл ва ироданинг етарли ривожланмаслиги ёки пасайиши натижасида рўй беради. Умумий ишонувчанлик кўпинча ёш болаларга хос бўлади.

ВНУШЕНИЕ — ишонтириниш; психик таъсир кўрсатишнинг асосан сўз орқали амалга ошириладиган махсус бир тури. И. бедор ҳолатда ҳам, гипнотик ҳолатда ҳам амалга оширилиши мумкин, бироқ гипнотик ҳолатда унинг таъсир кучи ортади. И. да ишонтирувчининг ишонувчига нисбатан обрўси муҳим аҳамиятга эгадир. И. дан медицинада турли касалликларни даволаш учун ҳам кенг фойдаланилади.

ВНУШЕННАЯ ПОЗА — ишонтирилган гавда ҳолати; гипнозчи томонидан гипноз қилинувчида, психиатр томонидан пациентда психик таъсир кўрсатиш орқали сунъий равишда ҳосил қилинган муайян гавда ҳолати. Мас., гипнозчи гипноз қилинувчини қаттиқ ишонтириниш учун бошини бир стулга, оёқларини иккинчи стулга қўйиб (горизонтал ҳолда ётқизиб), ўзи унинг кўкрагининг устига чиқиб тик туриши ҳам мумкин.

ВОЕННАЯ ПСИХОЛОГИЯ — ҳарбий психология; психологиянинг жанг ва ҳарбий машқ, стратегия ва тактика масалаларини, командир состави ва бўйсунувчилар ўрта-

сидаги муносабатларни психологик таҳлил қилиш ҳамда тегишли илмий хулосалар чиқаришдан иборат махсус соҳаси.

ВОЗБУДИМОСТЬ — қўзғолувчанлик; шахснинг темперамент хусусиятлари билан белгиланадиган муайян таъсирот кучига тез берилувчанликдан иборат бўлган индивидуал хусусияти. Қ. икки хил: нерв Қ. лиги ва эмоционал Қ. лигидан иборат бўлади. Қ. нинг ҳар иккала тури ҳам нерв системасининг типлари билан белгиланади (қ. **Темперамент, Типы нервной системы**).

ВОЗБУЖДЕНИЕ — қўзғолиш; олий нерв фаолиятининг қўзғовчилар таъсирини қабул қилиб олиш ва тегишли жавоб реакциясини қайтариш учун тайёр туриш ҳолатидан иборат асосий процесс, нерв системасининг фаол ҳолати. Организм Қ. процесси мавжуд бўлгандагина муайян фаолият турини амалга ошира олиши мумкин.

ВОЗДЕЙСТВЕННОСТЬ РЕЧИ — нутқнинг таъсирчанлиги; сўз ёрдамида бошқа кишиларнинг тафаккури, ҳиссиёти ва продасига, дунёқараши ва эътиқодига мақсадга мувофиқ равишда таъсир кўрсатишдан иборат нутқ сифати. Н. т. сўзлаётган шахснинг обрўсига, тажрибаси ва билим даражаси, шунингдек, нутқ маданиятининг савиясига боғлиқдир.

ВОЗРАСТНАЯ ПСИХОЛОГИЯ — ёш психологияси; психологиянинг шахснинг турли ёш (болалик, ўсмирлик, йигитлик ва ҳоказо) босқичларидаги психик ривожланиш қонуниятларини ўрганадиган махсус соҳаси.

ВОЗРАСТНЫЕ ОСОБЕННОСТИ — ёш хусусиятлари муайян ёш даврига хос бўлган анатомик-физиологик ва психик хусусиятлар.

ВОЗРАСТНЫЕ ПЕРИОДЫ — ёш давлари; муайян ёшдаги шахслар психикасининг бошқа ёшдагиларникидан миқдор ва сифат фарқларини кўрсатадиган тараққиёт давлари (қ. **Периодизация детства**).

ВОЛЕВЫЕ ДЕЙСТВИЯ — иродавий ҳаракатлар; олдиндан белгиланган муайян мақсадга мувофиқ jisмоний ёки ақлий куч сарфлаш орқали амалга ошириладиган онгли ҳаракатлар (қ. **Воля, Автоматизированные действия**).

ВОЛЕВЫЕ МОМЕНТЫ — ирода кўрсатилаётган моментлар (қ. **Постановка цели, Выбор средств, Принятие решения, Исполнение**).

ВОЛЕВОЕ УСИЛИЕ — продавий зўр бериш; муайян мақсадга эришиш йўлида учраган қийинчиликларни бар-тараф қилиш учун онгли равишда жисмоний ва ақлий куч сарфлашдан иборат активлик.

ВОЛЮНТАРИЗМ (лат. *voluntas* — ирода) — волон-таризм; буржуа психологиясидаги, ирода барча психик ҳодисаларнинг манбаи ва асосини ташкил қилган, шахс-нинг ўзигагина боғлиқ бўлган бирламчи илоҳий қобили-ятдир, деб даъво қилувчи реакцион оқим. В. оқими иро-дани воқеликни акс эттиришнинг алоҳида формаси эмас, балки онг тараққиёти муносабати билан юзага ке-ладиган махсус кечинмадир деб билади.

ВОЛЯ — ирода; шахснинг онгли ҳаракатларида, ўз-ўзини тута билишида ифодаланадиган, айниқса мақсадга эришиш йўлида учрайдиган жисмоний ва руҳий қийин-чиликларни енгиб чиқишда намоён бўладиган ихтиёрий активлигидир. И. ҳам бошқа руҳий ҳодисалар сингари объектив воқеликни, хусусан жамиятдаги, алоҳида киши-лар ҳаётидаги заруриятни акс эттиришнинг махсус фор-масидир. Шунинг учун ҳам ирода, гарчи кишиларнинг ихтиёрий активлиги бўлса ҳам, объектив сабаблар, шахс-нинг яшаш тартиби ва шароитлари билан белгиланади (қ. Детерминизм).

ВООБРАЖЕНИЕ — хаёл; мавжуд тасаввурларимизга асосланиб, аввал идрок қилинмаган, турмуш тажрибамиз-да учрамаган нарса ва ҳодисаларнинг образларини яра-тишдан иборат бўлган онг фаолияти. Мас., биз тропик ўр-монларни кўрмаган бўлсак-да, айрим дарахт ҳақидаги, ўрмон ҳақидаги тасаввурларимизга, тропик ўрмонлар-нинг ёзма ва оғзаки тасвирига асосланиб, уларнинг обра-зини онгимизда яратамиз.

Хаёлнинг бошқа психик ҳодисалардан яна бир фарқи шундан иборатки, у ҳозирги замоннигина эмас, балки ўт-мишни ва келажакни ҳам акс эттира олади. X. нинг асо-сий манбаси шахснинг эҳтиёжидир: қондирилмаган муҳ-тожлик кишини хаёл суришга, яъни эҳтиёж объектлари-нинг образларини яратишга мажбур қилади. X. нинг физиологик асоси бош мия ярим шарлари қобигидаги мавжуд муваққат нерв боғланишлари асосида янги нерв боғланишларнинг ҳосил бўлишидир.

ВООБРАЖАЕМЫЕ ДЕЙСТВИЯ — хаёлий ҳаракат-лар; муайян иш-ҳаракатларни бевосита бажармасдан ту-риб, уларнинг образларини яратиш, бажарилиш тартиби

ва айрим бўлақларига хос тасаввурларнинг ҳосил бўлиши. Фаолиятнинг турли соҳаларига хос бўлган малакаларни таркиб топтириш ҳамда ривожлантиришда Х. ҳ.нинг аҳамияти каттадир.

ВООДУШЕВЛЕНИЕ — руҳланиш; бирор нарсадан ёки кишидан мамнун бўлиш натижасида, муайян фаолият турига нисбатан кучли ингилишда ифодаланадиган ижобий эмоционал ҳолат. Р. ҳолатида шахснинг барча жисмоний ҳамда психик функциялари активлашади: идрок, хотира ва тафаккур сифатлари ортади, ҳаракатлар аниқ, тез ба-жариладиган бўлади. Шунинг учун ҳам Р. фаолият маҳсулдорлигини таъминлайдиган субъектив факторлардан биридир.

ВОСПИТАНИЕ — тарбия; шахснинг онгини муайян жамиятнинг мақсад ва вазифаларига мувофиқ равишда таркиб топтириш ҳамда ривожлантириш процессидан иборат ижтимоий ҳодиса.

ВОСПИТАННОСТЬ — тарбияланганлилик (одоблилик); шахснинг муайян жамиятга хос бўлган ижобий характер хислатларига эга бўлишдан иборат сифати.

ВОСПИТЫВАЮЩИЙ ЭКСПЕРИМЕНТ — тарбияловчи эксперимент; текширилувчиларда маълум бир ижобий фазилатларни мақсадга мувофиқ таркиб топтириш ва ривожлантиришга қаратилган эксперимент. Мас., ўқувчиларда ростгўйлик ёки ҳалолликни тарбиялашни кўзда тутган эксперимент (қ. Эксперимент).

ВОСПОМИНАНИЕ — эсдалик; шахснинг ўз бошидан кечирган воқеалари ҳақидаги субъектив хотираномалари йиғиндиси. Э. ёзма ёки оғзаки бўлади.

ВОСПРИИМЧИВОСТЬ — идроклилик; идрокнинг тўлиқлиги, аниқлиги ва тезлиги каби ижобий хусусиятларидан ташкил топган ақл сифати; зеҳн тезлиги.

ВОСПРИЯТИЕ — идрок; сезги органларимизга бевосита таъсир этиб турган нарса ва ҳодисаларни онгимизда бутун, яхлит ҳолда акс эттиришдан иборат психик процесс. И. процессида барча руҳий ҳаётимиз, онгимизнинг бутун мазмуни, билимларимиз ва тажрибаларимиз иштирок этади. Шунинг учун ҳам И. сезгиларга нисбатан мураккаб ва мазмундор психик процесс бўлиб ҳисобланади. И. нинг физиологик асослари қўзғовчилар йиғиндиси таъсирида бош мия ярим шарлари қобиғида ҳосил бўлган шартли реффлектор (муваққат) нерв боғланишларидир.

ВОСПРИЯТИЕ ВРЕМЕНИ — вақт (замон)ни идрок қилиш; материянинг яшаш формаси — муайян объектив вақт бирлигини онгимизда бевосита акс эттириш. Вақтни идрок қилиш асосан руҳий ҳодисаларимизнинг алмаши-нуви туфайли рўй беради. В. и. қ. идрок қилинаётган вақт бирлигининг объектив мазмунига ҳамда бизнинг унга бўлган муносабатимизга боғлиқ. Мас., бизнинг эҳтиёж ва қизиқишларимизга мос бўлган вақт бирлигини идрок қилганимизда, вақт субъектив жиҳатдан тез идрок қилинади ва аксинча...

ВОСПРИЯТИЕ ДВИЖЕНИЯ — ҳаракатни идрок қилиш; жисмларнинг фазо (макон) даги ўрин алмаштири-шини бевосита акс эттириш. Ҳаракат нисбатан ва нисбат-сиз идрок қилинади: агар ҳаракатдаги жисм атрофдаги бошқа ҳаракатсиз жисмларга таққослаб идрок қилинса, бу ҳаракатни нисбатан идрок қилиш дейилади; аксинча, ҳаракатдаги жисм ҳеч нарсага таққосланмай идрок қилинса, бу ҳаракатни нисбатсиз идрок қилиш дейи-лади.

ВОСПРИЯТИЕ ПРОСТРАНСТВА — фазо (макон)ни идрок қилиш; воқеликдаги нарса ва ҳодисаларнинг фа-вода тутган ўрнини, шаклини, миқдорини ҳамда бир-бир-ларига нисбатан муносабатларини уч ўлчовда — балан-лик, кенглик, узоқликда бевосита акс эттириш.

ВОСПРОИЗВЕДЕНИЕ — эсга тушириш; аввал идрок қилинган нарса ва ҳодисаларнинг образларини кейинча-лик онгимизда қайта тиклашдан иборат хотира процесси (қ. **Узнавание, Воспоминание**).

ВОССОЗДАЮЩЕЕ ВООБРАЖЕНИЕ — тасаввур ҳаё-ли; онгимиздаги мавжуд тасаввурларимизга асосланиб, объектив воқеликда мавжуд бўлган, бироқ биз идрок қил-маган, турмуш тажрибамизда учратмаган нарса ва ҳоди-саларнинг образларини яратишдан иборат ҳаёл тури. Мас., биз тарихий манбаларни ўқиб, ўрганиб, ибтидоий жамоа тузумидаги ёки қулдорлик жамиятидаги ҳаёт об-разларини онгимизда ярата оламиз.

ВПЕЧАТЛЕНИЕ — таассурот; табиат, жамият ва ин-сон тафаккури ҳодисалари ҳақидаги муайян тасаввурлар, тушунчалар, ҳукмлар ҳамда ҳис-туйғулар йиғиндисидан иборат психик маҳсул ёки онг мазмуни. Т. шахснинг эҳ-тиёжлари, қизиқишлари, дунёқарashi ва эътиқодига мос келиши ва мос келмаслигига қараб ижобий ҳамда салбий бўлиши мумкин.

ВПЕЧАТЛИТЕЛЬНОСТЬ—таъсирланувчанлик; субъектив таассуротларга ҳаддан ташқари берилувчанликда иборат индивидуал хусусият (қ. Впечатление, Мнительность).

ВРЕДНЫЕ ПРИВЫЧКИ — зарарли одатлар; муайян жамиятнинг ахлоқ нормалари принципларига, санитария-гигиена талабларига зид одатлар (қ. Привычки).

ВРЕМЕННОЕ ЗАБЫВАНИЕ — вақтинча унутиш; аввал идрок қилинган ёки эсда қолдирилган нарса ва ҳодисаларнинг образларини зарур пайтда эсга тушира олмасдан, кейинчалик, вақт ўтгач, эсга туширишдан иборат унутиш тури (қ. Забывание, Реминисценция, Длительное забывание).

ВРЕМЕННЫЕ НЕРВНЫЕ СВЯЗИ — муваққат нерв боғланишлари; бош мия ярим шарлари қобигида рўй берган қўзғолиш ва унинг натижалари ўртасида ҳосия бўлган вақтинчалик нерв боғланишлари. М. н. б. шартли рефлекслар ва ассоциацияларнинг асосий нерв механизмларини ташкил қилади.

ВСПОМИНАНИЕ — эслаш; аввал идрок қилинган нарса ва ҳодисаларни, ҳолатларни бевосита такрор идрок қилмаган ҳолда эсга туширишдан иборат хотира процесси. Э. эсга туширилган материалларнинг ҳажмига қараб тўлиқ ва тўлиқсиз бўлиши мумкин.

ВСПЫЛЬЧИВОСТЬ — сержаҳллик; арзимаган таъсиротдан ҳам тажанглик қилавериш, ўз кайфиятини бузиш каби эмоционал ҳолатлар билан ифодаланадиган салбий характер хислати.

ВТОРАЯ СИГНАЛЬНАЯ СИСТЕМА — иккинчи сигнал системаси; И. П. Павлов томонидан сўз, нутқ ёрдами билан ҳосил бўлувчи мураккаб сигнал системасини таърифлаш учун ишлатилган термин; сўз, нутқ таъсирида бош мия ярим шарлари қобигида ҳосил бўлган муваққат нерв боғланишлари системаси. И. с. с. фақат инсонларга хос бўлиб, ҳайвонларда йўқ. И. с. с. меҳнат фаолияти туфайли биринчи сигнал системаси асосида тарихан таркиб топган бўлиб, унинг билан узвий боғлиқ ҳолда бўлади. (қ. Первая сигнальная система).

ВТОРИЧНОЕ ПРОИЗВОЛЬНОЕ ВНИМАНИЕ — иккинчи тартибли ихтиёрий диққат; онгимизнинг муайян объектга ихтиёрсиз равишда йўналтирилса-да, унинг устида маълум вақт барқарор ҳолда, тўпланиб туришидан иборат ихтиёрий диққат тури; диққат объектнинг маз-

мунига қараб ихтиёрсиз диққатнинг ихтиёрий диққатга айланиши.

ВУЛЬГАРНЫЙ МАТЕРИАЛИЗМ (лат. vulgaris — сохта, қўпол, содда) — вульгар материализм; XIX асрнинг 50—60 йилларида майдонга келган, жигар ўзидан ўт ажратиб чиқаргани сингари, материя ҳам, хусусан, мия ўзидан фикр айириб чиқаради деб, психика табиатини ҳаддан ташқари содалаштирувчи майда буржуача механистик фалсафий оқим. В. м. нинг вакиллари Фохт, Бюхнер, Молешотт ва бошқалардир.

ВЫВОД — хулоса, икки ва ундан ортиқ ҳукмларнинг бир-бири билан мантиқий боғланиши натижасида келиб чиқадиган учинчи бир ҳукмдан иборат ақлий маҳсул (қ. Умоzakлючение, Суждение).

ВЫДЕРЖАННОСТЬ — вазминлик; шахснинг ҳар қандай оғир шароитларда ҳам ўзини тута билиши, қўлга ола билишидан иборат продавий характер хислати.

ВЫРАЗИТЕЛЬНЫЕ ДВИЖЕНИЯ — ифодали ҳаракатлар; шахснинг муайян психик ҳолатини, айниқса ҳистуйғуларини объектив равишда ифодалайдиган мимика, пантомимика, жестлар каби ихтиёрсиз ёки ихтиёрий ҳаракатлар йиғиндиси.

ВЫСОТА ЗВУКА — товушнинг баландлиги; товушнинг унинг частотаси билан, яъни бир секундда тебраниш миқдори билан белгиланадиган сифати; товушнинг частотаси қанчалик кўп бўлса, унинг баландлиги шунчалик паст бўлади; одам қулоғи 16—20 дан 20000 гц частотадаги товушларни идрок қилиши мумкин.

ВЫСШАЯ НЕРВНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ — олий нерв фаолияти; бош мия ярим шарларининг юксак даражада ташкил топган организм билан ташқи муҳит ўртасидаги мураккаб ўзаро муносабатларни таъминлаб турувчи психофизиологик функциялари йиғиндиси; психиканинг моддий-илмий асоси. О. н. ф. ҳақидаги илмий-материалистик таълимот И. П. Павлов томонидан кашф этилган.

ВЫСШИЕ ЧУВСТВА — юксак ҳислар; соф ҳайвоний эмоциялардан сифат жиҳатдан фарқ қиладиган, фақат онгли зот — инсонга хос бўлган ақлий, ахлоқий, эстетик ҳамда ватанпарварлик ҳислари.

ВЮРЦБУРГСКАЯ ШКОЛА ПСИХОЛОГОВ — психологларнинг Вюрцбург мактаби; XX асрнинг бошларида Германияда пайдо бўлиб, тафаккурни фақат ўз-ўзини куватиш ёки интроспекция методи ёрдамида ўрганувчи, та-

фактурни идрок ва тасаввур образларига, нутқ ва тилга боғлиқ эмас деб, «соф» тафаккур ҳақидаги фикрни илгари сурувчи психологик оқим. П. В. м. нинг асосчиси Вюрцбург университетининг профессори О. Кюльпе бўлган. Бу оқим вакиллари (К. Марбе, Н. Ах, А. Мессер, К. Бюллер ва бошқалар) бевосита идеалистик фалсафа таъсирида бўлиб, уларнинг фикрича, тафаккур соф илоҳий ҳодиса деб қаралиши керак эди.

Г

ГАЛЛЮЦИНАЦИЯ (лат. hallucinatio — алаҳлаш, бо-синқираш, валдираш) — галлюцинация, реал воқелиқдаги нарса ва ҳодисаларнинг анализаторларга бевосита таъсирсиз онгимизда турли образларнинг хаёлий равишда пайдо бўлишидан иборат психопатологик ҳодиса. Г. сезги аъзоларимизнинг номларига қараб кўрув, эшитув, ҳид ва бошқа турларга бўлинади. Г. психик касалликнинг белгиси бўлиб, бош мия қобиғидаги қўзғолиш процессларининг патологик сустиги натижасида, баъзан нерв системасининг заҳарланиши ёки ҳаддан ташқари толиқиши натижасида рўй беради.

ГАРМОНИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ (юнон. harmonia — боғлиқлик, ҳамоҳанглик, мувофиқлик) — гармоник ривожланиш; инсондаги жисмоний, ақлий ва маънавий кучларнинг ўзаро бир-бирларига мувофиқ равишда ривожланишидан иборат бўлган камолот даражаси (қ. Развитие).

ГЕНЕРАЛИЗАЦИЯ (лат. generalis — умумий, асосий, бош) — генерализация; ҳар қандай муваққат нерв боғланишларининг дастлабки дифференциялашмаган (ихтисослашмаган) кўриниши. Г. ҳодисаси муайян қўзғовчига нисбатан шартли рефлекс ҳосил қила бошлаганда, шу қўзғовчига ўхшаш бўлган бошқа қўзғовчиларга ҳам тегишли рефлекснинг пайдо бўлиши орқали намоён бўлади. Г. ҳодисаси нерв процесслари — қўзғолиш ва тормозланишнинг иррадиацияси қонунига асосланади (қ. Иррадиация, Дифференциация).

ГЕНЕТИЧЕСКАЯ ПСИХОЛОГИЯ (юнон. genetikos — туғилишга, келиб чиқишга оид) — генетик психология; психологиянинг махсус соҳаси бўлиб, умуман, ҳайвонлар хулқи ва инсон психикасининг ривожланиш қонуниятла-

рини ўрганади; хусусан психик процессларнинг ўзгаришини, турнинг биологик ва эволюцион тараққиёти (филогенез), одамнинг пайдо бўлиш тарихи, инсониятнинг тарихий тараққиёти, ҳар бир организмнинг ёшга қараб ёки индивидуал тараққиёти (онтогенез) процесси асосида ўрганади (қ. *Детская психология, Сравнительная психология*).

ГЕНИАЛЬНОСТЬ (лат. *genius* — доҳийлик, заковат, буюк истеъдод) — генийлик; муайян жамият ёки бутун бир миллат ҳаётида тарихий аҳамиятга эга бўлган ижодий фаолиятда намён бўлувчи, юксак даражада ривожланган фавқулудда истеъдод, инсон ақл-заковати тараққиётининг салтанати ҳисобланган нодир индивидуал хусусият. Г. да одатда барча ижобий сифат ва хусусиятлар мужассамланган бўлади. Мас., марксизм-ленинизм классиклари жаҳон пролетариат оммасининг генийлари, доҳийларидир. А. Навоий ўзбек халқининг гениал шоиридир.

ГЕРОНТОПСИХОЛОГИЯ (юнон. — қари киши, қари илм, фан) — организмнинг қариши билан боғлиқ бўлган процесс ва ҳодисаларни, шу билан бирга қариликнинг психологик аспектини ўрганадиган фан.

ГЕШТАЛЬТПСИХОЛОГИЯ (нем. *Gestalt* — тасвир, яхлит шакл, таркиб, тузилиш) — гештальтпсихология; буржуа психологиясидаги психиканинг, психик процессларнинг яхлит тузилиши ва динамиклиги (серҳаракатлиги) принципига асосланувчи, бۇ хусусиятлар азалдан психикага хосдир, улар психика тараққиётининг асосини ташкил қилади, деган фикрни илгари сурувчи оқимлардан бири. Г. айниқса ўтган асрнинг бошларида, аввало Германияда, сўнгра АҚШда кенг тарқалган эди. Г. нинг асосий вакиллари М. Вертхеймер, В. Келлер, К. Кофка, Л. Левин ва бошқалардир.

ГИГИЕНА (юнон. *hygieinos* — шифобахш, саломатлик келтирувчи) — гигиена; одамнинг, кишилар коллективининг ва ташқи муҳит, яъни табиий, маиший ҳамда ижтимоий ишлаб чиқариш муносабатлари ўртасидаги алоқа ҳамда ўзаро таъсирларни ўрганиб, мазкур шароитлардаги инсон саломатлиги нормаларини ишлаб чиқувчи фан. Мас., меҳнат Г. си, мактаб Г. си, шахсий Г. кабилар.

ГИПЕРКИНЕЗ (юнон. *hyper* — ҳаддан ташқари, бошқа томонга, *kinesis* — ҳаракат) — гиперкинез; нерв система-сининг касалланиши туфайли рўй берадиган ҳаддан таш-

қари ихтиёрсиз гавда ҳаракатлари. Г. нинг асосий сабаби бош мия ости ҳаракат марказларининг зарарланиши, шунингдек, мия ости билан бош мия қобиғи ўртасидаги нормал боғланиш ва муносабатларнинг бузилишидир.

ГИПНОЗ (юнон. *hypnos* — уйқу) — гипноз; бош миянинг баъзи марказларини тормозлаш натижасида кишиларда ва ҳайвонларда махсус равишда ҳосил қилинадиган сунъий уйқу. Уйқунинг чуқурлик даражасига қараб гипноз 3 та асосий босқичга бўлинади; 1) летаргия — енгил мудроқ ҳолати; 2) каталепсия — нисбатан анча (қаттиқ) чуқур уйқу; 3) самномбулизм — энг чуқур уйқу бўлиб, бунда шахсни ҳар турли ишонтириш ва унга таъсир кўрсатиш мумкин. Г. ҳайвонларда жуда кучли ёки жуда кучсиз қўзғовчилар таъсирида, одамда эса, сўз билан ишонтириш, яъни шартли рефлекс механизмлари асосида ҳосил қилинади.

ГИПНОЛОГИЯ (юнон. *hypnos* — уйқу, *logos* — таълимот) — гипнология; гипноз тарихи, назарияси ва техника (практика)си ҳақидаги фан.

ГИПНОПЕДИЯ (юнон. *hypnos* — уйқу, *paideia* — бола) гипнопедия; уйқу вақтида одам хотирасига турли информацияларни ўтказиш ва мустаҳкамлаш методи, назария ҳақидаги таълимот; уйқу процессида таълим-тарбия бериш.

ГИПНОТИЗМ — гипнотизм; гипнозга тааллуқли бўлган ҳодисалар йиғиндиси (қ. Гипноз, Гипнология, Магнетизм).

ГИПНОТИЧЕСКИЙ СЕАНС — гипнотик сеанс, гипнозчи томонидан гипноз техникасини оммавий ҳамда амаллий равишда намоёиш қилинишидан иборат усул ҳамда воситалар.

ГИПНОТИЧЕСКИЙ СОН — гипноз уйқуси; мутахассис гипнозчи томонидан пациентда махсус равишда ҳосил қилинадиган сунъий уйқу. Г. у. кўпинча гипноз сеансларида ва даволаш мақсадларида ҳосил қилинади.

Гипнотическое состояние — гипноз ҳолати; пациентнинг гипноз процессидаги ҳолати. Г. ҳ. гипноз уйқуси, турли гипнотик ҳаракатларда намоён бўлади (қ. Летаргия, Каталепсия, Самномбулизм, Внушённая поза).

ГИПОТЕЗА (юнон. *hypothesis* — асос, тахмин) — гипотеза; табиат, жамият ва инсон тафаккури соҳасидаги муайян ҳодисани тўлиқ тушунтириш ёки исботлаш учун етарли далилларга эга бўлмаган илмий фараз, тахмин, Г.

илмий текшириш методларидан, воқеликни билиш формаларидан биридир.

ГЛУХОНЕМОТА — кар-соқовлик; эшитиш қобилияти ва нутқнинг қисман ёки тўлиқ издан чиқишидан иборат психопатологик нуқсон.

ГРАФОЛОГИЯ (юнон. grapho — ёзаман, logos — таълимот) — графология; кишининг ёзуви билан характери ўртасида мутлақ боғланишлар бор, бинобарин, ёзувни ўрганиш асосида шахснинг характер хислатлари ҳақида тўлиқ фикр юритиш мумкин деб даъво қилувчи ғайри илмий таълимот.

ГРОМКОСТЬ ЗВУКА — товушнинг баландлиги; товушнинг кучи ва частотасига боғлиқ бўлган миқдорий характеристикаси.

ГРЕЗЫ — гул хаёл; мавжуд тасаввурларга асосланиб, шахснинг ўзи учун ёқимли, аммо амалга оширилиши мумкин бўлмаган, ҳақиқатдан узоқ истиқбол образларини яратишдан иборат ихтиёрсиз хаёл тури, ширин хаёл.

ГУЛЕНИЕ — гу-гулаш; бир ёшгача бўлган болаларнинг нутқни эгаллашга тайёргарлик даврида турли товушларни чиқариши. Мас., 6—7 ойлик бола «ду-ду-ду», «бу-бу-бу», «та-та-та» каби товуш бирикмаларини чиқара бошлайди.

ГУМАНИЗМ (лат. humanus — инсоний) — гуманизм, одамларга меҳр-муҳаббат, одам қадр-қийматини ҳурматлаш, инсоният бахт-саодати учун ғамхўрлик қилишдан иборат дунёқараш формаси (қ. Гуманность).

ГУМАННОСТЬ — инсонпарварлик; одамни севиш ва унинг қадр-қийматини ҳурматлашдан иборат ижобий характер хислати.

ГУМОРАЛЬНАЯ ТЕОРИЯ ТЕМПЕРАМЕНТА (лат. humor — намлик, суюқлик) — темпераментнинг гуморал назарияси; кишиларнинг темперамент хусусиятларини организмдаги суюқликларнинг, хусусан, қон, ўт, қора ўт ва лимфадар миқдорининг ўзаро нисбатига боғлаб тушунтирадиган назария. Т. г. н. қадимги юнон врачлари Гиппократ (э. а. 460—377 й.) дан бошланади. «Темперамент» деган термин ҳам шундан келиб чиққан бўлиб, латинча темперамент пропорция, нисбат деган маъноларни билдиради. Гиппократнинг фикрича, организмда тўрт суюқлик бор: ўт, қон, қора ўт ва лимфа; бу суюқликларнинг ҳар бири алоҳида хусусиятга эга бўлиб, турли функцияларни бажаради; ўтнинг вазифаси организмни қуруқ сақлаб

туриш, қоннинг вазифаси организмни иситиб туриш, қора ўтнинг вазифаси организмда намликни сақлаб туриш, лимфанинг вазифаси эса организмни совитиб туришдир. Гишнократнинг фикрича, организмда шу суюқликлардан биронтаси миқдор жиҳатидан қолганлардан устун туриши керак. Мана шунга қараб кишилар темперамент жиҳатидан бир-бирларидан фарқ қиладилар. Мас., холерик темпераментдаги кишиларда ўтнинг, сангвиникларда қоннинг, меланхоликларда қора ўтнинг ва флегматикларда лимфанинг нисбий миқдори кўп бўлади.

Кейинчалик гуморал назарий темпераментнинг, хусусан ички секреция безлари ишлаб чиқарган гармонларнинг қондаги миқдори билан тушунтириладиган бўлди.

Т. г. н. илмий жиҳатдан етарли далиллар билан исботланмаган, шунинг учун ҳам у темперамент хусусиятларини тўғри тушунтириб бера олмайди. Темперамент ва унинг хусусиятларини илмий тушунтириб берадиган таълимот И. П. Павлов кашф этган темпераментнинг неврологик назариясидир (қ. *Неврологическая теория темперамента*).

Д

ДАКТИЛОГИЯ (юнон. *daktus* — бармоқ, *logos* — таълимот) — дактилогия, ҳарфлар ва сўзларни қўл бармоқларининг турли ҳолатлари ёрдамида ифодалашдан иборат махсус нутқ формаси; Д. нутқ бир қўл билан ҳам, икки қўл ёрдами билан ҳам амалга оширилиши мумкин. Д. карсоқовларга таълим-тарбия беришда ва уларнинг ўзаро фикр олишувида асосий восита бўлиб хизмат қилади.

ДАКТИЛОГРАФИЯ (юнон. *daktus*—бармоқ *qraphos*—ёзаман) — дактилография; ҳар қандай қулай текисликда бармоқ билан ёзиб, фикр олишув усули. Д. ёрдамида кўр-кар — соқовларнинг кафтига оддий ҳарфлар ёзиш орқали муайян фикрлар билдирилади. Д. усули орқали ҳар қандай соғлом одам кўр-кар — соқовлар билан фикр олишини имкониятига эгадир.

ДАКТИЛЬНАЯ РЕЧЬ — дактил нутқ (қ. *Дактилогия, Дактилография*).

ДАЛЬНОЗОРКОСТЬ — яқиндан яхши кўролмаслик; я. я. к. нинг сабаби биздан узоқ жойлашган нарсалардан келаётган параллел нурларнинг кўз гавҳарида кучсиа синиши туфайли, нурларнинг кўз тўр пардасида эмас, балки ундан ўтиб синиши, тўр пардага эса яхши тўпланмаган нурларнинг тушишидир. Бундай кўрув камчилигига эга бўлган кишиларга қабариқ линзали кўзойнак тақиб тавсия қилинади, чунки у нурларнинг кўз гавҳарларидаги синишини кучайтириб, тўр пардага идрок қилинаётган нарсанинг аниқ тасвирини тушириб беради.

ДАЛЬТОНИЗМ — дальтонизм; кўз тўр пардасидаги кўзача ҳужайралари функциясининг бузилиши натижасида қизил ранги ажрата олмасликдан иборат кўрув сезгиси нуқсон. Д. да қизил ранг яшил ёки гунафша деб идрок қилинади. Д. камчилигининг мавжудлиги биринчи марта инглиз кимёгари Дальтон томонидан аниқланган, шунинг учун ҳам унинг номи билан юритилади.

ДАЛЬТОНИК — дальтоник; дальтонизм камчилигига эга бўлган одам (қ. Дальтонизм).

ДАР — истъод (қ. Способность, Одарённость).

ДВИГАТЕЛЬНАЯ ПАМЯТЬ — ҳаракат хотираси; ҳар турли ҳаракатлари эсда қолдириш, мустаҳкамлаш ва зарур пайтларда эсга туширишдан иборат хотира тури.

ДВИГАТЕЛЬНЫЕ ОЩУЩЕНИЯ — ҳаракат сезгилари (қ. Мускульно-двигательные ощущения, Статические ощущения, Кинестезические ощущения).

ДЕАВТОМАТИЗАЦИЯ НАВЫКОВ — малакаларнинг деавтоматлашуви; муайян фаолият соҳасида ҳосил қилинган малакаларнинг, бирор сабабга кўра, узоқ вақт қўлланилмаслиги натижасида аввалгига нисбатан қийинчилик билан бажарилиши (қ. Автоматизмы, Навыки).

ДЕБИЛЬНОСТЬ (лат. debilis — ожиз, ҳолсиз) — дебиллик; туғма ёки турмуш жараёнида ҳосил қилинган ақлипастлик, эсипастлик, ақлий ривожланмаганликдан иборат психопатологик нуқсон. Д. нинг сабаби онанинг ҳомиладор вақтдаги жароҳатлари, касалликлари ва эмбрионнинг она қорнидаги зарарланиши бўлиши мумкин (қ. Имбещильность, Идиотия, Деменция).

ДЕГУСТАТОР (лат. degustare — мазасини тотмоқ) — дегустатор; озуқа маҳсулотларининг, айниқса вино, чой кабиларнинг таъмини кўриб, сифатини аниқлаб берувчи, кучли маза сезгирлигига эга бўлган мутахассис (қ. Дегустация).

ДЕГУСТАЦИЯ — дегустация; вино, чай кабиларнинг мазасини тоғиб кўриб, уларнинг сифатини белгилашдан иборат ўта кучли равишда ривожланган сезгирлик даражаси.

ДЕДУКТИВНОЕ УМОЗАКЛЮЧЕНИЕ — дедуктив хулоса чиқариш (қ. Дедукция).

ДЕДУКЦИЯ (лат. deductio — келтириб чиқариш) — дедукция; умумийдан яккага қараб бориш ёки бир қанча маълум умумий ҳукмлардан янги якка бир ҳукм келтириб чиқаришдан иборат хулоса чиқариш тури, мантиқий тафаккур формаси (қ. Умозақключение).

ДЕЙСТВИЕ — ҳаракат; мақсадга мувофиқ йўналтирилиб, онгли равишда амалга ошириладиган ҳаракатлар йиғиндиси; онгли фаолият компонентлари ва мотивларидан бири. Ҳ. нинг нерв физиологик асоси бош мия ярим шарлар қобиғида ҳосил бўладиган биринчи ва иккинчи сигнал системаларидаги муваққат боғланишларидир.

ДЕЙСТВИТЕЛЬНОСТЬ — воқелик; инсон онгидан ташқари, унга боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд бўлган объектив борлиқ; атрофимиздаги нарса ва ҳодисалар, муҳит, шароит ва бошқалар.

ДЕЙТЕРАНОПИЯ — дейтеранопия; кўрув сезгиларининг ранг кўрлиги деган касалликларидан бири; Д. да яшил ранглар кул ранг, сариқ, тўқ қизил ранглар билан алмаштирилиб юборилади (қ. Дальтонизм, Цветовая слепота).

ДЕМЕНЦИЯ (лат. dementia — ақлсизлик) — деменция; бош миёда содир бўлган турли органик ўзгаришлар натижасида ақлий қобилиятнинг ўта даражада пасайиб кетиши. Д. да кишининг тафаккури бузилади, қизиқиш доираси камаяди, хотираси пасаяди, ҳис-туйғулари ўтмаслашади.

ДЕМОРАЛИЗАЦИЯ (фр. demoralisation — ахлоқий тушкунлик) — деморализация; муайян жамиятдаги, ҳатто элементар ахлоқ нормаларига ҳам риоя қилмай, ахлоқ принципларини оёқ ости қилишдан иборат хулқий тубанлик, ижтимоий-ахлоқий бузуқлик.

ДЕПРЕССИЯ (лат. depressio — тушкунлик, хасталик) — депрессия; руҳий тушкунлик, маъсулик, хасталик, ожизлик каби салбий кайфиятлардан ташкил топган психопатологик ҳолат. Д. баъзи бир умумий ва психик касалликларга йўлликқанда, оғир турмуш шароитларида омадсизлик, камситилиш, яқин кишилардан жудо бўлиш ва бошқа

қолларда рўй беради. Д. қолатида киши камҳаракат, камгап, кўнчиликка қўшилмайдиган бўлиб қолади, уйқуси бузилади, уйқусида алаҳсирайди, баъзан ҳатто, иштаҳаси ҳам йўқолади.

ДЕТЕРМИНИЗМ (лат. *determinata* — белгилайман) — детерминизм; табиат, жамият ҳодисалари, шу жумладан психик ҳодисаларнинг объектив сабаблар билан белгиланиши ҳақидаги материалистик таълимот; материалистик психологиянинг психика, онгнинг объектив борлиқ ва нерв системаси билан белгиланиши ҳақидаги принципи. Илмий физиология ва психология, айниқса И. М. Сеченов ва И. П. Павлов таълимоти бу қонданинг тўғрилигини яна бир бор тасдиқлади ҳамда психиканинг барча формалари ҳаётнинг моддий шароитларига боғлиқ эканлигини исботлади.

ДЕТСКАЯ ПСИХОЛОГИЯ — болалар психологияси; психологиянинг турли ёшдаги болалар психик тараққиёти қонунларини ўрганадиган махсус соҳаси. Б. п. педагогик психология, болалар физиологияси, этика ҳамда эстетика каби фанлар билан узвий боғлиқдир. Б. п. нинг предмети одам психикасининг антогенетик ривожланиши шарт-шароитлари ва сабабларини, айрим психик процессларнинг бола фаолиятида шаклланиши ва ривожланиши қонуниятларини илмий текширишдан иборатдир.

ДЕФЕКТ (лат. *defectus* — камчилик, нуқсон) — дефект; шахсдаги баъзи жисмоний ёки психик нуқсон (қ. Дефектология).

ДЕФЕКТОЛОГИЯ — дефектология; жисмоний ҳамда психик камчиликларга эга бўлган болалар тараққиётининг психофизиологик хусусиятлари, уларга таълим ва тарбия бериш қонуниятлари ҳақидаги фан.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ — фаолият; инсон ҳаётининг, унинг воқеликка нисбатан актив муносабатининг рўёбга чиқиш формаси. Фаолият уч асосий—ўйин, ўқиш ва меҳнатдан иборат Ф. туридан иборатдир. Инсонни муайян фаолиятга ундайдиган нарсалар Ф. мотивлари дейилади. Ф. мотивларига шахснинг мақсадлари, дунёқараши, эътиқоди, қизиқишлари, эҳтиёжлари, майллари, шунингдек, кўникма, малака ва одатлари киради.

ДЖЕМСА-ЛАНГЕ ТЕОРИЯ — Жемс-Ланге назарияси; деярли бир вақтда ва бир-бирларидан беҳабар (мустақил) ҳолда америкалик психолог Жемс ва даниялик анатом Лангелар томонидан илгари сурилган ҳиссиёт

(эмоция) назарияси. Ж—Л. назариясига кўра, ҳиссиётлар фақат периферик нерв системаси орқали содир бўладиган ифодали ҳаракатлар («периферик реакциялар») туфайли кечирилади. Ж—Л. н. хатодир, ҳозирги замон фанининг тан олишича, ҳиссиётнинг пайдо бўлишида периферик нерв системаси эмас, балки марказий нерв системасининг энг юқориги бўлимлари асосий роль ўйнайди.

ДИДАКТИКА (юнон. didaktikos — ўргатувчи) — дидактика; педагогикадаги таълим назариясининг қонун ва қоидаларини ўрганувчи соҳа, таълим назарияси ҳақидаги фан.

ДИНАМИЧЕСКИЙ СТЕРЕОТИП (юнон. dinamikos — кучга оид, ўзгарувчанлик, ҳаракатчанлик, stereos — қатъий, tupos — из) — динамик стереотип; бир хилдаги ташқи таъсиротларнинг кўп марталаб такрорланиши натижасида бош миёя ярим шарлари қобиғида ҳосил бўладиган, маълум даражада қатъий шартли рефлексор ёки муваққат нерв боғланишлари системаси. Д. С. нинг ҳосил бўлиши кишида муайян малака ва одатларнинг таркиб топишини, кишининг муайян ҳаёт шароитларига мослашувини таъминлайди.

ДИПЛОПИЯ (юнон. diploos — иккилатиш, жуфт, orsis — кўриш) — диплопия; кўзни ҳаракатлантирувчи мушакларнинг зарарланиши, бинобарин, идрок қилинаётган нарсалар тасвирининг кўз тўр пардасининг мос нуқталарига тушмаслиги натижасида нарсаларнинг иккита бўлиб кўринишидан иборат идрок патологияси (қ. Диспартные точки, Идентичные точки).

ДИСГАРМОНИЯ — (юнон. dys — бузилишни кўрсатувчи олд қўшимча, harmonia — уйғунлик, ҳамоҳанглик) — дисгармония, гавда ҳаракатларидаги бир-бирига уйғунлик (мос)нинг йўқолишидан иборат ҳаракат патологияси.

ДИСГРАФИЯ — дисграфия; фонематик тасавурларнинг етарли ривожланмаслиги натижасида ёзув қобилиятининг қисман бузилиши. Д. нинг оғир формаси аграфиядир. Болаларда учрайдиган Д. ни махсус логопедик усуллар ёрдамида тузатиш мумкин.

ДИСКУРСИВНОЕ МЫШЛЕНИЕ — (лат. diskursus — мулоҳаза юритиш) — дискурсив тафаккур; индуктив тафаккур ёки индукциядан фарқ қилиб, бир-бирлари билан узвий равишда боғланган мулоҳазалар юритишдан иборат мантиқий тафаккур процесси.

ДИСЛАЛИЯ (юнон... *dys* — бузилишни билдирувчи олд қўшимча, *lalia* — шева, талаффуз) — дислалия; товушларни нотўғри талаффуз қилишдан иборат нутқ патологияси. Д. икки турли бўлади: артикуляция аппаратининг анатомик нуқсонларига боғлиқ бўлган механик Д., нутқ товушларни нотўғри идрок қилишга боғлиқ бўлган функционал Д. Д. нинг ҳар иккала формаси ва махсус логопедик усуллар билан бартараф қилиниши ёки маълум даражада ўрни тўлдирилиши (компенсация қилиниши) мумкин.

ДИСЛЕКЦИЯ (юнон. *dys* — бузилиш маъносини билдирувчи олд қўшимча, лат. *lectio* — ўқимоқ) — дислекция; бош миёна ярим шарлари қобиғидаги баъзи нерв марказларининг зарарланиши ёки етарли ривожланмаслиги натижасида ўқиш қобилиятининг бузилишидан иборат психопатологик ҳодиса. Д. ҳаддан ташқари секин ўқиш, баъзи товуш бирикмаларини тахминан ўқиш каби ҳолларда намойиш бўлади. Д. да энг оддий текст ҳам фонетик жиҳатдан бузилади ёки нотўғри тушунилади. Д. нинг энг оғир формаси алексиядир. Бу нуқсонлар логопедик усуллар, айниқса сўзларни товуш жиҳатдан анализ қилиш орқали бартараф қилинади.

ДИСПАРТНЫЕ ТОЧКИ — диспарт (мос) нуқталар; кўз тўр пардасининг сариқ доғдан тенг узоқликда эмас, балки ҳар хил узоқликда жойлашган нуқталари. Идрок қилинаётган буюмнинг тасвири шу Д. н. га тушса, идрок қилинаётган нарса иккита бўлиб кўринади (*ж. Идентичные точки*).

ДИСПАНТНЫЕ РЕЦЕПТОРЫ — диспант рецепторлар; кўрув, эшитув, ҳид каби анализаторларнинг рецепторлари.

ДИССОНАНС (лат. *dissonans* — ихтилоф, келишмовчилик, уйғунсизлик) — диссонанс; баъзи одамнинг сўзлари ёки хулқининг атрофдаги бошқа кишиларнинг кайфиятига, дунёқараш ва эътиқодларига мос келмаслигидан иборат социал (ҳолат) ҳодиса.

ДИСЦИПЛИНИРОВАННОСТЬ (лат. *disciplina* — тартиб) — интизомлилик; муайян коллективнинг барча аъзолари учун мажбур бўлган қатъий тартиб ва хулқ қоидаларига системали равишда риоя қилишдан иборат бўлган ижобий характер хислати.

ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНАЯ ПСИХОЛОГИЯ — дифференциал психология; психологиянинг шахсининг индиви-

дуал ҳамда муайян группаларга оид бўлган психологик фарқларини ўрганадиган махсус соҳаси (қ. Индивидуальная психология, Социальная психология, Характерология, Этология).

ДИФФЕРЕНЦИРОВКА (дифференцировочное торможение) — дифференцияланиш (дифференциялашган тормозланиш); шартли рефлекслар ички тормозланишининг фақат муайян кўзговчига аниқ жавоб реакциясини қайтариб, бошқа ўхшаш кўзговчиларга бериладиган жавобларнинг тормозланишидан иборат тури.

ДИФFUЗНАЯ НЕРВНАЯ СИСТЕМА — диффуз нерв системаси; гидро полиплар танасидаги нерв ҳужайралари ва толаларининг ўргимчак тўри шаклида жойлашуви; гидро полиплар нерв системаси. Бунда жонивор танасига таъсир қилиш натижасида ҳосил бўлган импульс нерв системасининг барча қисмига бирдай тарқалади.

ДНЕВНИК РАЗВИТИЯ РЕБЕНКА — бола ўсишининг кундалиги; боланинг бутун болалик даврида ёки болалик даврининг муайян босқичидаги психик ривожланишини кузатиб бориш дафтари. Б. ў. к. ота-оналар, тарбиячилар, шунингдек, мутахассис тадқиқотчилар томонидан юритилади. Б. ў. к. ни махсус психологик билимларга эга бўлган киши олиб боради, акс ҳолда тегишли илмий психологик хужосалар чиқариш қийинлашади.

ДЛИТЕЛЬНОЕ ЗАБЫВАНИЕ — узоқ вақт унутиш; аввал идрок қилинган ёки эсда қолдирилган нарса ва ҳодисаларни нисбатан узоқ вақт эсга тушира олмасликдан иборат хотира процесси; унутишнинг қисқа вақт унутишдан фарқ қилувчи бир тури (қ. Забывание).

ДОГМА (юнон. dogma — ўзгармайдиган, қотиб қолган нарса) — догма (ақида); объектив шароитларнинг ўзгаришини ҳисобга олмасдан, шак-шубҳасиз қабул қилиниши, бажарилиши зарур бўлган қоида.

ДОГМАТ (юнон. dogmatos — таълимот, белгиланган фикр) — догмат (дин ақидалари); богословия (ақоид)нинг исбот-далилсиз қабул қилинган, барча тақводорларнинг шак-шубҳасиз, кўр-кўрона эътиқод қилиши шарт бўлган асосий қоидалари йиғиндиси (қ. Догма).

ДОГМАТИЗМ — ақидапарастлик; ақидаларга, диний эътиқодга асосланган, илмий ҳамда прогрессив нарсаларга тубдан қарши бўлган диний тафаккур.

ДОКАЗАТЕЛЬНОСТЬ — исбот; муайян фикрнинг чин ёки ёлгонлигини практикада чинлиги исботланган бошқа

фикрлар ёрдамида асослашдан иборат мантиқий тафаккур формаси.

ДОМИНАНТА (лат. *dominans* ёки *dominantis* — ҳукмронлик қилувчи). — доминанта; муайян нерв участкасидаги кучли қўзғалувчанлик қобилиятига эга бўлган қўзғолиш маркази. Д. мавжудлигида ундан бошқа нерв марказлари тормозланган бўлади. Д. марказий нерв системасига келган ҳар қандай қўзғолиш, импульсларни қабул қилиб, уларга тегишли жавоб қайтаради-да, шу тариқа бошқа марказларни тормозлаш эвазига ўз фаолиятини яна кучайтиради.

Д. тушунчаси физиология фанига биринчи марта рус олими А. А. Ухтомский томонидан киритилган. Унинг исботлашича, Д. орқа миядан тортиб то бош мия ярим шарлари қобилиятига бўлган барча нерв марказларининг «ишлаш принципини ташкил қилади».

Д. диққатнинг физиологик асосидир (қ. **Оптимальный очаг возбуждения**).

ДОПОЛНИТЕЛЬНЫЕ ЦВЕТА — қўшимча ранглар; бошқа ранглар билан қўшилиб, оқ ёки бўз ранглар ҳосил қилувчи ранглар. Мас., қизил билан яшил, зарғалдоқ билан гунафша рангларнинг аралашуви натижасида оқ ранг ёки кулранг ҳосил бўлади (қ. **Смещение цветов**).

ДОСЛОВНОЕ ЗАПОМИНАНИЕ — сўзма-сўз эсда қолдириш; муайян материални, унинг мантиқий боғланишлари, мазмунидан қатъи назар, қандай ёзилган ёки айтилган бўлса, шундай эсда қолдиришдан иборат хотира процесси (қ. **Механическое запоминание**).

ДОСТОВЕРНОСТЬ — ишончлилиқ; объектив воқеликдаги нарса ва ҳодисаларни фикран тўғри, шак-шубҳасиз акс эттиришдан иборат мантиқий категория.

ДОСТОИНСТВО — қадр-қиймат; одамнинг тўла қийматли шахс сифатидаги яроқлилиқ даражасини белгилаб берувчи ижтимоий категория.

ДОШКОЛЬНАЯ ПСИХОЛОГИЯ — мактабгача ёш психологияси; психологиянинг мактабгача ёшдаги болаларнинг психик тараққиёти қонунлари ва уларга таълим-тарбия беришнинг психологик асосларини ўрганувчи махсус соҳаси.

ДОШКОЛЬНЫЙ ВОЗРАСТ — мактабгача ёш; умуман туғилгандан 7 ёшгача — мактабга киргунча бўлган болалик даври; фанда 3—7 ёш м. ё. деб қабул қилинган.

ДРЕССИРОВКА — дрессировка; кишилар томонидан

хайвонларни махсус ўргатиш орқали уларда турли кўникма ва малакалар ҳосил қилиниши. Д. процесси хайвонларда шартли рефлекслар ҳосил қилиш механизмларига асосланади. Кўпинча цирк хайвонлари ҳамда соқчи итлар ўргатилади — Д. қилинади.

ДУАЛИЗМ (лат. dualis — иккилама, икки тарафлама) — дуализм; борлиқ ҳам моддий, ҳам руҳий бўлган икки асосдан ташкил топган деб ҳисобловчи фалсафий таълимот. Д. психик ҳодисаларни тушунтиришда, хусусан организмдаги психик ва физик ҳодисаларнинг бир-бирига муносабати масаласини ҳал қилишда ё психофизик параллелизм, ё психофизик ўзаро таъсир нуқтаи назарида туради. Диалектик материализм таълимотига кўра, дунёнинг асоси битта, яъни материядир. Дунёнинг бирлиги унинг моддийлигидадир. Материя, борлиқ бирламчи, онг, рух, руҳий ҳодисалар эса иккиламчи бўлиб, юксак даражада ташкил топган материянинг, яъни мианинг объектив реаллики алоҳида йўсинда акс эттириш қобилиятига эга бўлган хусусиятидир (қ. **Психофизический параллелизм, Психофизические взаимодействия, Психика, Сознание, Материя, Диалектический материализм**).

ДУША — жон; идеалистик фалсафа ва психологиядаги моддий бўлмаган, илоҳий моҳият, «инсон психик ҳаётнинг эгаси ва сабабчиси». Диалектик материализм Ж.нинг бундай тушунтирилишини инкор қилади. Ҳозирги замон материалистик фанида «жон» термини «психика»нинг синоними сифатида ишлатилади.

ДУШЕВНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ — руҳий фаолият (қ. **Психическая деятельность**).

ДУШЕВНАЯ ЖИЗНЬ — руҳий ҳаёт (қ. **Психическая жизнь**).

ДУШЕВНАЯ ТРАВМА — руҳий жароҳат. (қ. **Психическая травма**).

ДУШЕВНОЕ СТРАДАНИЕ — руҳий азоб (қ. **Угрызение совести, Мучение совести**).

Е

ЕВГЕНИКА (юнон, ευγενός — яхши зот, зотдор) — евгеника; «одам зотини яхшилаш» тўғрисидаги реакцион буржуа таълимоти. Е. империалистик мамлакатларда

эксплуататор синфларнинг ҳукмронлигини, меҳнаткаш халқ оммасининг миллий ҳамда синфий жиҳатдан камситилишини биологик томондан «асослаш»га қаратилгандир.

ЕДИНИЧНОЕ ПОНЯТИЕ — якка тушунча; алоҳида нарса ёки ҳодисанинг бошқа нарса ёки ҳодисалардан фарқлантирадиган муҳим белгиларини акс эттирувчи тушунча. Мас., «Андижон пахтачилик институти» тушунчаси.

ЕДИНИЧНОЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЕ — якка тасаввур; алоҳида олинган нарса ёки ҳодисанинг онгимизда қайта тикланган конкрет образи. Мас., Кремль ҳақидаги тасаввур.

ЕДИНИЧНОЕ СУЖДЕНИЕ — якка ҳукм; алоҳида нарса ёки ҳодиса ҳақидаги тасдиқ ёки инкор маъносини билдирган фикр. Мас., «Ленинград — рус революциясининг бешигидир».

ЕДИНСТВО — СОЗНАНИЯ И ДЕЯТЕЛЬНОСТИ — онг билан фаолиятнинг бирлиги; илмий материалистик психологиянинг, онг фаолият процессида намоён бўлибгина қолмасдан, балки таркиб ҳам топади, шунинг учун ҳам онг фаолиятдан ажралмасдир деб таъкидловчи принципи.

ЕДИНСТВО ТЕОРИИ И ПРАКТИКИ — назария билан практиканинг бирлиги; материалистик психологиянинг ўз илмий текширишлари яқунларини социалистик ва коммунистик қурилиш практикасига татбиқ этиш зарурлигини таъкидловчи принципи.

ЕСТЕСТВЕННОСТЬ — табиийлик; атрофдаги кишилар билан бўлган кундалик муомала ва муносабатларда шахс хулқининг ёки психик ҳаётининг объектив равишда намоён бўлишидан иборат характер хислати.

ЕСТЕСТВЕННЫЙ САМНОМБУЛИЗМ — табиий самномбулизм (қ. Самномбулизм).

ЕСТЕСТВЕННЫЙ СОН — табиий уйқу; турли усуллар билан ҳосил қилинадиган сунъий уйқудан фарқ қиладиган табиий уйқу (қ. Сон).

ЕСТЕСТВЕННЫЙ ЭКСПЕРИМЕНТ — табиий эксперимент; психологиянинг руҳий ҳодисаларни инсон фаолиятининг табиий шароитларида ўрганадиган илмий текшириш методларидан бири. Т. э. ни объектив кузатиш методи билан лаборатория эксперименти методининг камчиликларини бартараф қилиш ва афзалликларини бир-би-

рига қўшиш мақсадида рус психологи А. Лазурский қашф этган (қ. **Метод наблюдения, Наблюдение, Лабораторный эксперимент, Эксперимент**).

Ж

ЖАДНОСТЬ — очкўзлик, бировларнинг мужкига ёки мавқеига суқлик ҳамда таъмағирлик муносабатидан иборат салбий характер хислати.

ЖЕЛАНИЕ — истак, интилишнинг мақсади аниқ бўлган ҳолат, бу мақсадга эришувнинг йўл ва воситаларини тўлиқ англаб етмасликдан иборат продавий ҳолат.

ЖЕСТ — имо-ишора; нутқ процессида ихтиёрсиз равишда намоён бўладиган қўл ва гавда ҳаракатлари (қ. **Выразительные движения**).

ЖЕСТИКУЛЯЦИЯ — имо-ишора; имо-ишоралар ёрдами билан фикр билдиришдан иборат нутқ тури.

«**ЖИВОЕ СОЗЕРЦАНИЕ**» — «жонли мушоҳада», дунёни билишнинг биринчи ёки ҳиссий босқичини белгилаш учун В. И. Ленин томонидан киритилган термин бўлиб, билиш объектини бевосита сезги органларимиз орқали кузатиш деган маънони билдиради.

«**ЖИВОЙ ТИП**» — «чаққон тип»; нерв системасининг тенг кучли қўзғолиш ва тормозланиш процессларига эга бўлган типини сифатлаш учун И. П. Павлов томонидан ишлатилган термин. «Ч. т» сангвиник темпераментнинг асосини ташкил қилади.

ЖИВОТНЫЙ МАГНЕТИЗМ — ҳайвон магнетизми; баъзи одамларда «магнитнинг шифобахш хусусияти» сингари сеҳрли «ҳаёт кучи» бўлиб, уни бошқа тирик жониворларга ҳам ўтказа олиши мумкинлиги ҳақидаги фантастик таълимот (қ. **Флюид**).

ЖИЗНЕРАДОСТНОСТЬ — қувноқлик; шахснинг атрофдаги кишиларга нисбатан ижобий муносабатида ифодаланадиган ижобий-оптимистик кайфиятидан иборат эмоционал ҳолати ёки характер хислати.

ЖИЗНЬ — ҳаёт; материя ҳаракатнинг, тараққиётнинг муайян босқичида келиб чиқиб, мураккаб оқсилли жисмларга хос бўлган, алоҳида юксак формасидир. «Ҳаёт оқсил моддаларнинг яшаш усулидир»... (Ф. Энгельс.)

ЖИЗНЬ ПСИХИЧЕСКАЯ — психик (руҳий) ҳаёт; руҳий ҳодисаларнинг фаолият процессида шаклланиши, юзага чиқиши ва ривожланишидан иборат психологик категория; руҳий ҳодисалар йиғиндиси (қ. Психика).

3

ЗАБЛУЖДЕНИЕ — янглишиш; ёлгон ҳукмлардан иборат тушунчаларни ишлатиш натижасида фикран хато қилган одамнинг ҳолати.

ЗАБЫВАНИЕ — унуттиш; аввал идрок қилинган ёки эсда қолдирилган нарса ва ҳодисаларни зарур пайтда эсга тушира олмасликдан иборат хотира процесси.

ЗАБЫВЧИВОСТЬ — унутувчанлик; идрок қилинган ёки эсда қолдирилган нарса ва ҳодисаларни ўз вақтида эсга тушира олмасликдан иборат хотира нуқсони; у баъзи психопатологик сабаблар ёки диққатни муайян объектга тўйлай олмаслик натижасида содир бўлиши мумкин (қ. Амнезия, Рассеянность).

ЗАВИСТЛИВОСТЬ — ҳасадгўйлик; ўзга шахсларнинг мавқеи қобилияти, истеъдоди, фаолиятидаги ютуқлари, мулки кабиларга нисбатан ғаразгўйлик муносабатида ифодаланадиган салбий характер хислати.

«ЗАГРОБНАЯ ЖИЗНЬ» — «нариги дунёдаги ҳаёт»; идеалистик диний психология намояндалари томонидан тақводорларни ва меҳнаткашлар оммасини алдаш, озодлик, мустақиллик учун курашдан чалғитиш мақсадларида «нариги дунёдаги ҳаёт», «жаннат», «дўзах»лар ҳақидаги диний-мистик тушунча.

ЗАДАТКИ — зеҳн; шахснинг махсус қобилиятларининг таркиб топиши ва ривожланиши учун асос бўладиган анатомик-физиологик имкониятлари; туғма истеъдод нишонлари. Мас., эшитув анализаторларининг туғма ҳолда ўта ривожланиши кишида музика қобилиятининг шаклланиши ва ривожланишини таъминлайди.

ЗАЙКАНИЕ — дудуқланиш; нутқ процессида айрим товуш, бўгин ёки сўзларни талаффуз қилишда ихтиёрсиз равишда тутилиб қолишдан иборат нуқсон; нутқнинг қисман бузилиши.

ЗАКОН — қонун, табиат, жамият ва инсон онги соҳа-сидаги энг муҳим зарур боғланишларнинг инсон билиш фаолиятида ифодаланиши.

«ЗАКОН О СПЕЦИФИЧЕСКОЙ ЭНЕРГИИ ЧУВСТВ» — «сезгиларнинг махсус энергияси ҳақидаги қонун», немис физиологи М. Мюллернинг сезгиларнинг табиати қўзғовчига эмас, балки қўзғолиш процессини келтириб чиқарадиган сезги органига, хусусан нервларнинг махсус энергиясига боғлиқдир деб даъво қилувчи субъектив-идеалистик назарияси. Бу «қонунга» кўра, сезги органларининг нерв моддаси бир вақтда ўз-ўзидан овоз чиқаради, ўзини ҳидлайди, ўз-ўзининг мазасини сезади ва ҳоказо. Мюллернинг сезгилар ҳақидаги бу «таълимоти», «физиологик идеализм» деб қораланади.

ЗАКОН СМЕШЕНИЯ ЦВЕТОВ — ранглар аралаш-маси қонуни; кўз тўр пардасига бир вақтнинг ўзида тур-ли узунликдаги нурлар таъсир этиши натижасида шу таъсир этаётган рангларнинг бирортасига ҳам ўхшамай-диган қўшимча рангнинг пайдо бўлиши. Мас., икки хро-матик ранг аралаштирилса, иккаласининг ўртасидаги оралиқ ранг ҳосил бўлади; қизил билан сариқ аралашти-рилса, феруза ранг, қизил билан кўк аралаштирилса, гу-нафша ранг ҳосил бўлади; агар барча спектр ранглар аралаштирилса, нейтрал оқ ранг ҳосил бўлади. Р. а. қо-нуни фарбвариатор деган махсус асбоб ёрдамида намойиш қилинади.

ЗАМКНУТОСТЬ — одамовилик; одамларга қўшилмай, кўпчиликни ёқтирмай, якка ҳолда яшашни афзал кўриш-дан иборат салбий характер хислати.

ЗАНИМАТЕЛЬНАЯ ПСИХОЛОГИЯ — қизиқарли пси-хология; психологиянинг руҳий ҳаётнинг турли соҳала-рига хос бўлган қонуниятларини ихчам оммавий ва ил-мий тилда баён қилиб берувчи махсус соҳаси.

ЗАКРЕПЛЕНИЕ — мустаҳкамлаш; эсда қолдирилган муайян материални турли усуллар билан онгимизда яна-да мустаҳкамлашдан иборат хотира процесси.

ЗАПЕЧАТЛЕНИЕ — эсда қолдириш (қ. **Запомина-ние**).

ЗАПОМИНАНИЕ — эсда қолдириш; идрок қилинган материалларни, нарса ва ҳодисаларни онгимизда қолди-ришдан иборат хотира процесси.

ЗАПРЕДЕЛЬНОЕ ТОРМОЖЕНИЕ — чегарадан таш-қари тормозланиш; максимал даражада кучга эга бўлган

қўзғовчи таъсирга нисбатан содир бўладиган шартсиз тормозланиш тури (қ. **Охранительное торможение**).

ЗАПРОСЫ ДУХОВНЫЕ — маънавий талаблар (қ. **Духовные потребности**).

ЗАСТЕНЧИВОСТЬ — уятчанлик; асоссиз тортинчоқликда ифодаланадиган характер хислати.

ЗАУЧИВАНИЕ — ёдлаш; бирданига эсда қолдириш мумкин бўлмаган материални эсда қолдириш учун бир неча марта такрор ишлатиладиган усуллар йиғиндиси; ёд олиш усуллари.

ЗАУЧИВАНИЕ В ЦЕЛОМ — яхлит ёдлаш, эсда қолдириладиган материални бутунлигича, бирданига ёд олишдан иборат хотира процесси.

ЗЛОПАМЯТНОСТЬ — кек сақлашлик; атрофдаги кишилар билан бўлган салбий муносабатларни, шахсий гина-адоватларни узоқ вақт эсда сақлашга мойиллик билан ифодаланадиган салбий характер хислати.

ЗНАНИЕ — билим, шахснинг билиш фаолияти маҳсули; табиат, жамият ва инсон тафаккури ҳодисалари ҳақидаги тўғри тасаввур ҳамда тушунчалар системасидан иборат онг мазмуни.

ЗНАНИЯ ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ — психологик билимлар; воқеликнинг ўзига хос, махсус соҳаси бўлмиш ҳайвонлар психикаси ва инсон руҳий ҳаёти ҳодисалари ҳамда қонуниятлари ҳақидаги чин тасаввур тушунчалардан иборат онг мазмуни.

ЗОНДЫ ЛОГОПЕДИЧЕСКИЕ — логопедик зондлар; талаффуздаги нуқсонларни бартараф қилиш мақсадида нутқ органларининг ҳолати ва ҳаракатини тўғрилаш учун ишлатиладиган махсус механик мосламалар (қ. **Логопедия**).

ЗООПСИХОЛОГИЯ — зоопсихология; психологиянинг ҳайвонлар психикаси ҳодисалари ва қонуниятларини ўрганувчи махсус соҳаси (қ. **Сравнительная психология**).

ЗРИТЕЛЬНАЯ ПАМЯТЬ — кўрув хотираси; кўрув органи ёрдамида идрок қилинган нарса ва ҳодисаларни эсда қолдириш, мустаҳкамлаш ҳамда эсга туширишдан иборат хотира тури.

ЗРИТЕЛЬНОЕ ВНИМАНИЕ — кўрув диққати; нарса ва ҳодисаларни кўрув органи орқали идрок қилиш, эсга тушириш муносабати билан намоён бўладиган диққат тури.

ЗРИТЕЛЬНОЕ ВОСПРИЯТИЕ — кўрув идроки; кўрув анализатори (кўз) орқали амалга ошириладиган идрок тури.

ЗРИТЕЛЬНОЕ ОЩУЩЕНИЕ — кўрув сезгиси; кўрув анализаторига бевосита таъсир этиб турган ранглар ва ёруғликни акс эттиришдан иборат сезги тури.

ЗРИТЕЛЬНОЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЕ — кўрув тасаввури; кўрув органи билан идрок қилинган нарса ва ҳодисаларнинг кейинчалик онгимизда қайта тикланган конкрет образлари.

ЗРИТЕЛЬНЫЕ АНАЛИЗАТОРЫ — кўрув анализаторлари; кўрув сезгиларини ҳосил қилувчи нерв механизмлари (қ. **Анализаторы**).

ЗРИТЕЛЬНЫЙ ОБРАЗ — кўрув образи; кўрув анализаторлари ёрдамида ҳосил бўлган сезги, идрок, тасаввур образлари ёки онг маҳсули.

ЗУБРЕЖКА — қуруқ ёдлаш; материалнинг мазмунига тушунмасдан ёд олишдан иборат салбий эсда қолдириш тури; қироатхонлик.

И

ИГРА — ўйин, инсон фаолиятининг тарихан таркиб топган, асосан тараққиётнинг болалик даврига хос бўлган махсус тури. Ў. орқали болалар катталарнинг хатти-ҳаракатини, муносабатларини, моддий ҳамда социал воқеликни акс эттирадилар, дунёни биладилар, ақлий, ахлоқий ҳамда жисмоний томондан ривожланадилар.

ИДЕАЛ (юнон. *idea* — тушунча, тасаввур) — идеал; муайян соҳага хос бўлган юксак камолот рамзи; шахснинг барча мақсадларини, истиқболини ифодаловчи тасаввур ва тушунчалар йиғиндиси, баркамол образ. Илғор совет кишининг идеали — коммунистик жамият учун курашишдир;

ИДЕАЛИЗМ (фр. *idealisme*) — идеализм; фалсафанинг бош масаласида — онгнинг борлиққа муносабати масаласида материализмга қарама-қарши ўлароқ онг, руҳ бирламчи, моддий дунё, борлиқ эса инкиламчи, онг, сезги, тасаввур ва тушунчаларнинг маҳсулидир деб даъво қилувчи ғайри илмий фалсафий оқим.

ИДЕАЛИСТИЧЕСКОЕ ПОНИМАНИЕ ПСИХИКИ — психикани идеалистик тушуниш; идеалистлар, материалистларга қарама-қарши ўлароқ, психика тан билан яширин йўсинда бирлашган, инсон ўлгач, тани ташлаб, «нариги дунё»га, ғоялар дунёсига кетиб, у ерда абадий яшайдиган

моддий бўлмаган қандайдир илоҳий субстанция ёки моҳиятнинг намоён бўлишидир деб тушунадилар (қ. Психика).

ИДЕОМОТОРНЫЕ ДЕЙСТВИЯ (юнон. idea — тушунча, тасаввур, лат motor — ҳаракатлантирувчи) — идеомотор ҳаракатлар; муайян ҳаракатларни тасаввур қилиш, улар ҳақида кучли ўйлаш муносабати билан нутқ органи, қўл, оёқ ва бошқа гавда аъзолари ҳаракатларининг ихтиёрсиз равишда тасаввур ёки фикр орқасидан содир бўлиши. Мас., велосипедда кетаётган одам бирор хавфли жойда «йиқиламан» деган фикрни ўйлаши билан ҳақиқатан ҳам, ўша жойга борганда, йиқилади. И. ҳ. нинг физиологик асоси бош мия ярим шарлари қобилиятининг сенсор ва мотор марказлари ўртасидаги ҳосил бўлган мустаҳкам нерв боғланишларидир.

ИДЕНТИЧНОСТЬ (лат. ўхшаш, бир хил) — айнан ўхшашлик, бирдайлик, тенглик, бир хиллик; нарса ёки тушунчаларнинг бир-бирига ўхшашлиги.

ИДЕОЛОГИЯ (юнон. idea — тушунча, тасаввур, logos — таълимот) — идеология, ижтимоий онгнинг турли формалари (фалсафа, сиёсий қарашлар, ахлоқ, санъат, дин ва бошқалар) да ифодаланган тасаввур, тушунча ва ғоялар системасидан иборат онг мазмуни, мафкура. И. кишиларнинг моддий ҳаёт шароитлари билан белгиланади ва ижтимоий борлиқни акс эттиради.

ИДИОТИЯ — (юнон. idiotia — қашшоқлик) — идиотия; ўта оғир даражада психик ривожланмаганлик, ақли пастлик. И. билан касалланган болалар элементар нутқ малакаларни эгаллашга ҳам қобилиятсиз бўладилар (қ. Олигофрения).

ИДИОТИЗМ — идиотизм (қ. Идиотия).

ИДЕЯ (юнон. idea — тушунча, тасаввур) — ғоя; нарса ёки ҳодисалар ҳақидаги муайян тасаввур ва тушунчалар йиғиндиси; моддий оламни акс эттирувчи инсон тафаккурининг муайян тушунчалар шаклидаги маҳсули.

ИЗБАЛОВАННОСТЬ — тантиқлик; арзимаган нарсаларга ҳам инжиқлик қилаверишдан иборат салбий характер хислати.

ИЛЛЮЗИИ (лат. illusio — хато, адашиш, янглишиш — иллюзиялар; сезги органларимизга бевосита таъсир этиб турган нарса ва ҳодисаларни нотўғри ёки бузиб идрок қилишдан иборат психик ҳодиса. Мас., темир йўл ўртасида туриб узунасига идрок қилсак, ҳар иккала чизиқ бора-бо-

ра бир-бири билан қўшилиб ёки кесишиб кетгандай туюлади, ваҳоланки улар ҳеч қачон бир-бирлари билан кесишмайдиган параллел чизиқлардир. И. ҳодисаси кўрув, эшитув, ҳаракат идроки каби соҳаларга хосдир.

ИЛЛЮЗИОНИЗМ (фр. *illusionisme* — алдаш) — иллюзионизм; ташқи дунё фақат кўзга шундай кўринадиган, аслида эса сезги ва идрокнинг алданишидан, демак, ёлгон дунёдан иборатдир деган фикрни илгари сурувчи реакция фалсафий оқим, субъектив идеализмнинг ўтакетган тубан формаси.

ИМБЕЦИЛЬНОСТЬ (лат. *imbecillus* — ожиз, ақли паст) — имбециллик (ақли пастлик); туғма равишда ёки илк болалик даврида ҳосил бўлган эси пастликнинг оғир формаси (қ. *Дебильность, Идиотия*).

ИММУНИТЕТ (лат. *immunitas* — бирор мажбурий нарсадан озод, холи бўлиш) — иммунитет; организмнинг бирор юқумли касалликни ёки заҳарни ўзига юқтирмасликдан иборат табиий ёки сунъий ҳимоя қилиш хусусияти. И. термини баъзан бефаҳмлилик, уқувсизлик маъносига ҳам ишлатилади.

ИМПРЕССИВНАЯ РЕЧЬ (фр. *impression* — таассурот) — импрессив нутқ; ўзгалар нутқини идрок қилиш, тушунишдан иборат нутқ тури (қ. *Пассивная речь*).

ИМПУЛЬСИВНОСТЬ (лат. *impulsus* — туртки, майл) — импульсивлик; биринчи ташқи туртки ёки ҳис-туйғулар таъсиридаёқ ўйлаб ўтирмай, маълум сўзларни айтиб юборишга, ҳаракатларни бажаришга мойиллик ифодаланадиган характер хислати (қ. *Легкомысленность*).

ИМПУЛЬСИВНЫЕ ДЕЙСТВИЯ — импульсив ҳаракатлар; ташқи туртки ёки ички майл таъсирида онгсиз ёки қисман англашилган ҳолда бажариладиган ҳаракатлар. И. ҳ. асосан кичик ёшдаги болаларга хосдир. Баъзан и. ҳ. ни нерв системаси толиққан катта кишиларда ҳам учратиш мумкин. Аксириш, эснаш кабилар ҳам И. ҳ. га киради.

ИНДОТЕРМИНИЗМ (лат. *in* — инкор юкламаси, *determinare* — аниқламоқ, белгиламоқ) — индотерминизм; детерминизмга қарама-қарши ўлароқ, табиат, жамият ва онг ҳодисаларининг объектив сабаблар билан белгиланишини инкор қилувчи субъектив идеалистик фалсафий оқим.

ИНДИВИДУАЛИЗМ — индивидуализм; шахсий манфаатларни жамоат манфаатларидан юқори қўйиш, фақат

ўзининг тор манфаатларини кўзлаб иш туттишда ифодаланадиган салбий характер хислати.

ИНДИВИДУАЛЬНАЯ ПСИХОЛОГИЯ — индивидуал психология; психологиянинг шахснинг индивидуал психолог хусусиятларини ўрганувчи бўлими (қ. Дифференциальная психология).

ИНДИВИДУАЛЬНОЕ РАЗВИТИЕ — индивидуал ривожланиш; ҳар бир индивиднинг, шунингдек, шахснинг ўзига хос жисмоний ва психик ривожланиши.

ИНДИВИДУАЛЬНОЕ СОЗНАНИЕ — индивидуал онг; ижтимоий онгдан фарқли ўлароқ, ҳар бир шахснинг ўзига хос бўлган онг хусусиятлари. Сизги, идрок, тасаввур, хаёл тафаккур каби психик ҳодисалар индивидуал онг формалари деб ҳам юритилади.

ИНДИВИДУАЛЬНОСТЬ — индивидуаллик; ҳар бир тирик мавжудотнинг уни шу турдаги бошқа мавжудотлардан фарқлантирувчи хусусиятлари йиғиндиси; шахснинг ўзига хос хусусиятлари.

ИНДИВИДУАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ — индивидуал хусусиятлар; маълум бир шахснинг фақат ўзига хос бўлган хусусиятлари. И. х. га кўра, ҳар бир шахс бошқалардан фарқ қилади. Мас., темперамент, характер, қобилият, истеъдод кабилар.

ИНДИВИДУАЛЬНЫЙ ОПЫТ—индивидуал тажриба; ҳар бир шахснинг ўз ҳаёти давомида орттирган тажрибаси.

ИНДИВИДУАЛЬНЫЙ ПОДХОД — индивидуал муносабат; ҳар бир шахснинг ақлий, маданий ва билим даражасини, ёшлик ҳамда индивидуал хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда муомала-муносабатда бўлиш.

ИНДИВИДУУМ (лат. *individuum* — бўлинмас, алоҳида жинс, шахс).— индивидуум; мустақил организм, тирик мавжудот, одам.

ИНДЕФЕРЕНТИЗМ (лат. *indeferens* — бефарқ) — индиферентизм; атрофдагиларга, айниқса кишиларга бефарқ муносабатда ифодаланадиган салбий характер хислати ёки психопатологик ҳолат.

ИНДУКТИВНОЕ УМОЗАКЛЮЧЕНИЕ—индуктив хулоса чиқариш; икки ёки ундан ортиқ яқка ҳукмларнинг бир-бири билан манتيқий боғланишидан умумий ҳукм ҳосил қилишдан иборат хулоса чиқариш тури. Мас., «мис электр токини ўтказди», «темир электр токини ўтказа-

ди», «алюминий электр токини ўтказади». Демак, «Хамма металллар электр токини ўтказади».

ИНДУКТОР (лат. *inductor* — ундовчи, қўзғовчи) — индуктор; психологик тажрибаларда, хусусан тажриба ўтказувчига фикран берилган буйруқларни бажаришида уни етаклаб юрувчи одам, бунда тажриба ўтказувчи фикран берилган буйруқни И. нинг нозик идеомотор ҳаракатларидан пайқаб олади. Шунинг учун ҳам И. ўзи буюрган ҳаракат ҳақида доимо қаттиқ ўйлаши керак. Акс ҳолда тажриба ўтказувчи буюрилган ҳаракатни бажара олмайди.

ИНДУКЦИЯ (лат. *inductio* — келтириб чиқариш) — индукция; жузъий ёки якка ҳоллардан умумийга, айрим фактлардан умумлашмаларга қараб борадиган, индуктив хулоса чиқаришга асосланган мантиқий билиш методи, тафаккур формаси.

ИНДУКЦИЯ НЕРВНЫХ ПРОЦЕССОВ — нерв процессларининг индукцияси; олий нерв фаолиятининг қўзғалиш ва тормозланиш процесслари ўртасидаги ўзаро муносабат; марказий нерв системасининг бирор марказида қўзғалиш пайдо бўлса, у бошқа марказларда тормозланишнинг келиб чиқишига, тормозланиш эса қўзғалишнинг келиб чиқишига сабабчи бўлишдан иборат қонуният (қ. **Взаимная индукция**).

ИНДУСТРИАЛЬНАЯ ПСИХОЛОГИЯ — индустриал психология; меҳнат психологиясининг психологик факторларнинг саноатдаги ролини ўрганувчи, психологиянинг қонунарига асосланиб, меҳнат унумдорлигини орттириши масалалари билан шуғулланувчи махсус соҳаси (қ. **Промышленная психология**).

ИНЕРТНОСТЬ (лат. *iners* — фаолиятсизлик, ҳаракатсизлик) — инертлик; фаолиятда сусткашлик кўрсатишдан иборат салбий характер хислати.

ИНЖЕНЕРНАЯ ПСИХОЛОГИЯ — инженерлик психологияси; психологиянинг техника мосламалари билан уни бошқарувчи кишилар ўртасидаги ўзаро боғланиш ҳамда ўзаро таъсирни текшириш билан шуғулланувчи махсус соҳаси; И. п. нинг илмий вазифаси оптимал конструкцияларни психофизиологик жиҳатдан асослаш ва меҳнат унумдорлигини орттирувчи техникани лойиҳалашда мутахассис инженерларга бевосита ёрдам беришдан иборатдир.

ИНИЦИАТИВНОСТЬ (лат. *initiare* — бошламоқ) —

ташаббускорлик; мустақил актив ҳаракатларни бажаришга нисбатан мойиллик ҳамда қобилиятда намоён бўладиган ижобий характер хислати.

ИНСТИНКТ (лат. *instinctus* — ички майл, интилиш) — инстинкт; организмнинг ҳаётий эҳтиёжларининг қондирилиши муносабати билан намоён бўладиган, наслдан-наслга бериладиган туғма ҳаракатлари системаси. Мас., тухумдан янги ёриб чиққан жўжа атрофдаги тупроқ-хасларни титиб, чўқилаб ўзига дон қидира бошлайди (қ. **Инстинкт** **питания**, **Инстинкт** **продолжения** **рода**, **Инстинкт** **самосохранения**, **Инстинкт** **стадности**).

ИНСТИНКТ ПИТАНИЯ — овқатланиш инстинкти; организмнинг ўзига емиш қидириб топиш ёки уни истеъмол қилишида ифодаланадиган туғма ҳаракатлари. Мас., янги туғилган ҳайвон ёки инсон боласининг эмиш ҳаракатларини бажариши.

ИНСТИНКТ ПРОДОЛЖЕНИЯ РОДА — насл қолдириш инстинкти; организмнинг ўз турини, авлодини давом эттириш муносабати билан рўёбга чиқадиган туғма ҳаракатлари. Мас., қушларнинг ин қуриб, тухум қўйиб, бола очиши.

ИНСТИНКТ САМОСОХРАНЕНИЯ — ўз-ўзини ҳимол қилиш инстинкти; организмнинг ўз душманларидан, хавф-хатардан сақланиш учун ишлатадиган туғма ҳаракатлари системаси. Мас., айланиб учиб юрган қалхатни кўрган она товуқ маълум бир товуш чиқаради-да, унинг жўжалари дарҳол онасининг қанотлари остига яширинади.

ИНСТИНКТ СТАДНОСТИ — тўдаланиш инстинкти; муайян турдаги организмларнинг «биргаликда» ёки «бирлашиб» яшашга интилишларида ифодаланадиган туғма ҳаракатлари системаси. Мас., қушлар галаси, чумолилар тўдаси ва ҳоказо.

ИНТЕГРАЦИЯ ПСИХИКИ (лат. *integratio* — тиклаш, тўлдириш, бутун яхлит) — психиканинг интеграцияси; индивидуал ривожланиш процессида айрим-айрим руҳий процесслар, ҳолатлар, маҳсуллар ёки хусусиятлардан яхлит психика, онгнинг таркиб топишини ифодаловчи қонун. Мас., меҳнат процессини кузатиш, тушуниш, бажаришга интилиш кабилардан меҳнатсеварлик хислати таркиб топади.

ИНТЕЛЛЕКТ (лат. *intellectus* — тушуниш, тушунча, мулоҳаза) — интеллект; инсоннинг умуман билиш фаолияти; инсоннинг фикрлаш қобилияти, тафаккури, ақд.

ИНТЕЛЛЕКТУАЛИЗМ (лат. *intellectualis* — ақлий) — интеллектуализм; дунёни билишда амалиётнинг, ижтимоий фаолиятнинг, ҳаётий қизиқишларнинг ролини инкор қилиб, фақат ақл (интеллект)нинг аҳамиятини тан олувчи идеалистик назария; ҳиссиёт ва иродани инкор қилиб, психик ҳаётни фақат ақлдан иборат деб билувчи оқим, И. волюнтаризмга қарама-қарши ўлароқ майдонга келган.

ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЕ ПОВЕДЕНИЕ ЖИВОТНЫХ — ҳайвонларнинг интеллектуал хулки; юксак даражада ташкил топган баъзи ҳайвон (маймун, от, ит, айиқ ва бошқа) ларда учрайдиган яшаш жараёнида ҳосил қилинган ақл-фаросатга доир элементар ҳолдаги ҳаракатларнинг намоён бўлиши. Мас., маймуннинг бақдаги сувдан кўзачага қуйиб, бу сув билан ёниб турган оловни ўчириб, унинг ортидаги яширинган емишни олишга фаросати етади.

ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫЙ ПРОЦЕСС — интеллектуал (ақлий) процесслар; ақлий фаолият билан бевосита боғлиқ бўлган руҳий ҳодисалар йиғиндиси. Мас., сезги, идрок, хотира, хаёл, тафаккур, нутқ кабилар (қ. *Познавательные процессы*).

ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫЕ ЧУВСТВА — интеллектуал (ақлий) ҳислар; билиш процессида муайян ақлий масалаларни ҳал қилиш муносабати билан пайдо бўладиган ва кечириладиган ҳислар. Мас., ҳайрон қолиш, тушуниб етмаслик, шубҳаланиш каби ҳислар.

ИНТЕЛЛИГЕНТНОСТЬ (лат. *intelligens* — тушунувчи, ақлли) — интеллигентлилик, назарий масалаларни тушунишга, илмий билимларни ўзлаштиришга тайёргарликдан иборат маданий илмий сифат, маълум даражадаги ақлий етуклик.

ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ (лат. *intelligens* — тушунувчи, ақлли) — интеллигенция (зиёли); илм ва маданиятнинг турли соҳаларида махсус билимларга эга бўлган ақлий меҳнат ходимлари (инженерлар, врачлар, ўқитувчилар, фан ва санъат ходимлари ва бошқалар).

ИНТЕРЕС (лат. *interesum* — муҳим аҳамиятга эга бўлмоқ) — қизиқиш; шахснинг муайян нарса ёки ҳодисага эга бўлишга, билишга актив ва барқарор йўналишидан иборат индивидуал хислати ёки фаолият мотиви. Қ. мазмуни, ҳажми, теранлиги ва барқарорлигига қараб турлича бўлади. Қ. ҳар қандай фаолиятни муваффақиятли амалга оширишнинг асосий омилларидан биридир.

ИНТЕРИОРИЗАЦИЯ — ички психик фаолиятнинг ташқи амалий фаолиятдан келиб чиқиши; ташқи ҳаракатларнинг ички ҳаракатларга, нарсаларнинг образлари ва улар ҳақидаги тушунчаларга айланиш процесси.

ИНТЕРНАЦИОНАЛЬНЫЕ ЧУВСТВА (лат. *inter* — орасида, *patio* — ҳалқ) — интернационал ҳислар; турли мамлакатларнинг халқлари ўртасидаги синфий бирдамлик ва дўстлик алоқалари муносабати билан шахсда пайдо бўладиган ҳамда кечириладиган ҳис-туйғулар.

ИНТЕРОРЕЦЕПТОРЫ (лат. *interior* ички, *receptere* — қабул қилмоқ) — интерорецепторлар; мушакларда, пайларда, ички органларда ва қон томирларида жойлашган рецепторлар (қ. **Рецепторы**).

ИНТЕРОРЕЦЕПТИВНЫЕ ОЩУЩЕНИЯ — интерорецептив сезгилар; интерорецепторлар ёрдамида ҳосил бўлган сезгилар. И. с. ички органларнинг ҳолатини акс эттиради (қ. **Интерорецепторы, Органические ощущения**).

ИНТЕРФЕРЕНЦИЯ НАВЫКОВ (лат. *inter* — ўзаро, *ferio* — ураман) — малакаларнинг интерференцияси, муайян фаолият соҳасига доир аввал ҳосил қилинган малакаларнинг кейинчалик бошқа янги малакаларнинг ҳосил бўлиш процессига салбий таъсир кўрсатишидан иборат қонун (қ. **Торможение навыков**).

ИНТОНАЦИЯ (лат. *intono* — қаттиқ талаффуз қилман) — интонация; муайян нутқни ташкил қилувчи тилнинг товуш воситалари. И. нутқнинг махсус хусусиятини ташкил қилиш билан бирга, бизнинг фикрларимизни, ҳис-туйғуларимизни, продавий интилишларимизни ва ички ҳолатимизни ҳам ифодалайди.

ИНТРОВЕРСИЯ — шахснинг ўз фикрлари, сезгилари, кечинмалари ва ҳис-туйғуларига таяниши.

ИНТРОСПЕКТИВНАЯ ПСИХОЛОГИЯ (лат. *introspectio* — синчиклаб қарайман, кузатаман) — интроспектив психология; руҳий ҳодисаларни ўрганишда уларнинг сабабларини; физиологик механизмларини объектив равишда кузатиш ва таҳлил қилиш зарурлигини инкор қилиб, фақат ўз-ўзини кузатиш методига асосланган субъектив идеалистик психология (қ. **Интроспекция**).

ИНТРОСПЕКЦИЯ — интроспекция (ўз-ўзини кузатиш); руҳий ҳодисаларни фақат ўз-ўзини кузатиш методи орқали ўрганадиган субъектив идеалистик текшириш методларидан бири (қ. **Интроспективная психология, Самонаблюдение**).

ИНТУИТИВИЗМ (лат. *intueri* — яхшилаб қарамоқ, синчиклаб қарамоқ) — интуитивизм; реакцион буржуа фалсафасидаги мистик-интуитив билишнинггина тан олиб, илмий-мантиқий билишни инкор қилувчи реакцион буржуа таълимоти.

ИНТУИТИВНОЕ ПОЗНАНИЕ — интуитив билиш (қ. Интуиция).

ИНТУИЦИОНИЗМ — интуизионизм; буржуа математик фалсафасидаги математик тушунчалар ва гаплар ҳеч қандай объектив маънога эга эмас, балки математикнинг психик ҳолатига боғлиқдир деб тарғиб қилувчи субъектив идеалистик оқим.

ИНТУИЦИЯ (лат. *intueri* — яхшилаб, диққат билан қарамоқ) — интуиция, воқеликни билишнинг бевосита ҳақиқатга эришиш билан амалга оширилувчи алоҳида усули; мантиқий тафаккур ёрдамида кўп вақтлар давомида ҳал қилинмаган ақлий вазифанинг тўсатдан, қутилмаганда ҳал қилиниб қолиши; шахснинг муайян соҳадаги ҳаётий ёки илмий тажрибаларга асосланган интеллектуал (ақлий) сезгирилиги.

ИНФАНТИЛИЗМ (лат. *infantilis* — болаларча, болаларга хос) — инфантилизм; баъзи катта ёшдаги одамларнинг гавда тузилиши ва психик функцияларида болалик хислатларининг сақланиб қолишидан иборат психофизиологик нуқсон. И. туғма бўлиши ҳам, турмуш жараёнида пайдо бўлган бўлиши ҳам мумкин. Она қорнидаги тараққиётнинг ноқулай шароитлари ва баъзи мия касалликлари И. нинг сабабларидан бўлиши мумкин.

ИНФОРМАЦИОННЫЙ БАЛАНС (лат. *informare* — хабар қилиш, фр. *balance* — тарози, мувозанат) — ахборот тенглиги; шахснинг маълум муҳитда нормал психик ҳаёт кечириши учун зарур бўлган, объектив воқеликдан олинadиган субъектив таассуротлар минимуми. Агар А. т. бувилса, шахсда ахборотга муҳтожлик бошланади. Узоқ муддатли космик учишларга мўлжалланган кемаларни лойиҳалашда А. т. ни ҳисобга олиш айниқса муҳимдир (қ. Информационный голод).

ИНФОРМАЦИОННЫЙ ГОЛОД — ахборотга муҳтожлик; шахснинг муайян объектив яшаш шароитларида воқеликдан олинadиган субъектив таассуротларга муҳтожлигини сезишдан иборат ҳолати. И. о. объектив равишда верикиш, мавжуд шароитдан норозилик, ниманидир

қўмсан тарихида намоён бўлади (қ. Информационный баланс).

ИНФОРМАЦИОННЫЙ МИНИМУМ (лат. informare— хабар қилиш, minimum — энг оз) — минимум ахборот; шахснинг одатланилмаган шароитда нормал психик ҳаёт кечириши учун зарур бўлган таассуротлар, хабарлар йиғиндиси (қ. Информационный баланс, Информационный голод).

ИНФОРМАЦИЯ (лат. informare — хабар қилиш) — ахборот; объектив воқеликдаги нарса ва ҳодисаларнинг, ички органларда ҳосил бўлган физиологик, кимёвий, механик ўзгаришларнинг анализаторларимизга таъсир қилиши натижасида онгимизда ҳосил бўладиган ҳар қандай хабар сигнали.

ИПОХОНДРИЯ (юнон. hypochondria — қовурға ости; қадим замонларда қовурға ости оғриғини И. деб аталарди) — ипохондрия; ўз саломатлиги учун ҳаддан ташқари қўрқиш, ўзида йўқ касалликларнинг ҳам белгиларини ўзидан қидиришдан иборат руҳий касаллик ҳолати; руҳан эзилганлик, беморлик васвасаси.

ИРРАДИАЦИЯ НЕРВНЫХ ПРОЦЕССОВ (лат. irradio — нур сочмоқ) — нерв процессларининг иррадиацияси; нерв процессларининг, яъни қўзғалиш ва тормозланишнинг дастлабки пайдо бўлган нерв участкасидан марказий нерв системасининг бошқа марказларига ҳам тарқалиши, ёйилишидан иборат қонун.

ИРРАЦИОНАЛИЗМ (лат. irrationalis — ақлдан ташқари) — иррационализм; идеалистик фалсафа ва психологиядаги дунёнинг асосини иррационал — ақлдан ташқари нарса, ақл кучи билан билиб бўлмайдиган қонуниятга вид бўлган субстанция ташкил қилади деб илмий-мантиқий билишни инкор қилувчи реакцион оқим.

ИСПЫТУЕМЫЙ — синалувчи; психологияга оид илмий текшириш ишларида экспериментал тажриба ва кузатишларда ўрганиладиган ёки намоён қилинадиган руҳий ҳодисанинг ағаси сифатида бевосита иштирок этувчи шахс.

ИСТЕРИЯ — (юнон. hystera бачадон, XIX аср медицинасида И. бачадон касали дейилиб, у фақат аёлларга хос деб ҳисобланарди) — истерия; марказий нерв системасининг психика, ҳаракатлар доираси, сезгирлик қабиларининг бузилиши билан белгиланадиган функционал ўзгариш; руҳий касалликнинг бир тури (қ. Неврозы).

ИСТИНА — ҳақиқат, ҳукм ва тушунчаларнинг бу ҳукм ва тушунчаларда акс эттириладиган объектларга мос келиши; нарса ва ҳодисаларни, объектив оламнинг қонуниятларини, сабаб-оқибат боғланишларини онгимизда тўғри акс эттиришдан иборат психологик категория (*қ. Объективная истина*).

ИСТИННОЕ СУЖДЕНИЕ — ҳаққоний ҳукм; объектив воқеликдаги нарса ва ҳодисаларни, уларнинг муносабат ҳамда боғланишларини тўғри акс эттирувчи ҳукм тури. Мас., «Ер қуёш атрофида ва ўз ўқи атрофида айланади».

ИСТОРИЧЕСКАЯ ПСИХОЛОГИЯ — тарихий психология; психологиянинг психика ва онгнинг пайдо бўлиши ҳамда уларнинг тарихий тараққиёт босқичларини ўрганадиган махсус соҳаси.

ИСТОРИЧЕСКИЙ МАТЕРИАЛИЗМ — тарихий материализм; марксча-ленинча социология. Т. м. жамият тараққиётининг энг умумий қонунилари, ҳаракатлантирувчи кучлари ҳақидаги фандир. Бу фан орқали материализм қонун-қоидалари ижтимоий ҳаёт соҳаларига изчил татбиқ қилинади.

ИСТОРИЯ ПСИХОЛОГИИ — психология тарихи; психологияга оид билимлар, оқимлар, назариялар ва қонуниятларнинг турли даврларда пайдо бўлиши ҳамда тарихан ривожланиб боришини ўрганувчи фан. П. т. фалсафа тарихи билан узвий равишда боғлиқ бўлиб, идеализм билан материализм ўртасидаги тўхтовсиз курашларда таркиб топди ва ривожланиб келмоқда.

ИСТОРИЗМ (психологияда) — историзм; психика, онг одамнинг тарихий тараққиёти ва фаолияти процессида таркиб топиб, ривожланиб боради деб таълим берувчи материалистик психология принциpidир. И. принципи психологларни психика, онгнинг алоҳида томонларининг ижтимоий мотивлар билан тақозо қилинганлигини тан олишга чақиради.

ИСТОЧНИКИ ЧУВСТВ — ҳисларнинг манбалари; шахсда муайян ҳиссиётни келтириб чиқарувчи объектив ва субъектив сабаблар, нарса ва ҳодисалар, эҳтиёж ва интилишларимиз ва бошқалардир.

К

КАБИНЕТ ПСИХОЛОГИИ — психология кабинети; педагогика олий ўқув юртлари ва университетларининг психология кафедраси, педагогика илмий текшириш институтларининг психология сектори ёки ишлаб чиқариш корхоналари ҳузурида психология фанларидан назарий ҳамда амалий машғулотлар ўтказиш учун тегишли адабиётлар, техникавий асбоб-ускуналар билан жиҳозланган махсус хона. П. к. кўпчилик олий ўқув юртларида педагогика кабинети билан биргаликда жиҳозлангандир.

КАНДИДАТ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ НАУК — психология фанлари кандидати; олий ўқув юртлари ёки илмий текшириш муассасаларининг илмий кенгашида, олий маълумотли, кандидатлик имтиҳонларини топширган, психологиянинг муайян назарий ёки амалий масалалари бўйича мустақил илмий текшириш иши юзасидан кандидатлик диссертациясини оммавий равишда ёқлаган шахсларга бериладиган илмий даража.

КАРЬЕРИЗМ (фр. *carriere* — чопмоқ, югурмоқ) — карьеризм (мансабпарастлик); кундалик турмушда илмий, ижтимоий-сиёсий фаолиятда, жамоат манфаатларига қарама-қарши ўлароқ, ўзининг шахсий манфаатларини кўзлаб ютуқ, мавқе, мансабга кучли интилишдан иборат салбий характер хислати.

КАТАЛЕПСИЯ (юнон — *katalepsis* — тўлғоқ, дард, тутқаноқ) — каталепсия; гипноз, летаргия, истерия кабилар вақтида гавданинг ва унинг айрим аъзоларининг ихтиёрсиз ҳаракатлар қилиш қобилиятини йўқотиб, қотиб қолишидан иборат психопатологик ҳолати.

КАТАТОНИЯ (юнон. *kato* — узунасига, *tonos* — таранглашиш) — кататония; мускулларнинг тортишиши ва ихтиёрий ҳаракатларнинг бузилиши билан ифодаланадиган нерв-психик касаллик.

КАТЕГОРИЯ (юнон. *katēgoria* — ҳукм, таъриф) — категория; воқеликдаги нарса ҳамда ҳодисаларни, уларнинг умумий муҳим боғланиш ва муносабатларини акс эттирувчи асосий мантиқий тушунча. Мас., «материя», «замон», «мақон», «ҳаракат» каби тушунчалар.

КАФЕДРА ПСИХОЛОГИИ (юнон. *kafedra* — стул, кресло, қадимги нотиқлар ва файласуфлар нутқ сўзлай-

диган жой, психология кафедраси; олий ўқув юртида психология фанлари бўйича илмий, методик ва тарбиявий ишларни бажарадиган, илмий педагогик кадрлар тайёрлайдиган, уларнинг малакасини оширадиган жой. П. к. ни қанда бўйича психология профессори ёки психология фанлари доктори бошқаради. П. к. психология профессорлари, доцентлари, ассистентлари, аспирантлари ва илмий ходимларни бирлаштиради.

КАЧЕСТВА ВООБРАЖЕНИЯ — хаёл сифатлари; хаёл процессида яратилган образларнинг кенглиги, мазмунлиги, кучи ва реаллигидан иборат индивидуал фарқлари. Бу сифатларнинг барчаси бир-бирлари билан узвий равишда боғлиқдир.

КАЧЕСТВА ВОСПРИЯТИЯ — идрокнинг сифатлари; идрок процессининг тезлиги, идрокда акс эттириладиган образларнинг тўлиқ, аниқ ва равшанлиги ҳамда бошқа томонлари билан ажралиб турадиган индивидуал фарқлари. И. с. идрок объектининг мазмунига, унинг фонддан ажралиб туришига, анализаторларнинг соғломлигига ва шахннинг эмоционал ҳолатига боғлиқдир.

КАЧЕСТВА МЫШЛЕНИЯ — тафаккур сифатлари; фикрнинг мазмунлиги, кенглиги, мустақиллиги, ихчамлиги, танқидийлиги, тезлиги кабилардан иборат ижобий индивидуал фарқлари. Т. с. асосан шахннинг қобилиятига, билим ва маданий савиясига боғлиқдир. Т. с. ни ақл сифатлари деб ҳам юритилади.

КАЧЕСТВА ПРЕДСТАВЛЕНИЯ — тасаввур сифатлари; тасаввур образларининг идрок образларига яқинлиги билан белгиланадиган аниқлиги, тўлиқлиги, равшанлиги кабилардан иборат индивидуал фарқлари. Тасаввур образлари идрок образларига қанчалик яқин бўлса, тасаввур шунчалик сифатли бўлади.

КАЧЕСТВА УМА—ақл сифатлари (қ. Качества мышления).

КАЧЕСТВО — сифат, муайян нарса ёки ҳодисанинг бошқа нарса ёки ҳодисалардан туб фарқини кўрсатадиган умумий категория, тушунча.

КАУЗАЛЬНОСТЬ (лат. Causa — сабаб) — тақозо қилиниш (белгиланиш); психиканинг, онгнинг воқеликдаги нарса ва ҳодисалар билан, нерв системаси билан сабабий тақозо қилинишидан иборат қонун; сабабий тақозо.

КВАЛИФИКАЦИЯ (лат. qualificatio — қандай, қанақа сифатли), ихтисос; шахннинг муайян касбга нисбатан

яроқлилик даражаси, тайёргарлик савияси, муайян фаолият соҳасида муваффақиятли ишлаб олиш учун зарур бўлган билим, кўникма ва малакалар йиғиндиси.

КВАЛИФИКАЦИОННАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА — ихтисос характеристикаси; муайян касб ёки ихтисос ишчилари меҳнатининг мазмунига нисбатан қўйиладиган ишлаб чиқариш талабларининг баёни; ишлаб чиқариш программаси бўйича ўқувчиларга ихтисос разряди бериш учун асосий ҳужжат.

КВАЛИФИЦИРОВАННЫЙ ТРУД — ихтисослашган меҳнат; муайян касбга доир махсус билимлар, кўникмалар, малака ва маданий одатларнинг таркиб топиши ҳамда ривожланишини талаб қиладиган меҳнат.

КВАЛИФИКАЦИОННЫЕ ИСПЫТАНИЯ — ихтисос синовлари; ўқувчилар ишлаб чиқариш таълимининг тўлиқ назарий ва амалий курсини тамомлагандан кейин, уларнинг касб бўйича олган билим ва малакаларини текшириш, уларга тариф-ихтисос разрядини бериш учун ўтказиладиган тадбир.

КВАЛИФИКАЦИОННЫЕ ЭКЗАМЕНЫ — ихтисос имтиҳонлари; ихтисос синовларининг бир қисми бўлиб, ишлаб чиқариш таълим натижасида ўқувчиларнинг олган махсус назарий билимларини текшириш учун ўтказилади.

КВИЕТИЗМ (лат. *quietus* — тинч, ювош) — квиетизм; атрофдаги ҳаётга, унда содир бўлган ўзгаришларга нисбатан бепарқ, ҳатто, пассив муносабатда ифодаланадиган салбий руҳий (айниқса эмоционал) ҳолат.

КИБЕРНЕТИКА (лат. *Kiuberno* — бошқараман) — кибернетика; техника қурилмаларидаги, тирик организмлардаги ва кишилиқ жамиятидаги асосий бошқариш процессларини, уларнинг қонуниятларини математик методлар ёрдами билан ўрганувчи фан.

КИМОГРАФ (юнон. *Kimo* — тўлқин, ҳаяжонланиш, *gprho* — ёзаман) — кимограф; психофизиологик илмий текширишларда организмдаги турли физиологик процессларни график усулда ёзиб олиш учун ишлатиладиган асбоб. К. ёрдамида тасвирланган ёзув кимограмма деб аталади.

КИНЕТИЧЕСКАЯ РЕЧЬ (юнон. *Kineta* — ҳаракат) — кинетик нутқ; турли ифодали ҳаракатлар, имо-ишоралар орқали фикр олишув процессидан иборат овозсиз нутқ тури, кар-соқовлар нутқи.

КИНЕСТЕТИЧЕСКИЕ ОЩУЩЕНИЯ (юн. Kinema — ҳаракат) — кинестетик сезгилар; гавданинг фазодаги ҳолатини, айрим органларнинг ҳаракатларини акс эттирувчи сезги турлари (қ. **Проприоцептивные ощущения, Статические ощущения**).

КЛАССИФИКАЦИЯ (лат. clasis — туркум, тўда, fakege — қилмоқ) классификация; нарса ва ҳодисаларни уларнинг энг муҳим белгиларига қараб фикран турларга ёки жинсларга бўлишдан иборат ақлий операция. Мас., зоологияда ҳайвонлар айри туёқлилар, сут эмизувчилар ва бошқа турларга бўлинади.

КЛАССИФИКАЦИЯ ПСИХИЧЕСКИХ ЯВЛЕНИЙ — психик ҳодисаларни классификациялаш; психика ёки онгни таркибий қисмларга бўлиш. Онг уч асосий катта соҳага: ақл, ҳиссиёт ва ирода соҳаларига ажратилади. Ақл соҳасига сезги, идрок, хотира, хаёл, тафаккур ва нутқ киради. Ҳиссиёт соҳасига воқеликка бўлган муносабатимиздан келиб чиқадиган ёқимли ва ёқимсиз кечинмаларимиз киради. Ирода соҳасига муайян мақсадга қаратилган онгли активлигимиз киради.

КЛЕПТОМАНИЯ (лат. Klepto — ўғирлайман, mania — ақлсизлик, эҳтирос, майл) — клептомания; турли руҳий касалликлар процессида рўй берадиган, ўғирлик қилишга нисбатан кучли эҳтирос билан ифодаланадиган психопатологик нуқсон.

КОЖНЫЕ ОЩУЩЕНИЯ — тери сезгилари; бадан терисининг юза қисмидаги механик, иссиқлик, кимёвий ва бошқа таъсиротларни акс эттирадиган сезги турлари. Т. с. га бирор нарсанинг терига тегишини, терининг қичишини, иссиқ ва совуқни сезиши кабилар киради (қ. **Тактильные ощущения, Температурные ощущения**).

КОКЕТЛИВОСТЬ (фр. coquette — нозу карашма) — сатанглик; турли ясама усул ва воситалар билан ўзи ҳақида бировларда яхши фикрлар қолдиришга кучли интилишдан иборат салбий характер хислати, олифтачилик.

КОЛДОВСТВО — жодугарлик; шахсий манфаат учун содда кишиларни авраш, уларнинг тақдиридан «фол очиш», сеҳр ва афсунлар ўқишдан иборат қаллоблик. Ж. одатда нутқ — сўз орқали кишилар руҳига таъсир кўрсатиш, уларни ишонтириш, яъни уларнинг онгида турли сохта тасаввур ва тушунчалар ҳосил қилиш орқали амалга оширилади.

КОЛЕБАНИЕ ВНИМАНИЯ — диққатнинг ўзгариб туриши; идрок, хотира, тасаввур ёки тафаккур процессида диққатнинг маълум вақт ичида дам кучайиб, дам сусайиб туришидан иборат қонуният, диққат баъзан минутига 25—30 марта ҳам ўзгаради. Диққатнинг ўртача ўзгариш-тебраниш частотаси 2—3 секундга тенгдир.

КОЛЛЕКТИВИЗМ (лат. colligere — бирлаштирмақ) — коллективизм; коммунистик ахлоқ идеология ва психологиянинг, жамият аъзоларининг дўстлигини ҳамда манфаатларининг бирлигини ифодаловчи асосий хусусияти; коллективни, коллектив аъзоларини ҳурматлаш, коллектив манфаатларини шахсий манфаатдан юқори қўйиш каби олижаноб сифатлардан иборат ижобий характер хислати.

КОЛЛИЗИЯ (лат. collisio — тўқнашув) — коллизия; инсон психикаси, онгидаги қарама-қарши руҳий кучларнинг, мотивларнинг ўзаро тўқнашуви. Мас., ақл билан ҳиссиётнинг, ирода билан ҳиссиётнинг ёки эҳтиёж билан қизиқишларнинг тўқнашуви.

КОМА (юнон. Кома — уйқучилик, ҳаракатсизлик) — кома; марказий нерв системасининг ҳаддан ташқари ҳолдан тойиши натижасида рўй берадиган онгсизлик ҳолати; К. бош мия лат еганда, касалланганда, юқумли ва бошқа касалликларга чалинганда пайдо бўлади.

КОММУНИКАЦИЯ (лат. Communicatio — алоқа) — коммуникация; фикр олишув; ўзгаларнинг фикрини тушуниш ва уларга ўз фикрини тил воситаси орқали тушунтира олиш қобилияти (қ. Речь).

КОМПЕНСАЦИЯ ФУНКЦИЙ (лат. Compensare — тенглаштирмақ, ўрнини қопламақ) — функциялар компенсацияси; бирор психик функция қисман ёки тўла ишдан чиқса, унинг вазифасини бошқа кучли ривожланган соғ функциялар томонидан маълум даражада бажарилишидан иборат бўлган қонуният. Мас., кўрларда эшитув ва мускул ҳаракат сезгилари ҳамда шу турдаги хотира кучли ривожланган бўлади.

КОНВЕРГЕНЦИЯ (лат. Convergere — яқинлашмоқ, тўғриланмоқ) — конвергенция; нарса ва ҳодисаларни идрок қилишда кўз соққаларининг бир-бирига қараб мос ҳаракатланиши натижасида кўрув ўқларининг идрок қилинаётган нарса устида кесишуви.

КОНКРЕТИЗАЦИЯ (лат. Concretus — қуюқ, қаттиқ) — конкретлаштириш; умумий, мавҳум белги ёки ху-

сусиятларни якка объектларга татбиқ қилиш билан ифодаланадиган ақлий операция. Мас., «қиймат»ни «одамнинг қиймати», «товарнинг қиймати» деб конкретлаштирилади.

КОНКРЕТНОЕ МЫШЛЕНИЕ — конкрет тафаккур; бевосита идрок ёки тасаввур қилинаётган нарса ва ҳодисалар ҳақидаги, яъни аниқ образларга асосланган тафаккур (қ. **Конкретно-предметное мышление**, **Конкретно-образное мышление**, **Конкретно-наглядное мышление**).

КОНКРЕТНОЕ ПОНЯТИЕ — конкрет тушунча; бевосита идрок қилиш ёки тасаввур қилиш мумкин бўлган нарса ёки ҳодисалар ҳақидаги тушунча. Мас., чинор дарахти ҳақидаги тушунча.

КОНКРЕТНО-НАГЛЯДНОЕ МЫШЛЕНИЕ — конкрет-яққол тафаккур; объектив воқеликдаги бевосита идрок қилинаётган нарса ва ҳодисалар ҳақидаги тафаккур. Мас., кўраётган, эшитаётган ёки мазаси татилаётган нарсалар ҳақидаги тасаввур.

КОНКРЕТНО-ОБРАЗНОЕ МЫШЛЕНИЕ — конкрет образли тафаккур; идрок қилинаётган эмас, балки тасаввур қилинаётган нарса ва ҳодисалар ҳақидаги тафаккур. К. о. т. хотира тасаввури ёки хаёл тасаввурига асосланади.

КОНСТАНТНОСТЬ ВОСПРИЯТИЯ (лат. *Konstans* — доимий, ўзгармас) — идрокнинг константлилиги; идрок қилинаётган нарсанинг физик ҳолати ўзгарса ҳам, кўз тўр пардасидаги образининг ўзгармаслигини ёки нисбий турғунлигини кўрсатувчи қонун. Мас., бир парча кўмирни эрта билан ҳам, туш вақтида ҳам, кечқурун ҳам «қора» деб идрок қиламиз, ваҳоланки шу ҳар сафарги идрок вақтида унинг туси турлича ёруғликка мувофиқ ўзгарган эди.

КОНСТАТИРУЮЩИЙ ЭКСПЕРИМЕНТ (аниқ маълум) — тасдиқловчи, қайд этувчи, аниқловчи эксперимент; илмий текширишда ўрганилиши зарур бўлган муайян психик ҳодисаларнинг текширилувчида қай даражада мавжудлигини аниқлаш мақсадида ташкил қилинадиган эксперимент. А. э. далиллари ҳосил қилувчи, таркиб топтирувчи эксперимент учун асос бўлиб хизмат қилади. Мас., бошланғич синф ўқувчилари нутқининг қай даражада ривожланганлигини аниқлашга қаратилган эксперимент.

КОНСТИТУЦИОНАЛЬНАЯ ТЕОРИЯ ТЕМПЕРАМЕНТА — темпераментнинг конституционал назарияси;

темперамент хусусиятларини киши организмнинг, айрим органларнинг морфологик тузилишига боғлаб тушунтирадиган (Кремер) тана тузилишини эса организмдаги эндокрин процесслар билан фатал суръатда белгиланади, деб ҳисобловчи назария. Т. к. н. нинг баъзи тарафдорлари темпераментнинг хусусиятларини қон томирларнинг тузилиши ва юрак фаолияти хусусиятлари билан тушунтиришга ҳам уришиб кўрганлар. Мас., Лесгафт темпераментнинг хусусиятларини қон томирлари деворларининг қалинлигига, уларнинг қон ўтказиш ҳажмига, шунингдек, юрак фаолиятининг кучига боғлиқ деб билган.

Темперамент хусусиятлари маълум даражада ички секреция безларининг фаолиятига боғлиқдир. Лекин бу темперамент хусусиятларини белгилаб берувчи бирдан-бир асос бўла олмайди, чунки эндокрин системасининг ўзи марказий нерв системаси фаолиятига бўйсунди. Шунинг учун ҳам темпераментнинг табиати ва хусусиятларини илмий материалистик асосда тушунтириб берувчи таълимот. Бу И. П. Павлов томонидан кашф этилган неврологик назариядир (қ. Гуморальная теория темперамента, Неврологическая теория темперамента).

КОНСТРУКТИВНО-ТЕХНИЧЕСКОЕ МЫШЛЕНИЕ—конструктив-техник тафаккур; воқеликни ўзгартиришга, хусусан техникавий масалаларни ҳал қилиш, мосламалар яратишга қаратилган амалий тафаккур тури.

КОНТРОЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ—контрол саволлар; психологик илмий текшириш методларида, хусусан суҳбат методида текширилувчидан муайян саволлар олинган жавобларнинг қанчалик тўғрилигини текшириш, янада аниқлаш, асослаш учун текширилувчига бериладиган ёрдамчи саволлар (қ. Метод беседы).

КОНТРОЛЬНЫЕ ВАРИАНТЫ—контрол вариантлар; психологияга доир илмий текшириш экспериментини ташкил қилишда аввалги (асосий) экспериментал вариант ёрдамида олинган маълумотларни янада аниқлаш, текшириб кўриш учун ишлаб чиқилган ёрдамчи экспериментал вариант (қ. Эксперимент).

КОНФАБУЛЯЦИЯ (лат. вайсайман) — образли ёрқин характерга эга бўлган фантастик мазмуннинг нотўғри тасаввур этилиши.

КОНФОРМНОСТЬ (лат. мос келувчи) — психология ва социологияда икки хил маънода ишлатилади. Биринчидан, шахснинг группа билан ҳам ички, ҳам ташқи то-

мондан мос келиши. Иккинчидан, шахснинг группа билан ташқи томондангина мос бўлиб, ички томондан эса группанинг тутган йўлига қарама-қарши бўлиб, ўз фикрида қолиши.

КОНЦЕНТРАЦИЯ НЕРВНЫХ ПРОЦЕССОВ — нерв процессларининг концентрацияси; марказий нерв системасидаги қўзғалиш ёки тормозланиш процессларининг вақт ўтиши билан дастлабки пайдо бўлган нерв участкасига тўпланиши қонуни (қ. **Иррадиация нервных процессов**).

КООРДИНАЦИЯ ДВИЖЕНИЙ (лат. со — билан, бирга; *ordinatio* — тартиб билан жойлашув) — ҳаракатларнинг координацияси; муайян фаолият соҳасига доир иш-ҳаракатларнинг, хусусан малакаларнинг кўп такрорланиши ёки махсус машқлар қилиш натижасида бир-бирига мос ҳолда бажариладиган бўлиши; ҳаракатларнинг ўзаро уйғунлашуви.

КОРА БОЛЬШИХ ПОЛУШАРИЙ ГОЛОВНОГО МОЗГА — бош мия катта ярим шарлари қобиғи; марказий нерв системасининг олий, таркиби ва функцияси жиҳатидан энг мураккаб бўлими. Б. м. к. я. ш. қ. мия ости қисмлари билан биргаликда олий нерв фаолиятининг органи бўлиб ҳисобланади. Б. м. к. я. ш. қ. психик функцияларнинг моддий асосини ташкил қилади.

КОРРЕЛЯТИВИЗМ (лат. *correlativus* — муносабатдошлик, ўзаро муносабатда бўлиш) — коррелятивизм; идеалистик билиш назариясидаги субъект билан объект ўзаро муносабатдош, уларнинг бирини иккинчисидан ажратиш мумкин эмас, уларнинг ҳар бири иккинчисисиз ақлга сизмайдиган нарсалардир деб даъво қилувчи қараш. К. объектив оламнинг онгга боғлиқ бўлмаган ҳолда мустақил мавжуд эканлигини инкор қилиб, агар онг, психика бўлмаса, объектив борлиқ ҳам бўлмайди, деган субъектив идеалистик хулосага олиб келади. К. ленинча материалистик инъикос (акс этиш) назариясига қаршидир.

КОСМИЧЕСКАЯ ПСИХОЛОГИЯ (юнон. *kosmikos* — дунёвий, дунё бўшлиғига оид) — космик психология; психологиянинг космик училарнинг психологик проблемаларини ўрганиш, илмий жиҳатдан текшириш билан шуғулланадиган махсус соҳаси. К. п. асосан космик училарнинг космонавтлар психикаси ва фаолиятига таъсирини ўрганиш, космик кема контрол приборлари ва бошқарув ричаглари психологик жиҳатдан баҳолаш,

космонавтларни психологик жиҳатдан танлаш ва космик учуш шароитларига тайёрлаш каби масалалар билан шуғулланади.

КОСМОПОЛИТИЗМ (юнон. Kosmopolites — «дунё граждани») — космополитизм; «одам бутун дунё гражданидир» деган сохта шиор билан шахснинг ватанпарварлик хислатларини, ҳис-туйғуларини миллатларнинг мустақил давлат бўлиб яшаш ҳуқуқини инкор қилувчи, миллий анъаналар, маданиятга ҳос урф-одатлардан воз кечишга даъват этувчи буржуазия идеологияси.

КОСНОЯЗЫЧИЕ—соқовланиб гапириш; нутқ товушларининг бузилиши; муайян тилга ҳос бўлган товушларнинг нотўғри талаффуз қилинишидан иборат нутқий нуқсон. Мас., «р» ни «й» деб талаффуз қилиш: «бордим» ўрнига «бойдим» дейиш. С. г. нинг сабаблари нутқ органларининг бузилиши ва хусусиятлари, эшитиш органлари ёки эшитиб идрок қилишнинг қисман ишдан чиқиши, нотўғри нутққа тақлид қилиш кабилар бўлиши мумкин. С. г. ни махсус логопедик усуллар билан тузатиш мумкин.

КРЕТИНИЗМ (фр. Cretin — бефаҳм) — кретинизм; қалқонсимон без ва бошқа ички секреция безлари фаолиятининг бузилиши натижасида турма эси пастлик (қ. Идиотия).

КРИВАЯ ОБРАЗОВАНИЯ НАВЫКОВ — малакалар ҳосил бўлишининг эгри чизиқлари; малакалар ҳосил бўлиш процессини график усулда тасвирлайдиган эгри чизиқлар. М. ҳ. б. э. ч. қуйидагича ҳосил қилинади: ётиқ чизиқ ёки абцисса тенг бўлақларга бўлиниб, бу бўлақларда муайян малакани ҳосил қилишдаги такрорлашнинг миқдори кўрсатилади. Худди шунингдек, тик чизиқ ёки ординатни ҳам тенг бўлақларга бўлиб, уларда малакалар ҳосил қилишнинг сифат ёки миқдор кўрсаткичи белгиланади. Мана шу ётиқ ва тик чизиқлар бўлинмалари бўйлаб ўтказиладиган эгри чизиқ малаканинг сифат ёки миқдори ортганда кўтарилади, камайганда пасаяди. Эгри чизиқнинг юқорилаб бориши ёки пасайиши малака ҳосил қилишдаги миқдор ва сифат ютуқларни кўрсатади.

КРИТИЧЕСКОЕ МЫШЛЕНИЕ—танқидий тафаккур; хулоса чиқариш, исботлаш ва инкор қилиш каби мантиқий операцияларда ҳақиқатни аниқлаш учун хизмат қиладиган тафаккур тури. Т. т. ақлий масалаларни ҳал қилишда пайдо бўлган шубҳадан бошланади (қ. Критичность ума).

КРИТИЧНОСТЬ УМА—ақлнинг танқидийлиги; шахсдаги ўзининг ва ўзгалар фикрларининг чин ёки ёлғонлигини текшириш, объектив равишда баҳолаш қобилиятидан иборат ақл сифати (қ. Критическое мышление).

«**КРОКОДИЛОВСКИЙ СОФИЗМ**» — «Тимсоҳ софизми», қуйидаги мазмунга эга бўлган мантиқий софизмлардан бири.

Тимсоҳ бир аёлнинг ёш боласини ўғирлаб кетади. Аёл унинг олдига боради ва ундан ёлвориб болани қайтариб беришни илтимос қилади. Тимсоҳ эса, аёл ҳақиқатни айтсагина унинг боласини қайтариб беришини ваъда қилади, тимсоҳнинг шартига кўра аёл: «Бари бир сен менга болани қайтариб бермайсан-да», дейди. «Сен ҳақиқатни айтдингми-йўқми, бундан қатъи назар,— деб жавоб қайтаради тимсоҳ,— мен болангни қайтариб бермаслигим керак. Сенинг гапинг рост бўлса, сенингча, мен болангни қайтариб бермаслигим керак, бундай ҳолда, аксинча, сен ёлғон гапирган бўлардинг. Агар, бордию, сен ёлғон гапирганингда ҳам мен болангни сенга қайтариб бермаслигим керак, чунки у ҳолда сен ёлғон гапириб, шартни бузган бўласан».

Бу софизмнинг хатолиги шундан иборатки, ҳукм юриштиш процессида мантиқнинг айният қонуни бузилади: «ҳақиқат» сўзи бир мулоҳазанинг ўзида турли маъноларда ишлатилади; биринчи ҳолда она гапларига нисбатан, иккинчи ҳолда эса, келишилган шартга нисбатан ишлатилапти. Бунда атайлаб чиқарилган нотўғри хулосага кўра, агар она рост гапирса ҳам, ёлғон гапирса ҳам тимсоҳ унга боласини қайтариб бермаслиги керак.

КРУГОЗОР — билим савияси; шахснинг табиат, жамият ва инсон психикаси ҳақидаги тасаввур, тушунча, ҳукмлари, умуман, таассуротлар йиғиндиси. Б. с. ни илмий, маданий, маънавий, сиёсий, техникавий билим савияларига ажратиш мумкин. Шахснинг қизиқиш ва интилишлари қанчалик хилма-хил бўлса, унинг умумий Б. с. ҳам шунчалик кенг бўлади.

КУЛЬТУРА (лат. *cultiver*—ерни ишламоқ, қайта ишламоқ)—маданият; табиат ҳодисаларидан фарқли ўлароқ, инсониятнинг жисмоний ва ақлий меҳнати туфайли яратилган ҳамма нарсалар; жамиятнинг унинг моддий ҳаёт шароитлари билан белгиланадиган, унинг турмушида, мафқурасида, таълим-тарбиясида, фан, санъат, техника

ютуқларида ифодаланадиган ғоявий ҳамда маънавий тараққиёт савияси. Синфий жамиятда М. ҳам синфий характерга эгадир. Ҳар бир ижтимоий тузумдаги М. ҳукмрон синфнинг М. идир: қулдорлик М. и., буржуа М. и., социалистик М. кабилар.

КУЛЬТУРА ПОВЕДЕНИЯ — хулқ маданияти; инсоний ҳаётнинг барча талаб ва қоидаларига риоя қилиш, атрофдагилар билан бўлган муомалада тўғри оҳанг ва меъёр топа билишдан иборат индивидуал хислат. Совет кишиларининг хулқ маданияти коммунизм қурувчиларининг ахлоқ кодексида ёрқин ифодаланган.

КУЛЬТУРА РЕЧИ — нутқ маданияти; фикр олишув процессида нутқнинг тўғри, аниқ ифодали, мазмунли, тоза бўлиши, сўзларнинг тўғри танлиши ва тўғри таллаффуз этилиши каби нутққа риоя қилишдан иборат индивидуал хислат. Н. м. шахснинг умумий билими ва маданий савиясига кўп жиҳатдан боғлиқдир. Маданий нутқ одатда яхши идрок қилинади, яъни аниқ, тўлиқ ва тез тушунилади.

КУЛЬТУРА ТРУДА — меҳнат маданияти; меҳнатни тўғри ташкил қилишга доир билимлар, малакалар ва одатлар системасидан иборат индивидуал хислат. Мас., ишни бошлашдан олдин уни аниқ планлаштириш, уни ижод билан дукта, тез, тежам билан самарали бажариш, иш тутагач, иш ўрнини йиғиштириб, асбоб-ускуналарни жой-жойига қўйиш кабилар.

КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКАЯ ТЕОРИЯ — маданий-тарихий назария; ижтимоий тарихий тараққиёт процессида яратилиб, ўзгариб борадиган моддий ва маънавий маданиятнинг инсоннинг психик тараққиётига муҳим таъсир кўрсатишини тан олувчи назария М-т. н. бир қанча йўналишларга эга бўлиб, уларнинг кўпчилиги психиканинг социал детерминлашувини нотўғри тушунтиради: детерминизм ижтимоий онгнинг индивидуал онгга таъсиридир; инсон «мутлақ руҳ»нинг намоён бўлиши сифатида «ўсиб, маданиятга ўзи кириб боради» деб, жамиятнинг реал тарихини, айниқса кишиларнинг моддий ишлаб чиқариш тарихини инкор қилади.

Совет психологиясида психика тараққиётининг М-т. н. си биринчи марта Л. С. Виготский томонидан илгари сурилган. Унинг асосий қоидалари қуйидагичадир; инсон психикаси фаолиятда ривожланади; инсонларнинг фаолияти қайвонлар фаолиятидан фарқ қилиб, ижтимоий

ишлаб чиқариш процессида ишлатиладиган қуроолар ва воситалар билан белгилади.

КУРИНАЯ СЛЕПОТА — шакўрлик; кўз тўр пардасидаги таёқча шаклидаги кўрув ҳужайраларининг тўлиқ ёки қисман ишдан чиқиши муносабати билан қош қорайганда ёки кечаси яхши кўрмаслик, баъзан эса кечаси бутунлай кўрмасликдан иборат кўрув сезгиларининг нуқсонли. Таёқчасимон кўрув ҳужайралари товуқ кўзининг тўр пардасида яхши ривожланмаган, шунинг учун ҳам у кечаси яхши кўрмайди. Бу нуқсоннинг «куриная слепота» деб аталишининг сабаби ҳам шундан иборатдир.

Л

ЛАБОРАНТ (лат. laborans — ишлаётган) — лаборант; психология лабораториясидаги илмий ёки техник ходим; ўқув-лаборатория машғулотлари ва илмий текшириш ишларини ўтказишда профессор ёки доцентнинг ёрдамчиси. Л. нинг вазифаси машғулотлар бошлангунча зарур асбоб-ускуналарни, прибор ва аппаратларни, ўқув қурооларини тахт қилиб қўйиш, машғулотларда бевосита иштирок этиш, машғулотлар тугагач, лабораторияни тартибга солиб қўйишдан иборатдир.

ЛАБОРАТОРИЯ (лат. laborare — ишламоқ) — лаборатория; психологиянинг турли соҳалари бўйича илмий текшириш ишлари, ўқув машғулотлари, хусусан турли психологик тажрибалар ўтказиш учун махсус асбоб-ускуналар, прибор ва аппаратлар билан таъминланган алоҳида хона. Л. психология кафедралари, секторлари, баъзи саноат корхоналари ҳузурида ташкил қилинади (қ. **Лабораторный эксперимент**, **Лабораторные занятия**).

ЛАБОРАТОРНЫЕ ЗАНЯТИЯ — лаборатория машғулотлари; психология курсидан ўтилган маълум бўлимларни ёки бобларни пухталаш, психологияга доир айрим қонуниятларни намоиш қилиш учун психология лабораториясида студентлар ёки мактаб ўқувчилари билан ўтказиладиган амалий ишлар. Л. м. олдиндан пухта ҳозирлик кўриб, махсус инструкциялар бўйича, профессор ёки доцентнинг раҳбарлигида ўтказилади.

Л. м. вақтида студентлар ёки ўқувчилар 3 кишилик кичик гуруҳларга бўлинади, уларнинг бири экспериментчи, иккинчиси индуктор ва учинчиси протоколчи бўлади. Экспериментчи Л. м. ни ташкил қилади ва ўтказади, индуктор экспериментал топшириқларни бажаради, протоколчи эса машғулот процессини, олинган маълумотларни махсус дафтарга ёзиб боради. Маълум бир вариантдаги Л. м. да кичик гуруҳнинг ҳар бир аъзоси ҳам экспериментчи, ҳам индуктор, ҳам протоколчи вазифасини бажармоғи керак, яъни бир вариантни учала қатнашувчи ҳам бажармоғи керак. Л. м. охирида олинган маълумотлар таҳлил қилиниб, тегишли хулосалар чиқарилади.

ЛАБОРАТОРНИЙ ЭКСПЕРИМЕНТ (лат. laborare — ишламоқ, experimentum — синаб кўриш, тажриба) — лаборатория эксперименти; психологиянинг психик ҳодисаларни, уларнинг қонуниятларини, муайян фаолият турининг руҳий ҳодисаларнинг содир бўлиши ва ривожланишига нисбатан кўрсатадиган таъсирини махсус асбоб-ускуналар, илмий аппаратлар билан жиҳозланган лаборатория шароитида ўрганишга қаратилган илмий-текшириш методи.

Л. э. методининг бошқа методлардан афзаллиги шундаки, бунда экспериментчига тегишли шароитларнинг психик процессларга таъсирини кузатиб бориш ва бу таъсирнинг натижаларини аниқ ҳисобга олиш имконияти бўлади. Л. э. методининг камчилиги шундан иборатки, текширилувчи одатланмаган лаборатория шароити ёки экспериментчининг салобати текширилаётган психик процессларнинг объектив равишда содир бўлишига салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Л. э. нинг бу камчилиги эксперимент вариантларини бир неча вариантда такрор-такрор эксперимент ўтказиш орқали бартараф қилиниши мумкин.

ЛАКОНИЗМ (юнон. lakonismos — қисқалик) — лаконизм; нутқ процессида фикрни қисқа ҳамда аниқ ифода-лай билишдан иборат ақл сифати ёки характер хислати. Ривоятларга кўра, қадимги лаконияликлар, спарталиқлар ақлнинг ана шундай сифати билан машҳур бўлган эканлар.

ЛАКОНИЧНОСТЬ РЕЧИ — нутқнинг ихчамлиги; фикрни қисқа, аниқ ва тўлиқ баён қилишдан, иборат нутқ сифати (қ. Лаконизм).

ЛАМПОВЫЙ ТАХИСТОСКОП (юнон. tachus — тез, skophio — кўраман, идрок қиламан) — лампали тахистос-

коп; лаборатория шароитларида диққатнинг тақсимланishi хусусиятини текширишда қўлланиладиган махсус асбоб.

ЛЕММА (юнон. lemma — ёрдамчи) — лемма; мантикий тафаккур процессида бирор фикрнинг чин ёки ёлгонлигини исботлаш учун бошқа ёрдамчи фикрлардан фойда-нишдан иборат ақлий операция.

ЛЕНИНСКАЯ ТЕОРИЯ ОТРАЖЕНИЯ — ленинча инъикос назарияси (қ. Теория отражения).

ЛЕНИНСКОЕ ОПРЕДЕЛЕНИЕ МАТЕРИИ — мате-риянинг ленинча таърифи; В. И. Ленин таърифича: «Ма-терия инсон онгидан ташқарида, мустақил равишда мав-жуд бўлган ва инсон онгида акс этадиган объектив бор-лиқдир».

ЛЕТАРГИЯ (юнон. letargia — унуттиш, эсдан чиқа-риш) — летаргия; соатлаб, бир неча кунлаб, ҳатто, баъзан ойлаб давом этадиган психопатологик уйқу. Л. ҳолатида организмнинг нафас олиши, пульси (томир уриши) деяр-ли билинмайди, организм ҳаракатсиз, фаолиятсиз бўлиб қолади. Л. истериянинг бир тури бўлиши ҳам мумкин.

ЛЖИВОСТЬ — ёлгончилик; воқеликни онгли равиш-да бузиш, маълум бир мақсадларга кўра ҳақиқатни ай-тишдан мунтазам равишда бош тортишдан иборат салбий характер хислати.

ЛИЧНОСТЬ — шахс; муайян ижтимоий тузумнинг аъзоси ҳисобланган онгли мавжудот, яъни конкрет одам. Ш. қуйидаги асосий психологик компонент (таркибий қисм)лардан ташкил топади: Ш. нинг социал (ижтимоий) табиати, К. Маркс таърифича: «одамзоднинг моҳияти ижтимоий муносабатлар йиғиндисиدير» (К. Маркс ва Ф. Энгельс, Асарлар, 4-т., 590-бет); Ш нинг яратувчилик қобилияти: «Дунё одамни қаноатлантирмайди, бинобарин, одам ўз ҳаракатлари билан уни ўзгартиришга қарор қи-лади» (В. И. Ленин, Асарлар, 4-нашр, 38-т., 185-бет); Ш. нинг ўз-ўзини англаши. Ш. жамият аъзоси бўлибгина қолмасдан, у жамият аъзолари орқали ўз-ўзини ҳам ан-глайди, «мен» эканлигини тушунади. Ш. нинг атрофдаги воқеликка нисбатан актив фаолияти: Ш. нинг бу активли-ги унинг объектив истагини акс эттирувчи аҳтиёжларида, қизиқишлари, йўналиши, дунёқараши ҳамда эҳтиқодла-рида ифодаланади. Ш. нинг воқеликка нисбатан муноса-бати: бу муносабат унинг ҳиссиёти ва продавий ҳолатла-рида ифодаланади. Ш. нинг индивидуал хусусиятлари

унинг темпераменти, характери, қобилият ва истъодларида ўв ифодасини топади.

Буржуа психологияси Ш. ни талқин қилишда ундаги биологик ҳамда социал хусусиятларни ё механик равишда бир-бирига аралаштириб юборади, ё қарама-қарши қўяди. Марксча-ленинча материалистик психология Ш. нинг анатомик ва физиологик хусусиятларини инкор қилмайди, балки бу хусусиятларни Ш. нинг муайян ижтимоий йўналишда ривожланишидаги туғма куртаклардир деб ҳисоблайди.

ЛИЧНЫЕ КАЧЕСТВА — шахсий сифатлар (қ. Черты характера).

ЛИЧНЫЙ ОПЫТ — шахсий тажриба; ҳар бир индивиднинг ёки шахснинг турмуш жараёнида ҳосил қилган тажрибаси.

ЛОГИКА (лат. logos — фикр, ақл, сўз) мантиқ (логика). М. бир қанча маъноларда ишлатилади. Мас., М. тафаккур қонуниятлари ҳақидаги фандир; формал М. тўғри фикрлашнинг элементар форма ва қонунлари ҳақидаги фандир, формалистик М. тафаккурнинг ташқи формаларини унинг маъмунидан ва тафаккурда акс эттириладиган объектив воқелик тараққиётидан ажратиб олиб ўрганадиган метафизик таълимот; марксча-ленинча диалектик М. табиат, жамият ва инсон тафаккури тараққиётининг умумий қонунлари ҳақидаги фандир; материалистик М., диалектик тафаккур билишда нарсалар ҳаракати ва ривожланишининг диалектик қонунларини акс эттиради. Умуман, М. мантиқий фикр юритишдир.

ЛОГИЧЕСКАЯ ПАМЯТЬ — мантиқий (логик) хотира; маълум гоёлар, фикрлар ҳамда улар ўртасидаги мантиқий боғланишларни эсда қолдириш, мустаҳкамлаш ва зарур пайтларда эсга туширишдан иборат бўлган хотира тури. Мас., фалсафий формулировкалар, қонуниятлар ва шу кабиларни эсда қолдириш, мустаҳкамлаш ва қайта тиклаш.

ЛОГИЧЕСКОЕ ЗАПОМИНАНИЕ — мантиқий, (логик) эсда қолдириш; материалнинг маъносига тушуниб, унинг алоҳида қисмлари ўртасида мантиқий боғланишлар ҳосил қилган ҳолда эсда қолдириш. М. э. қ. эсда қолдиришнинг энг тежамли ҳамда маҳсулдор туридир.

ЛОГИЧЕСКОЕ МЫШЛЕНИЕ (мантиқий логик) — тафаккур, мантиқ қонун-қоидаларига мувофиқ ҳолда тўғри фикрлаш (қ. Логика).

ЛОГИЧНОСТЬ УМА — ақлининг мантиқийлиги (қ. **Логика, Содержательность ума, Логическое мышление**).

ЛОГОПАТИЯ (юнон. logos—сўз, нутқ, pathos—жабрланиш, касаллик) — логопатия; нутқ камчилигининг умумий номи. Л. га нутқнинг талаффуз, луғат запаси, грамматик қурилишдаги камчиликлари, нутқ темпи ва раволигининг бузилиши киради; Л. тушунчасига тилнинг ёзма формасидаги камчиликлар ҳам киради (қ. **Агнозия, Аграмматизм, Алалия, Дизартрия, Дисграфия, Заикание, Косноязычие**).

ЛОГОПЕДИЯ (юнон. logos — сўз, нутқ, paideia — тарбия) — логопедия; дефектологиянинг болалар нутқининг ривожланишидан камчиликларни бартараф қилиш назарияси ҳамда практикаси ҳақидаги бўлими. Л. нутқ камчиликларининг содир бўлишининг сабаб ва механизмларини текширади, уларни бартараф қилишнинг принцип ва методларини ишлаб чиқади.

ЛОКАЛИЗАЦИЯ ПСИХИЧЕСКИХ ФУНКЦИЙ (лат. localis — маҳаллий чекланган) — психик функцияларнинг локализацияси; психик функцияларнинг бош мия ярим шарлари қобиғидаги муайян ҳужайраларнинг иши билан боғланиши. Мас., кўрув анализаторларининг иши асосан мия қобиғи энса қисмининг фаолияти билан боғланган, эшитишники эса чакка бўлаклари билан, тери-туюш ҳамда ҳаракат анализаторлариники эса тепа ва энса бўлаклари билан боғланган ва ҳоказо. Ҳар бир мураккаб психик процесс (ўқиш, ёзиш, ҳисоблаш каб.)нинг негизини муваққат нерв боғланишлари орқали бирлашган бош мия қобиғи участкаларининг биргаликдаги иши ташкил қилади. Шунинг учун ҳам бу участкалардан бирортасининг функцияси бузилса, бутун функционал система жароҳатланади: ёзув қобилияти мия қобиғининг чап чакка соҳасининг, энса соҳасининг ва, ниҳоят, ҳаракат соҳасининг функциялари бузилса ҳам, жароҳатланиши мумкин.

ЛУНАТИЗМ (лат. luna — ой, lunaticus — ақлсиз, телба, жинни) — лунатизм; тушида юриб чиқиш; «Лунатизм» деган ном ой нурининг одамга «таъсири» ҳақидаги қадимги эски тасаввурдан келиб чиққан. (қ. **Самномбулизм**).

ЛЮБОЗНАТЕЛЬНОСТЬ — билишга қизиқишлик; шахснинг воқеликдаги нарса ва ҳодисаларни, уларнинг хусусиятларини билишга нисбатан актив муносабатидан иборат бўлган умумий ижобий характер хислати.

ЛЮБОПЫТНОСТЬ — синчковлик; билишга қизиқувчанликнинг бирор нарсага кучли интилишдан иборат бўлган қисқа муддатли тури. С. баъзан арзимаган нарсаларни бирор ғаразгўйлик мақсадида билиб олишга интилишда ҳам намойи бўлади. Бундай бачкана синчковлик салбий характер хислати ҳисобланади.

М

МАГИЯ (юнон. *magia* — жодугарлик) — магия; ибтидоий одамга, ваҳшийликка хос бўлган сеҳр-жоду, афсун кабилардан иборат сарқит. М. билан фол очишга авроқчилик, «ғаройиботлар» ва бошқа шу кабилар боғлиқдир. М. ҳар қандай диний эътиқоднинг таркибий қисмидир.

МАГНЕТИЗЁР — магнетизёр; фирибгарлик, мистик таълимотга кўра, ўзининг «шифобахш магнетизмларини» бошқа одамларга ўтказа оладиган одам, «мутахассис».

МАГНЕТИЗМ (юнон. *magnets* — магнитга оид) — магнетизм; гипноз тарихи тараққиётидаги бир босқич. Гипноз ҳодисаси янги очилган вақтда гипноз билан шуғулланувчи одамда гўё магнитдаги сингари хосса бор, шунинг учун ҳам у ўзидаги руҳий кучни бошқаларга ўтказа олади, деган фикр бўлган.

МАЛЬТУЗИАНСТВО — мальтусчилик; меҳнаткашларнинг капитализм шароитларидаги қашшоқлиги социал сабаблар, айниқса оғир эксплуатация билан эмас, балки аҳоли сонининг мутлоқ равишда ортиқча ўсиш қонуни билан белгиланади, деб исботлашга уринувчи реакцион инглиз буржуа назарияси. Бу назариянинг асосчиси инглиз экономисти Мальтус бўлиб, унинг фикрича қашшоқлик, очлик, ишсизликнинг сабаби кун кўриш воситаларини ишлаб чиқаришнинг аҳоли сони ўсишидан орқада қолишидир.

Мальтуснинг «Аҳоли сонининг ҳаддан ташқари ўсиши қонуни» фақат ҳукмрон синф вакилларининг манфаатларини ҳимоя қилади. Бу назарияни ҳаёт, капиталистик ортиқча ишлаб чиқариш шароитларидаги даврий кризислар ҳамда СССРда социализм қурилиши практикаси аллақачонлар инкор қилган.

МАНЕРА (фр. *maniera* — усул, ҳаракат тартиби, одат) — Манера (услуб); шахснинг ташқи хулқ формалари — ўзини тута билиш ҳамда хатти-ҳаракатлар йиғиндиси.

МАНИЯ (юнон. *mania* — ақлсизлик, эҳтирос, майл) — мания; кўтаринки кайфият, ҳаракат ва нутқ соҳасидаги ўта қўзғалувчанлик билан сифатланадиган психопатологик ҳолат. М. да кўтаринки кайфият турли нарсаларга бўлган кучли патологик эҳтирос билан бирга намоён бўлади. Мас., буюклик М. си, қувғин қилиниш М. си, ўғирлик М. си, саёқ ҳаёт кечириш М. си ва ҳоказолар.

МАНЬ (лат. *manes*) — манлар; қадимги римляклар эътиқодига кўра ўтиб кетган аждодларнинг худо деб ҳисобланувчи руҳи.

МАРАЗМ (юнон. *marasmus* — бўшапганлик) — маразм; қариллик ёки увоқ касаллик натижасида организмнинг ҳаддан ташқари ҳолдан тойиши, кучсизланиши; шахснинг маънавий ожизлиги.

МАРКСИСТСКО-ЛЕНИНСКАЯ ТЕОРИЯ ОТРАЖЕНИЯ — марксча-ленинча инъикос назарияси (қ. Теория отражения).

МАРКСИСТСКО-ЛЕНИНСКОЕ МИРОВОЗЗРЕНИЕ — марксча-ленинча дунёқараш (қ. Мироззрение).

МАСКИРОВКА ПОВЕДЕНИЯ — хулқнинг ниқобланиши; шахс хулқининг объектив шароитларга қараб, айтиқса бошқа нотаниш шахслар орасида бирданига тўлатўкис намоён бўлмаслигидан иборат қонуният. Мас., янги одатланилмаган шароитда ҳар қандай салбий хислатларга эга бўлган одам ҳам ўзини тийиб туради (хулқини маълум даражада ниқоблайди).

МАТЕРИАЛИЗМ (лат. *materialis* — моддий) — материализм; фалсафадаги икки асосий оқимдан бири, яъни, идеализмга қарама-қарши ўлароқ, бирдан-бир илмий, тарихан прогрессив дунёқарашдир. Фалсафанинг тафаккурнинг борлиққа муносабати ҳақидаги бош масаласини ҳал қилишда материализм: дунё ўз табиатида кўра моддийдир; материя, табиат, борлиқ инсон онгидан ташқари, унга боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуддир, материя бирламчи ҳамда сезгиларнинг манбаидир, онг эса иккиламчи, ҳосила нарсадир; дунёни ва унинг қонуниятларини тўлиқ билиш мумкин, деб таълим беради.

М. фалсафий оқим сифатида эрампдан бир қанча асрлар аввал қадимги Ҳиндистон, Хитой ва Грецияда пай-

до бўлган. М. бутун ўз тарихи давомида табиат фанлари ютуқларига содиқ, идеалистик фалсафа ҳамда хурофотнинг душмани бўлиб келди.

Бироқ Марксчага материализм изчил эмас эди, у асосан механик, метафизик бўлиб, ижтимоий ҳодисалар соҳасига татбиқ қилинмаган эди. К. Маркс ва Ф. Энгельс М. нинг янги юксак формаси—диалектик материализмни ва бу диалектик материализм қондаларини ижтимоий ҳодисаларни ўрганишга татбиқ қилиб, тарихий материализмни яратдилар. Диалектик ва тарихий материализм ленинча коммунистик партия фаолиятининг фалсафий асосларини ташкил қилади.

МАТЕРИАЛИСТИЧЕСКИЙ МОНИЗМ — материалистик монизм; материалистик психологиянинг психиканинг мия хусусияти эканлигини, психологларнинг олий нерв фаолияти қонунларини ўрганиши зарур эканлигини тан олувчи принципи.

МАТЕРИАЛИСТИЧЕСКОЕ ПОНИМАНИЕ ПСИХИКИ — психикани материалистик тушуниш; диалектик материализм психика табиатини тушунтиришда идеализмга ҳамда унинг турли формадаги кўринишларига қарама-қарши ўлароқ, психика қандайдир моддий бўлмаган илоҳий субстанциянинг намоён бўлиши эмас, балки юксак даражада ташкил топган материянинг, яъни миянинг объектив воқеликни алоҳида йўсинда акс эттириш қобилиятига эга бўлган хусусиятидир, деб таълим беради (қ. Теория отражения, Психика).

МАТЕРИАЛЬНЫЕ ПОТРЕБНОСТИ — моддий эҳтиёжлар; кун кечириниш учун зарур бўлган нарсаларга нисбатан қондирилмаган муҳтожликни сезишдан иборат эҳтиёж тури. Агар М. э. етарли даражада қондирилмаса, шахснинг турмуши оғирлашади. К. Маркс айтганидек, «кишилар «тарих яратиш»га қодир бўлмоқ учун яшаш имкониятларига эга бўлмоқлари керак. Аммо яшаш учун аввало емоқ ва ичмоқ керак, турар жой, кийим-кечак ва яна бир қанча нарсалар керак» (К. Маркс-ва Ф. Энгельс, Асарлар, 4- т., 18- бет).

МАТЕРИАЛЬНЫЙ СУБСТРАТ ПСИХИКИ — психиканинг моддий асоси (қ. Кора больших полушарий головного мозга.)

МАТЕРИЯ (лат. materia — материя; «инсон онгига боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд бўлган, у орқали акс эттириладиган объектив борлиқ» (В. И. Ленин, Асарлар, 14- т.,

Ўздавнашр, 269-бет). Дунёда мавжуд бўлган ҳамма нарсалар моддийдир. Атомлар ва уларнинг таркибий қисмлари, кимёвий организм, ҳужайралар, ўсимликлар, ҳайвонлар, инсонлар, буларнинг ҳаммаси материянинг турли хил яшаш формаларидир. Дунёнинг бирлиги унинг моддийлигидадир; дунёдаги турли-туман ҳодисалар ҳаракатдаги материянинг ҳар хил турларидир.

Онг, тафаккур материядан ажралмасдир, унга боғлиқ ва унинг маҳсулидир. Онг тирик материянинг ички хусусиятидир, юксак даражада ривожланган нерв системасига, миёга эга бўлган организмларнинг хусусиятидир.

Материянинг онгга нисбатан бирламчи, мустақил эканлигини ҳамда уни билиш мумкин эканлигини тан олиш фалсафий материализмнинг асосий принциpidир.

МАХИЗМ — махизм; Австрия физиги ва философи Эрнест Махнинг (1838—1916) номи билан боғлиқ бўлган XIX аср фалсафаси ва назарий физикасидаги реакцион идеалистик оқим.

МЕДИУМ (лат. *medium* — ўрта) — медиум; спиртларнинг хурофий тасаввурига кўра, ёруғ дунё кишилари билан «руҳлар олами», «арвоҳлар» ўртасида воситачилик қилувчи, яъни бир-бирларининг фикрларини етказувчи илоҳий «шахс» (қ. Спиритизм).

МЕДИУМИЗМ — медиумизм; ўлганлар билан тириклар ўртасида спиритик алоқа боғлаш «мумкинлиги» ҳақидаги хурофот.

МЕДИЦИНСКАЯ ПСИХОЛОГИЯ — медицина психологияси; медицинанинг психикага боғлиқ бўлган назарий ҳамда амалий масалаларини, беморлар психологиясининг касаллик диагностикаси, уни даволаш ва олдини олиш вазибаларига дахлдор бўлган масалаларни ўрганувчи фан. М. п. асосан ҳар хил касалликларнинг психик жиҳатидан намоён бўлишини, касалликларнинг пайдо бўлиши, ўтиши ва уларнинг олдини олишда психиканинг ролини, ҳар хил касалликларнинг психикага таъсирини, психика тараққиётининг бузилишини, клиникадаги психологияк тадқиқотларнинг принцип ва методларини ўрганади.

«...психиатр, албатта, йўқ деганда, эмпирик психолог бўлиши зарур. Менга қолса, шундай деган бўлардим; агар шундай бўлса, у бизнинг эмпирик психологиясиз, фақат шартли рефлекслар билан қуролланган психиатрлари-

мизга қараганда анчагина фойдали мавқеда бўлади» (И. П. Павлов, Павловские среды, т. II, 1955, 415-бет).

МЕЛАНХОЛИК — меланхолик; меланхолик темпераментдаги шахс; меланхолия касаллигига учраган бемор.

МЕЛАНХОЛИЧЕСКИЙ ТЕМПЕРАМЕНТ — меланхолик темперамент; секин; кучли, чуқур ҳамда барқарор эмоционал қўзғалувчанлик ва кам нерв — психик активлик билан сифатланадиган темперамент типи. М. т. даги кишилар кам ҳаракат, кам гап, ҳиссиёти чуқур ва, барқарор бўлса ҳам ҳиссиёти сиртдан яхши ифодаланадиган кишилар бўлади. Бироқ улар ишга киришса, бошлаган ишини охиригача етказадилар.

МЕЛАНХОЛИЯ — меланхолия; маънос кайфият, ҳаракатларнинг секинлашуви, умуман, психик активликнинг, хусусан фикрлаш қобилиятининг пасайиши билан сифатланадиган психопатологик ҳолат (қ. Депрессия).

МЕТАБАЗИС (юнон. metabasis — ўтиш) — метабазис; мунозарада муҳокама қилинаётган масаладан четлашиб, уни атайлаб бошқа дахлсиз масалалар билан алмаштиришдан иборат бўлган софистик усул (қ. Софистика).

МЕТАФИЗИКА (юнон. metaphysika — физикадан кейин) — матефизика; Аристотелнинг «Физикадан кейин» деган асарининг номи; диалектикага қарама-қарши бўлган ғайри илмий тафаккур методи. М. ҳодисаларни ривожланишда ва ўзаро боғланишда эмас, балки алоҳида-алоҳида, бир-биридан ажралган, ҳаракатда бўлмаган ҳолда ўрганеди. М. консерватив, реакцион мафқурани асослаш учун хизмат қилади. М. идеалистик фалсафадаги ҳиссий тажриба билан билиб бўлмайдиган «борлиқнинг руҳий биринчи бошланғичи» (худо, жон ва бошқ.) ҳақидаги ғайри илмий уйдирма.

МЕТОД (юнон. matodos — текшириш, йўл) — метод; табиат ҳодисаларини текшириш усули: ўрганилаётган ҳодисаларга ёндашиш, илмий билишнинг ва ҳақиқатни аниқлашнинг режали йўли; ҳаракат усули ёки тартиби; марксча диалектик метод дунёни билишнинг ва уни революцион ўзгартиришнинг бирдан-бир илмий ҳамда изчил методидир. Диалектик методнинг асосий хусусиятлари ҳодисаларни ўзаро боғланишда, ҳаракатда, ривожланишда, миқдор ўзгаришларидан сифат ўзгаришларига ўтишда текширишдан иборатдир. Марксча диалектик метод мета-

Физикага ва ғайри илмий идеалистик диалектикага мутлақо қарама-қаршидир.

МЕТОД АНКЕТЫ — анкета методи; психологиянинг илмий текшириш методларидан биридир. Бу метод орқали муайян руҳий ҳодисани ўрганиш мақсадида тузилган саволларга ёзма равишда тегишли жавоблар оливади. А. М. айниқса, шахснинг дунёқараши, эътиқоди, қизиқишлари, тушунча ва тасаввурлари даражасини ўрганишда кенг қўлланилади.

МЕТОД БЕСЕДЫ — суҳбат методи; психологиянинг илмий текшириш методларидан бири бўлиб, текширувчи ва текширилувчи ўртасидаги савол-жавоб тариқасида рўй беради. С. м. текширувчи текширилувчига ўрганиладиган проблеманинг табиатига мувофиқ олдиндан тайёрлаб қўйилган саволлар бериб, уларга жавоблар олади. Мас., С. м. ёрдамида шахснинг қизиқишлари, дунёқараши, эътиқоди, нутқий хусусиятлари ва бошқа сифатлари ўрганилиши мумкин. Суҳбат процесси самимий, эркин равишда ўтиши, саволлар атрофлича ўйлаб тузилган бўлиши, кейинги саволлар олдингиларини тақозо қилиши керак. Суҳбат процесси протоколлаштириб борилиб, таҳлил қилиниб, тегишли илмий-назарий ёки илмий-амалий хулосалар чиқарилади (қ. **Беседа**).

МЕТОД ИНТРОСПЕКЦИИ (лат. introspectare — ичига қарамоқ) — ўз-ўзини кузатиш методи (қ. **Самонаблюдение**).

МЕТОД НАБЛЮДЕНИЯ — кузатиш методи (қ. **Наблюдение**).

МЕТОДЫ ПСИХОЛОГИИ — психологиянинг методлари (қ. **Наблюдение**, **Эксперимент**, **Лабораторный эксперимент**, **Естественный эксперимент**, **Самонаблюдение**, **Беседа**, **Изучение продуктов деятельности**, **Биографический метод**).

МЕХАНИСТИЧЕСКИЙ МАТЕРИАЛИЗМ — механистик материализм; дунёнинг барча хилма-хил ҳодисаларини: физик, кимёвий, биологик, шу жумладан, психик ҳодисаларни ҳам материя заррачаларининг фазодаги механик ўрин алмаштиришидан, ҳаракатидан иборат деб даъво қилиб, ҳар қандай ҳодиса, жумладан, психик ҳодиса қонуниятларини ҳам механика қонуниятлари билан тушунтиришга интилувчи антидиалектик таълимот.

МЕХАНИЧЕСКАЯ ПАМЯТЬ — механик хотира; муайян материални унинг мазмуни, моҳияти, ички маънавий

боғланишларига тушунмаган ҳолда, фақат муҳим бўлмаган ташқи белгиларига асосланиб эса қолдириш, мустақамлаш ва эса туширишдан иборат хотира тури.

МЕХАНИЧЕСКОЕ ЗАПОМИНАНИЕ — механик эса қолдириш; муайян материални унинг мазмунига, моҳиятига тушунмасдан, қуруқ ёдлаш асосида эса қолдириш. М. э. қ. нинг асосий шарти материалнинг кўп марта такрорланишидир. М. э. қ. кўпинча боғча ёшидаги ва кичик мактаб ёшидаги болаларга хосдир.

МЕЧТА — орзу; шахснинг ўзи учун ёқимли бўлган истиқбол образларини онгида яратишдан иборат хаёл тури. О. шахснинг эҳтиёжлари, истак ва интилишлари билан бевосита боғлиқдир. О. шахсни келажак фаолиятга ундайди. Пуч, пассив О. эса, аксинча, кишини воқеликдан узоқлаштиради, унинг камолотига салбий таъсир кўрсатади.

МИЗАНТРОПИЯ (юнон. *misanthropia*) — мизантропия (одамовилик), одамни ёқтирмасликдан иборат бўлган салбий характер хислати.

МИКРОДВИЖЕНИЯ (юнон. *mikros* — кичкина) — микроҳаракатлар; муайян бутун ҳаракатни ташкил қилувчи майда ҳаракатлар.

МИМИКА (юнон. *mimikos* — тақлид қилувчи) — мимика; кишининг муайян шароитдаги руҳий ҳолатини, айниқса ҳиссиётини ифодаловчи юз мушакларининг ҳаракатлари. Мимик ҳаракатлар, одатда, ихтиёрсиз рўй беради, бироқ уларни онгли равишда ҳосил қилиш ҳам мумкин (қ. *Выразительные движения*).

МИМИКО-ЖЕСТОВАЯ РЕЧЬ — мимика-имо-ишора нутқи; кишиларнинг юз ва қўл ҳаракатлари орқали фикр олишувидан иборат бўлган нутқ формаси. Одатда, эшитадиган кишилар ҳам мимика ва имо-ишоралар билан сўзлайди, бу нутқнинг ифодалилигини оширади. Оғзаки формада фикр олишув мумкин бўлмаган шароитларда мимика ва имо-ишоралар нутқ, мустақил фикр олишув функциясини бажара олади. Мас., турли тилда гапирадиган кишиларнинг фикр олишуви, шовқин пайтида фикр олишув ва бошқ. Кар-соқовларнинг фикр олишувида эса М. и. и. н. нутқнинг мустақил формаси сифатида қўлланилади.

МИРОВОЗЗРЕНИЕ — дунёқараш; шахснинг воқелик ва унга бўлган муносабатини ифодаловчи тасаввур, тушунча ҳамда қарашлари системаси; кишиларнинг фалса-

фий, илмий, ҳуқуқий, ахлоқий, эстетик идеал ва эътиқодларининг йиғиндиси. Д. инсон фаолияти ва ҳулқининг умумий йўналишини белгилаб беради. Энг етук Д. маркс-ленинча илмий-материалистик дунёқарашдир.

МИСТИКА (юнон. мистика — яширин маросим, маҳфийлик) — мистика; табиатдан ташқари кучларга, илоҳиятга, ғайри ҳиссий нарсаларга ишониш; кишининг «ғайри табиий кучлар» билан бевосита алоқа қилишига ишониш. М. ҳар қандай диний эътиқоднинг ажралмас қисми бўлиб, фанга қаршидир, шунинг учун ҳам у реакцион идеологлар томонидан халқ оммасини алдашда фойдаланиб келинмоқда.

МИСТИЦИЗМ — мистицизм (қ. Мистика).

МЛАДЕНЧЕСКИЙ ВОЗРАСТ — гўдаклик ёши; боланинг туғилгандан бошлаб бир ёшгача бўлган физиологик ҳамда психик ривожланиш даври.

МЛАДШИЙ НАУЧНЫЙ СОТРУДНИК — кичик илмий ходим; илмий текшириш муассасаларида конкурс тартибида эгалланиладиган штатли вазифа бўлиб, 1942 йили жорий қилинган. Конкурсда фан кандидати илмий даражаси, олий маълумоти, ихтисоси бўйича камида бир йиллик иш стажы бўлган кишилар қатнаша олади. К. и. х. муассасанинг сектори, бўлими, лабораториясида белгиланган план бўйича илмий текшириш ишлари олиб боради. К. и. х. ҳар уч йилда янгидан муддатга сайланади.

МЛАДШИЙ ШКОЛЬНЫЙ ВОЗРАСТ — кичик мактаб ёши даври; болаларнинг 7—8 даъ 11—12 ёшгача бўлган жисмоний ва психик ривожланиш даври.

МНЕМА (юнон. мнемона — хотира) — мнema; хотиранинг органик моддий асосларини белгилаш учун ишлатиладиган термин. И. П. Павлов таълимотига кўра, хотиранинг моддий асоси бош мия қобиғида ҳосил бўлган муваққат нерв боғланишларидир.

МНЕМОМЕТР — мнемометр; хотира соҳасидаги экспериментал илмий текширишларда эсда қолдирилиши зарур бўлган сўз, ҳарф, сон ҳамда тасвирларни қатъий маълум бир вақт оралиғида автоматик равишда кўрсатиш учун қўлланиладиган механик ёки электр аппарати.

МНЕМОНИКА — мнемоника; эсда қолдиришни енгилатиш мақсадида сунъий равишда махсус схемалар, шартли белгилар тариқасида қўлланиладиган усуллар йиғиндиси. М. кўпроқ ассоциация қонунларига асослан-

ган бўлиб, фақат ўзаро боғланган маълумот ва материалларни эсда қолдириш учун қўлланиладиган ёрдамчи усуллар йиғиндисидир.

МНЕМОТЕХНИКА — мнемотехника (қ. Мнемоника).

МНЕВМОТЕХНИЧЕСКИЕ ПРИЕМЫ ЗАПОМИНАНИЯ — эсда қолдиришнинг мнемотехник усуллари (қ. Мневмоника).

МНИТЕЛЬНОСТЬ — бадгумонлик; ҳар нарсага шубҳа билан қараш, арзимаган нарсаларни ҳам ўзига олавериб, гумон қилаверишдан иборат салбий характер хислати; ваҳимачилиқдан иборат психопатологик ҳолат.

МОНИЗМ (юнон. monos — бир) — монизм; дуализмга қарама-қарши ўлароқ, дунёдаги барча ҳодисаларнинг асосини битта нарса, ё материя, ё руҳ ташкил қилади деб таълим берувчи фалсафий таълимот. Демак, монизм икки хил бўлади: материалистик М. ва идеалистик М. Материалистик монизмнинг энг изчил ва илмий формаси диалектик материализмдир (қ. Принцип материалистического монизма).

МОНОГАМИЯ (юнон. monos — бир, gamos — никоҳ) — моногамия (бир никоҳлилиқ); бир эркакнинг бир аёл билан қатъий биргалиқдаги ҳаётидан иборат бўлган тарихан таркиб топган оила формаси. М. тарихан ибтидоий жамоа тузумининг емирилиши даврида таркиб топган деб тахмин қилинади.

МОНОКУЛЯРНОЕ ВОСПРИЯТИЕ (юнон. monos — бир, лат. oculis — кўзга оид) — монокуляр идрок; бинокуляр идрокдан фарқ қилиб, атрофдаги нарса ва ҳодисаларни бир кўз ёрдамида идрок қилиш.

МОНОЛОГИЧЕСКАЯ РЕЧЬ (юнон. monos — бир) — монологик нутқ; фикр олишув процессида фақат бир одам сўзлаб, бошқалар уни фақат идрок қилишидан иборат бўлган нутқ тури. Мас., дарс процессида ўқитувчининг нутқи, лектор ёки пропагандистнинг нутқи ва ҳоказо.

МОНОТЕИЗМ (юнон. monos — бир, theos — худо) — бир худолилиқ; политеизмга қарама-қарши ўлароқ, фақат битта худони тан олувчи дин формаси.

МОНОТОННАЯ РЕЧЬ (юнон. monos — бир, tonos — кучланиш; урғу) — монотон нутқ; нутқнинг фақат бир оҳангда гапиришдан иборат бўлган салбий сифати; нутқ процессида интонация, сўз ҳамда гап урғуларига рия қилмаслик, ифодали ҳаракатлардан фойдаланмаслик.

МОРАЛЬ (лат. *moralis* — ахлоқий) — ахлоқ; шахснинг жамиятга ва бошқа кишиларга нисбатан бурчини белгилаб берувчи нормалар системаси, маънавий хулқ қондалари; маданият ва идеология формаларидан бири, синфий жамиятда ахлоқ ҳам синфий характерга эгадир; буржуа ахлоқи ишлаб чиқариш воситаларига хусусий мулкчиликни ҳимоя қилиб, эксплуататор синфлар манфаатини кўзлайди; коммунистик ахлоқ ишлаб чиқариш воситаларига нисбатан умумхалқ мулкчилигини ҳимоя қилиб, меҳнаткашлар манфаатини кўзлайди.

МОРАЛЬНЫЕ ПОТРЕБНОСТИ — маънавий эҳтиёжлар; илм, маданият, санъатга, шунингдек, зеб-зийнат ашёларига бўлган муҳтожликни сезиш. М. э. қондирилмаса, турмуш зерикарли ўтади.

МОРАЛЬНЫЕ ЧУВСТВА — маънавий ҳислар (қ. **Нравственные чувства**).

МОТИВ (лат. *moveo* — ҳаракатлантираман) — мотив; одамни муайян хатти-ҳаракатларга ундайдиган бош сабаб. Одамни фаолиятга ундовчи асосий сабаб унинг эҳтиёжларидир. Бинобарин, эҳтиёжларнинг турига қараб М. ҳам ҳар хил бўлади. Психологияда М. икки катта категорияга бўлинади, булар табиий мотивлар ва юксак моддий ҳамда маънавий мотивлардир. М. лар уларнинг мазмунини акс эттириш формасига қараб ҳам бир-биридан фарқ қилади: ҳиссиёт, тасаввур, фикр, тушунча, ғоя, маънавий идеал ва бошқа мотивлар баъзи ҳолларда М. алоҳида ҳаракатларга ундаб, бу ҳаракатнинг мақсади билан бевосита мос келади. Кўпинча мураккаб фаолиятда М. ҳаракат мақсадига бевосита мос келмай, бир мақсадни амалга ошириш учун бир қанча ҳаракатларни бажаришга тўғри келади.

МОТИВАЦИЯ — мотивлаштириш; шахснинг нима учун маълум вақтда бошқа фикр ва ҳаракатларни эмас, фақат шу фикр ва ҳаракатни бажаришга қарор қилганлигини асослаб бериши, тушунтириб беришидан иборат мантиқий операция.

МОТОРНАЯ ПАМЯТЬ (лат. *motor* — ҳаракатлантирувчи) — ҳаракат хотираси; турли ҳаракатларни, уларнинг бажарилиш тартиби, тезлиги, суръати, изчиллиги ва бошқа сифатларини эсда қолдириш, мустаҳкамлаш ҳамда эсга туширишдан иборат хотира тури. Ҳаракатни эсга тушириш шу ҳаракатни бевосита бажариш ёки тасаввур қилиш орқали содир бўлади. Ҳ. х. меҳнат, ўқув маший

ишлар, спорт ва бошқа турдаги малакаларнинг таркиб топиши ва бажарилишида муҳим аҳамиятга эгадир.

МОТОРНАЯ РЕАКЦИЯ (лат. motor — ҳаракатлангич, ге — қарши, actio — ҳатти-ҳаракат) — мотор реакция, мотор-ҳаракат; мушакларнинг организмга таъсир этган муайян қўзғовчига нисбатан қайтарган рефлектор жавоби. М. р. бутун гавда ҳаракатида ва унинг алоҳида қисмлари (бош, тил, кўз ва бошқалар)нинг ҳаракатида ҳам ифодаланади. М. р. рефлектор жавобнинг бошқа турлари (мас., сенсор реакция, секретор реакция ва бошқалар)дан фарқ қилади (қ. Рефлексы).

МУЖЕСТВО — жасорат; шахснинг дадиллик, матонатлилик, қатъийлик каби сифатларининг ўзига хос равишда бирикувидан ташкил топган мураккаб иродавий ҳамда характер хислати. Ж. аввал улкан ижтимоий мақсадларни амалга оширишга қаратилган бўлиб, мақсад йўлида ҳар қандай жисмоний ҳамда маънавий қийинчиликларни бартараф қилиш, шахснинг ҳаёти учун хавfli бўлган ҳар қандай тўсиқларни енгиш билан боғлиқдир.

МУЗЫКАЛЬНАЯ ПАМЯТЬ — музика хотираси; аввал идрок қилинган музика-эшитиш образларини эсда қолдириш, мустаҳкамлаш ва кейинчалик қайта эсга туширишдан иборат хотира тури.

МУЗЫКАЛЬНЫЙ СЛУХ — музикавий эшитиш қобилияти; музикавий товуш бирикмаларини идрок қилиш, эсда қолдириш ва онгли равишда эсга тушириш қобилияти.

МУСКУЛЬНО-ДВИГАТЕЛЬНЫЕ ОЩУЩЕНИЯ — мускул-ҳаракат сезгилари; баданга бирор нарсанинг текканлигини ва айрим органларнинг ҳаракатини сезиш. М. ҳ. с. органлари мушакларда, пайларда ва бўгинларда жойлашган рецепторлардир (қ. Кинестезические ощущения, Статические ощущения).

МУТИЗМ (лат. mutus — соқов) — мутизм (соқовлик); ўзгалар нутқини тушунган ва нутқ ҳаракат ашпаратлари соғлом бўлган ҳолда гапириш (нутқ)дан бош тортиш. М. абулия ҳолатида, шизофрения, истерия ва бир қанча руҳий касалликлар даврида рўй беради.

МЫСЛИТЕЛЬНЫЕ ОПЕРАЦИИ — тафаккур операциялари; фикрлаш процессида қўлланиладиган турли ақлий усуллар (қ. Сравнение, Анализ, Синтез, Абстрагирование, Обобщение, Конкретизация, Классификация, Систематизация).

«МЫСЛИТЕЛЬНЫЙ ТИП» — «фикрловчи тип»; И. П. Павлов томонидан биринчи ва иккинчи сигнал системаларнинг нисбатига қараб аниқланган «инсонларга хос махсус» тип бўлиб, бу типдаги кишиларда иккинчи сигнал системаси биринчи сигнал системасидан устун туради (қ. Средний тип, Мыслительный тип).

МЫШДЕНИЕ — тафаккур; шахснинг объектив воқеликдаги нарса ва ҳодисаларни, уларнинг муҳим хусусиятлари боғланиш ҳамда муносабатларини бевосита умумлашган ҳолда акс эттиришдан иборат бўлган ақлий фаолияти. Т. объектив воқеликни акс эттиришнинг энг юксак формасидир. Т. воқеликни сезги, идрок ва тасаввурларга қараганда янада чуқур, тўлиқ ва кенг билишга имкон беради. Т. инсон миясининг алоҳида функциясидир, миянинг иккинчи сигнал системасига асосланган рефлексор аналитик — синтетик фаолиятининг рўёбга чиқиш формасидир. Т. нинг нерв физиологик асоси биринчи ва иккинчи сигнал системаларининг ўзаро муносабатидир.

Н

НАБЛЮДАТЕЛЬНОСТЬ — кузатувчанлик; шахснинг кузата билиш қобилиятидан (қ. Наблюдение) иборат индивидуал хислати. Кузатувчан одам нарса ва ҳодисаларни тез, тўғри идрок қилибгина қолмай, уларнинг сиртдан кам сезиладиган сифатлари ҳамда ўзгаришларини ҳам тез пайқаб олади. К. шахснинг ижобий характер хислатидир.

НАБЛЮДЕНИЕ — кузатиш; объектив воқеликдаги нарса ва ҳодисаларни планли, давомли, системали идрок қилиш; ҳиссий билишнинг фактлар тўплашга, воқелик ҳақида дастлабки тасаввурлар ҳосил қилишга қаратилган актив формаси; психологиянинг илмий текшириш методларидан бири. К. ёрдамида руҳий ҳодисалар табиий фаолият процессида қандай рўй беради, шундай ҳолда, объектив равишда ўрганилади. К. орқали шахснинг фаолиятга бўлган муносабатини, нутқ хусусиятларини, темперамент ҳамда характер хислатларини ўрганиш мумкин. К. методининг асосий камчилиги шундан иборатки, бунда тек-

ширувчига ўрганиладиган руҳий ҳодисанинг содир бўлишини кутиб, кузатилувчининг орқасидан пойлаб юришга тўғри келади. Бироқ бу камчилик бошқа методлар орқали бартараф қилинади. К. методида текширувчи шунга эришмоғи керакки, кузатилувчи ўзининг айни вақтда кузатиш объекти эканлигини пайқамаслиги керак, акс ҳолда руҳий ҳодисалар табиий равишда рўй бермайди. К. процесси махсус ёзиб борилади, кейинчалик К. яқунлари таҳлил қилиниб, илмий хулосалар чиқарилади.

НАВЫК — малака; онгли фаолиятнинг кўп такрорланиши ёки кўп машқлар натижасида автоматлашган компонент (таркибий қисм)лари; тез, тежамли, тўғри, кам жисмоний ва асабий куч сарфлаган ҳолда бажариладиган ҳаракатлар. М. кишининг билим ва кўникмалари асосида таркиб топади. М. ҳосил бўлишининг дастлабки босқичларида унинг ҳар бир қисми ўйланган ҳолда, диққат билан бажарилади. М. лар шаклланиб борган сари, уларни бажаришга нисбатан назорат камайиб боради. Шунинг учун ҳам маълум бир фаолиятни амалга оширишда М. нинг аҳамияти каттадир. Малакалар ҳаракат турларига қараб қуйидаги турларга: ҳаракат М. лари, сенсор М. лари, ақлий М. ларга бўлинади. М. ларнинг нерв-физиологик асоси динамик стереотиплардир.

НАВЫКИ ЖИВОТНЫХ — ҳайвонларнинг кўникмалари; ҳайвонларнинг ўз эҳтиёжларини қондириш учун фойдаланадиган, индивидуал ҳаёт жараёнида ҳосил қилган мураккаб ҳаракатлари системаси. Мас., итнинг эшик очишга ўрганиши, отнинг аравага қўшилиши ва ҳоказо. Ҳ. к. уларнинг инстинктив ҳаракатлари негизида таркиб топади. Ҳ. к. ҳайвонларнинг мустақамланган шартли рефлектор ҳаракатларидир.

НАВЫКИ КУЛЬТУРНОГО ПОВЕДЕНИЯ—маданий хулқ малакалари; шахснинг юриш-туриши, жамоат жойларида ўзини туғиши ва кишилар билан бўлган муносабатларида намоён бўладиган ахлоқ, одобга доир малакалари.

НАВЫКИ ПИСЬМА — ёзув малакалари; орфографик ҳамда синтактик жиҳатдан тўғри, ҳуснихат қоидаларига риоя қилган ҳолда тез ҳамда раво ёза билиш.

НАВЯЗЧИВОЕ СОСТОЯНИЕ — муттасил ҳолат; онгимизда баъзи фикр, шубҳа, қўрқув, ҳаракат, майл кабиларнинг ихтиёрсиз равишда пайдо бўлиб, узлуксиз равишда такрорланишидан иборат руҳий ҳолат.

И. П. Павлов таълимотида кўра, М. ҳ. бош мия ярим шарлари қобилиятидаги қўзғалиш ва тормозланиш процесслари ўртасида бўлган ўзаро муносабатнинг бузилиши натижасида рўй беради. М. ҳ. кўпгина психоастения, энцефалит, шизофрения каби нерв-психик касалликларнинг бошланиши олдида рўй беради.

НАГЛЯДНО-ДЕЙСТВЕННОЕ МЫШЛЕНИЕ — яққол-ҳаракатли тафаккур; амалий тафаккурнинг бевосита идрок қилаётган нарса ва ҳодисалар ҳақида ҳаракатлар ёрдами билан амалга ошириладиган фикрлаш тури. Мас., дурадгорлик фаолиятидаги тафаккур.

НАГЛЯДНО-ПРЕДМЕТНОЕ МЫШЛЕНИЕ — яққол буюмли тафаккур; конкрет тафаккурнинг бевосита идрок қилаётган нарса ва ҳодисалар ҳақида фикрлашдан иборат бўлган тури.

НАГЛЯДНО-ОБРАЗНОЕ МЫШЛЕНИЕ — яққол образли тафаккур; конкрет тафаккурнинг бевосита идрок қилаётган эмас, балки фақат тасаввур қилаётган нарса ва ҳодисалар ҳақида фикрлашдан иборат тури. Мас., аввал кўрган ва эшитган нарсалар ҳақида фикрлаш.

НАГЛЯДНОЕ МЫШЛЕНИЕ — яққол тафаккур; бевосита идрок қилинаётган нарса ва ҳодисалар ҳақида фикрлашдан иборат тафаккур тури (*қ. Конкретное мышление*).

НАДМЕННОСТЬ — такаббурлик (манманлик); ўзига ортиқча баҳо бериб, ўзгаларни менсимасликдан ёки камситишдан иборат салбий характер хислати.

НАИВНОСТЬ — соддалик, гўллик (лақмалик); ҳар қандай сафсаталарга ишонавериш, яъни танқидий ҳамда мустақил тафаккурга эга бўлмасликдан иборат салбий характер хислати.

НАСЛЕДСТВЕННОСТЬ — ирсият; организм ва нерв системаси хусусиятларининг ўтмиш авлодлар тажрибасида таркиб топиб, мустаҳкамланиб, кейинги авлодларга ўтиши процесси. Инсиний урчиш (кўпайиш) пайтида ҳар бир индивид ўз авлодидаги наслий хусусиятларнинг тарқатувчиси, эгаси сифатида майдонга чиқади. Айрим ирсий белгилар ота ва онанинг аралаш хусусиятлари бўлиши ёки улардаги бирор хусусиятнинг устун бўлиб чиқиши мумкин. Бироқ баъзи наслий хусусиятлар навбатдаги авлодга яширин шаклда ўтиб, ундан кейинги авлодларда намойён бўлиши ҳам мумкин. Ирсият ўзгарувчандир.

У яшаш шароитлари, социал муҳит, таълим-тарбияга боғлиқ ҳолда авлоддан-авлодга ўтган сари ўзгариши мумкин.

НАСЛЕДСТВЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ — наслий хусусиятлар; авлоддан-авлодга ўтадиган туғма хусусиятлар. Мас., кишининг гавда тузилиши, нерв системасининг типлари ва ҳоказо. Н. х. бир қанча авлодлар давомида яшаш шароитига ҳамда таълим-тарбияга қараб ўзгариши мумкин.

НАСТРОЕНИЕ — кайфият; шахснинг кучсиз ёки ўртача кучга эга бўлган нисбатан барқарор умумий эмоционал ҳолати. Муайян кайфият, уни келтириб чиқарган сабаблар ёки шахснинг характер хислатларига қараб кунлаб, ойлаб ҳам давом этиши мумкин. К. бошқа эмоционал ҳолатлар каби, ижобий ва салбий бўлади. Мас., хушчақчақлик, ғамгинлик ва ҳоказо.

НАТУРА (лат. natura — табиат (таъб)); шахснинг қимлигини белгилаб берувчи темперамент, характер, эътиқод ва одат каби индивидуал хусусиятларнинг йиғиндиси.

НАУКА — фан; инсониятнинг табиат, жамият, психика ва онг ҳақидаги тарихан ташкил топган системали билим ҳамда тажрибалари йиғиндиси.

НАУКА ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ — психология фани (қ. Психология, Система психологических наук).

НАУЧНОЕ МЫШЛЕНИЕ — илмий тафаккур; назарий тафаккурнинг воқеликдаги нарса ва ҳодисаларнинг боғланиши ҳамда муносабатларини, қонуниятларини, айниқса сабаб ва оқибат боғланишларини очишга қаратилган энг юксак формаси. И. т. процессида, одатда, илмий гипотезалар қўйилади, муаммолар ҳал қилинади.

НАЦИОНАЛИЗМ (фр. nationalisme) — миллатчилик; эксплуататор синфларнинг манфаатларини кўзлаб, бир миллатни иккинчисига қарши гиж-гижлаш, улар ўртасига миллий ниво солишга қаратилган реакцион буржуа мафқураси ва сиёсати.

НАЦИОНАЛЬНАЯ ГОРДОСТЬ — миллий ифтихор; ўз миллатининг территорияси; табиий моддий ва маънавий бойликлари, шонли ўтмиши, ижобий урф-одатлари, анъаналари, қаҳрамонлари ҳамда истиқболи кабилар билан ҳақли равишда фахрланиш ҳис-туйғуларидан иборат ижобий ҳислат.

НАЦИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПСИХИКИ — психиканинг миллий хусусиятлари; маълум бир миллат-

нинг яшаш шароитига боғлиқ равишда тарихан таркиб топган ва шу миллатнинг ўзигагина хос бўлган психик хусусиятлар; урф-одатлар, анъаналар йиғиндиси; миллатнинг «психик тузуми» ёки «миллий характери».

НАЦИЯ (лат. natio — халқ) — миллат; одамларнинг тил, территория, иқтисодий турмуш ва маданият бирлигида кўринадиган психик тузилишининг бирлиги негизда тарихан таркиб топган барқарор бирлигидир.

НЕВМЕНЯЕМОСТЬ — беҳушлик (ақлсизлик ҳолати); ҳаддан ташқари кучли таъсир натижасида турли психик (айниқса эмоционал) ёки психопатологик сабабларга кўра ақлнинг қочиши; ақлдан бегоналик.

НЕВНИМАТЕЛЬНОСТЬ — диққатсизлик; диққатни муайян объектга йўналтира ва тўплай олмаслик (қ. **Рассеянность**); атрофдаги кишиларга нисбатан эътиборсизлик ёки илтифотсизликдан иборат салбий характер хислати.

НЕВРАСТЕНИЯ (юнон. neuron — томир, нерв, astēnia — кучсизлик, ожизлик) — неврастения; нерв системасининг ҳолдан тойиш ёки ҳаддан ташқари толиқиши натижасида ҳосил бўладиган функционал касаллик. Н. юқори даражада таъсирланувчанлик, тез жисмоний ва психик толиқиш, диққатнинг беқарорлиги кабилар билан белгиланади.

НЕВРОЗЫ (юнон. neuron — томир, нерв) — неврозлар; олий нерв системасининг ҳаддан ташқари кучли ва давомли қўзғовчиларнинг таъсири натижасида ёки нерв процессларининг қўзғалиш ҳамда тормозланишининг зўриқиши натижасида келиб чиқадиган функционал касаллиги. Н. нерв системасининг кучсизланиши, толиқиши ва руҳий жароҳатлар туфайли ҳам содир бўлади. Н. нинг асосий формалари неврастения, истерия, психоастения, депрессия ва бошқа шу кабилардир.

НЕВРОЛОГИЧЕСКАЯ ТЕОРИЯ ТЕМПЕРАМЕНТА — темпераментнинг неврологик назарияси; Т. н. н. И. П. Павлов томонидан кашф қилинган. Бу назария темперамент хусусиятларини одам нерв системасининг физиологик хоссаларига боғлаб тушунтиради. И. П. Павловнинг таърифича, «темперамент нерв системасининг ҳар бир индивидуал фаолиятига муайян қиёфа берувчи асосий характеристикасидир». И. П. Павловнинг фикрига кўра, темпераментнинг физиологик асослари нерв системаси-

нинг барқарор функционал хусусиятларидан иборат бўлиб, улар нерв системасининг бир қанча характерли типларини белгилашга имкон беради.

Нерв системасининг ҳар бир типи (*қ. Типы высшей нервной деятельности*) нерв процессларига хос бўлган учта асосий хусусият — кучи, мувозанатлилиги ва чаққонлигининг ўзига хос йиғиндисидан иборатдир. Нерв системасининг бу хусусиятлари алоҳида-алоҳида эмас, балки биргаликда намоён бўлади, яъни тип нерв процессларининг кучи, мувозанатлилиги ва чаққонлиги хусусиятлари билан бир вақтда характерланади. И. П. Павлов шунга асосланиб, нерв системасининг қуйидаги кучли типини, ўзини тута олмайдиган тип, инерт тип ва кучсиз типини аниқлади. Бу типлар темпераментнинг бир қанча хусусиятларини тушунтиришга имкон беради: сангвиник темперамент нерв системасининг кучли, мувозанатли ва чаққон типини билан; холерик темперамент кучли, мувозанатсиз типини билан; флегматик темперамент инерт типини билан; меланхолик эса кучсиз типини билан биргаликда намоён бўлади.

НЕВРОПАТОЛОГИЯ (лат. neuron — томир, нерв, pathos — азобланиш, logos — таълимот) — невропатология; медицинанинг нерв системаси касалликларини ўрганувчи бўлими.

НЕВРОПСИХОЛОГИЯ—невропсихология; нерв-психик касалликлар ҳақидаги таълимот.

НЕГАТИВИЗМ (лат. nego — инкор қиламан) — негативизм; атрофдаги кишиларнинг ҳар қандай таъсирига нисбатан (илтимос, маслаҳат, талаб ҳоказо) ўйламай-нетмай, далилсиз равишда қаршилик кўрсатишдан иборат салбий характер хислати. Н. пассив ва актив бўлади. Шахснинг ўзгалар таъсирига берилмай, ўз фикрида қолиши пассив негатив, ўзгаларнинг айтганларининг аксини қилиши актив негативдир. Н. баъзи психик касалликларнинг белгиси бўлиши ҳам мумкин. Бунда психик бемор ўзини текширтирмайди, саволларга объектив жавоб бермайди.

НЕДИСЦИПЛИНИРОВАННОСТЬ — интизомсизлик; жамоат жойлари, меҳнат, ўқиш ёки оила коллективининг тартиб ва қоидаларига системали равишда риоя қилмаслик ёки уларни бузишдан иборат салбий характер хислати.

НЕЙРОН — нейрон; нерв ҳужайраси, унинг узун ва қисқа шохлари. Нерв системаси бир қанча Н. лардан ташкил топади.

НЕЙРОПСИХОЛОГИЯ — нейропсихология; нерв системасининг, муайян психик процессларнинг содир бўлишини таъминлайдиган, нейрон тармоқларини илмий-экспериментал равишда ўрганувчи фан; психофизиологиянинг бир қисми.

НЕМОТА — гунглик; фикр олишувнинг нутқ воситаларидан фойдалана олмасликдан иборат психопатологик ҳолат; шахсда актив нутқнинг бўлмаслиги.

НЕПОЛНОЕ ВСПОМИНАНИЕ — тўлиқ эсламаслик; аввал идрок қилинган нарса ва ҳодисаларнинг, фикр ва туйғуларнинг айрим бўлак ёки қисмларинигина эсга туширишдан иборат хотира процесси (қ. **Вспоминание**).

НЕПОЛНОЕ УЗНАВАНИЕ — тўлиқ таниб олмаслик; аввал идрок қилинган нарса ва ҳодисаларни такрор идрок қилиш пайтида уларнинг баъзи бўлаклари ёки белгиларинигина эсга туширишдан иборат бўлган хотира процесси (қ. **Узнавание**).

НЕПОСРЕДСТВЕННОЕ ВОСПРОИЗВЕДЕНИЕ — бевосита эсга тушириш; нарса ва ҳодисалар, фикрлар, ҳис-туйғулар ёки ҳаракатларни идрок қилгандан кейинок, орадан вақт ўтказмай, эсга туширишдан иборат хотира процесси. Б. э. т. хотиранинг ҳажмини ташкил қилади (қ. **Воспроизведение**).

НЕПОСРЕДСТВЕННОЕ ОТРАЖЕНИЕ — бевосита акс эттириш, сезги аъзоларимизга бевосита таъсир этиб турган нарса ёки ҳодисаларни, уларнинг сифат ва белгиларини акс эттириш. Б. а. э. конкрет образлар воситасида содир бўлиб, сезги ва идроклар орқали амалга оширилади (қ. **Отражение**).

НЕПРОИЗВОЛЬНАЯ АКТИВНОСТЬ — ихтиёрсиз активлик; шахсдаги психик процесслар ҳолатларнинг ёки маълум бир ҳаракатларнинг олдиндан қўйилган аниқ мақсадсиз, фақат ташқи (юзаки) сабабларга кўра, онгсиз куч сарфлаш орқали содир бўлиши (қ. **Активность, Импульсивные действия**).

НЕПРОИЗВОЛЬНОЕ ВНИМАНИЕ — ихтиёрсиз диққат; онгимизнинг олдиндан белгиланган мақсадсиз равишда муайян объектга йўналтирилиши ва унда тўпланишдан иборат диққат тури. И. д. объектлари нарса ва ҳодисаларнинг одатдан ташқариги ҳолати, белгиси, сифати ва бошқалардир.

НЕПРОИЗВОЛЬНОЕ ВООБРАЖЕНИЕ — ихтиёрсиз хаёл; олдиндан белгиланган мақсад қўймаган ҳолда идрок қил-

маган ҳамда турмуш тажрибамизда учрамаган нарса ва ҳодисаларнинг образини яратишдан иборат ҳаёл тури. И. х. нинг асосий сабаби маълум бир шароитдаги қондирилмаган эҳтиёжлардир. Туш кўриш ҳам И. х. нинг бир туридир («Оч тушига вон кирар»).

НЕПРОИЗВОЛЬНОЕ ВОСПРИЯТИЕ — ихтиёрсиз идрок; нарса ва ҳодисаларни олдиндан белгиланган муайян мақсадсиз идрок қилиш (қ. **Восприятие**). И. и. нинг сабаби воқелиқда нарса ва ҳодисаларнинг одатдан ташқариги ҳолати, сифат ва белгиларидир.

НЕПРОИЗВОЛЬНОЕ ВОСПРОИЗВЕДЕНИЕ — ихтиёрсиз эсга тушириш; аввал идрок қилинган ёки эсда қолдирилган нарса ва ҳодисаларнинг образларини муайян мақсадсиз ҳолда эсга туширишдан иборат хотира процесси. И. э. т. кўпинча ассоциатив равишда рўй беради (қ. **Ассоциация**).

НЕПРОИЗВОЛЬНОЕ ЗАПОМИНАНИЕ — ихтиёрсиз эсда қолдириш; идрок қилинган нарса ва ҳодисаларни, уларнинг айрим белги ва хусусиятларини, улар ҳақидаги фикр ва тушунчаларни олдиндан аниқ мақсад қўймаган ҳолда эсда қолдиришдан иборат хотира процесси. И. П. Павловнинг фикрича, И. э. қ. бош мия ярим шарлари қобилиятининг маълум даражада тормозланган участкалари орқали рўй беради. Шунинг учун ҳам ихтиёрсиз эсда қолдирилган нарсаларни биз кейин пайқаб қоламиз.

НЕРВНАЯ СИСТЕМА — нерв системаси; ҳайвон ва одам организмнинг барча функцияларини ўзаро ҳамда ташқи муҳит билан тўғрилаб, уйғунлаштириб турувчи органлар системаси. Н. с. организмнинг ички муҳитида рўй берадиган ўзгаришлар ва ташқи муҳит таъсирида қўзғалиб, турли органларга таъсир этган ҳолда уларнинг фаолиятини кучайтириб ёки сусайтириб туради.

НЕУСТОЙЧИВОСТЬ ВНИМАНИЯ — диққатнинг беқарорлиги; диққатни муайян объект устида узоқ тўплаб тура олмаслиқдан иборат салбий хусусият (қ. **Рассеянность**).

НИЖНИЙ ПОРОГ ОЩУЩЕНИЯ — сезгининг қуйи чегараси; бизда билинар-билимас сезги образлари ҳосил қиладиган минимал даражадаги таъсирот кучи (қ. **Абсолютный порог ощущения**).

НИЗОСТЬ — пасткашлик; ўз шахсий манфаати учун ҳар қандай адабсизликка, ҳатто одам шаънини ерга

уришга, ҳар қандай виждонсизликка ҳамisha тайёр туришдан иборат энг тубан салбий характер хислати.

ПРАВСТВЕННАЯ УСТОЙЧИВОСТЬ — ахлоқий барқарорлик; ҳар қандай шароитда ҳам ахлоқ нормаларига қатъий риоя қилишдан иборат энг олижаноб характер хислати; ахлоқий эътиқод.

ПРАВСТВЕННАЯ ЧИСТОТА — ахлоқий софлик (қ. **Нравственная устойчивость**).

ПРАВСТВЕННОСТЬ — ахлоқ; муайян социал-иқтисодий формацияда яшаш учун жамоатчилик томонидан тарихан ишлаб чиқилган ва қабул қилинган тартиб-қоидалар йиғиндиси. Ҳар қандай жамиятнинг ўз ахлоқи бор (қ. **Мораль**).

ПРАВСТВЕННЫЕ ЧУВСТВА — ахлоқий ҳислар; муайян ахлоқ нормасига риоя қилиш, уни бузиш ёки бузишга ниятланиш муносабати билан ҳосил бўладиган ҳислар (қ. **Чувство стыда и совести**).

ПРАВСТВЕННЫЕ ЧЕРТЫ ХАРАКТЕРА — характернинг маънавий сифатлари; Х. м. с. одамшавандалик, самимийлик, ростгўйлик, гуманизм, меҳрибонлик, адолатлик, меҳнатсеварлик, ўз қадр-қимматини билишлик кабилардан иборатдир.

ПРАВСТВЕННЫЙ ДОЛГ — маънавий бурч; ички ахлоқий майл, интилиш билан бажариладиган, шахснинг эҳтиёжига айланган ҳаракатларни амалга оширишдан иборат олижаноб хислат.

ПРАВСТВЕННЫЙ ИДЕАЛ — маънавий идеал; шахс ўзи учун зарур деб топган энг юксак, маънавий жиҳатдан соф ҳамда барқарор кишининг образи (қ. **Идеал**).

О

ОБОБЩЕНИЕ — умумлаштириш; фикр объекти ҳисобланган нарса ва ҳодисаларнинг ўхшаш ҳамда муҳим белгиларини, боғланишларини фикран бир тушунчага бирлаштиришдан иборат ақлий операция. Мас., сабзи, пиёз, карам, картошка кабиларга хос белгилар «сабзавот» тушунчаси билан умумлаштирилади.

ОБОНЯНИЕ — ҳид билиш; инсон ҳамда ҳайвонларнинг турли ҳидларни сезиши. Ҳ. б. кимёвий моддалар-

нинг бурун бўшлигининг юқори қисмидаги ҳид рецепторларига таъсир қилиши натижасида рўй беради.

ОБОНЯТЕЛЬНОЕ ОЩУЩЕНИЕ — ҳид сезгиси; турли кимёвий моддаларнинг ҳидини акс эттириш. Ҳ. с. органи бурун бўшлигининг юқори қисмида жойлашган ҳид рецепторларидир.

ОБРАЗ — образ (тасвир); ташқи оламнинг инсон онгида акс этишини ифодалайдиган термин; дунёни акс эттиришнинг ҳар қандай формаси — абстракт мантиқий акс эттириш ҳам шунга киради; объектив оламни акс эттиришнинг фақат сезги, идрок ва тасаввурлардан иборат ҳиссий формаси.

ОБРАЗНАЯ ПАМЯТЬ — образ хотираси; яққол мазмунли, яъни нарса ва ҳодисаларнинг конкрет образларини, уларнинг конкрет хусусият ва боғланишларини эсда қолдириш, мустаҳкамлаш ҳамда эсга туширишдан иборат хотира тури. О. х. анализаторларнинг номига кўра кўрув, эшитув, тери-туюш каби турларга бўлинади. О. х. нинг алоҳида бир тури эйдетизм (нарсиси ва ҳодисаларнинг образини аниқ, ёрқин эсга тушириш) дир.

ОБРАЗНАЯ РЕЧЬ — образли нутқ; нутқ процессида тилнинг ўхшатмаларидан, мақол ва маталлардан, сўз ва гап урғуларидан, интонациядан ҳамда турли ифодали ҳаракатлардан фойдаланган ҳолда ифода қилинадиган нутқ.

ОБРАЗОВАНИЕ — маълумот, системалаштирилган билим, кўникма ва малакаларни ўзлаштириш процесси ҳамда натижаси. М. олишнинг асосий йўли турли ўқув юртлари системасида ўқишдир. Билимларни ўзлаштириш ва кишининг ақлий тараққиётида мустақил ўқиш, маданий-оқартув ишларида, ижтимоий меҳнат процессида иштирок этиш ҳам катта аҳамиятга эгадир.

М. шахсни ҳаётга тайёрлашнинг характерига кўра, иккига: умумий М., махсус М. га бўлинади. Умумий М. кишига, унинг келажакдаги касби ва ихтисосидан қатъи назар, зарур бўлган билим, кўникма ва малакаларни беради. Махсус М. эса кишига унинг келажакдаги касби ёки ихтисосига доир билим, кўникма ва малакалар системасини эгаллашга имкон беради.

ОБРАЗОВАННОСТЬ — маълумотлилик; муайян билим, кўникма ва малакаларни ўзлаштирганлик, эгаллаганликдан иборат маданий сифат.

ОБРАТНАЯ АФФЕРИТАЦИЯ (лат. *atterens* — олиб келувчи) — акс афферентация; перифериядан марказга интилувчи нервлар орқали ишчи ёки сезги органларидан марказий нерв системасига бериладиган қўзғалиш, импульс ёки хабар.

ОБРАТНАЯ ИНФОРМАЦИЯ — акс хабар; перифериядаги сезги органларидан марказий нерв системасига тушиб турадиган сигналлар, хабарлар (қ. **Обратная афферентация**).

ОБРЯД — маросим; маълум бир халқнинг тўй-томоша, маърака каби йиғинларда ижтимоий урф-одатлар, расм-русмларнинг умумий номи. М. миллий ҳамда замонавий бўлиб, замон ва макон эътибори билан ҳар бир миллатнинг ўз М. лари бўлади.

ОБУЧЕНИЕ — таълим; кекса авлод томонидан тўп-ланган билим, кўникма ва малакаларни ёш авлодга бериш процесси.

ОБЩАЯ ПСИХОЛОГИЯ — умумий психология; инсон психикасининг пайдо бўлиши ва ривожланишининг умумий қонуниятларини ўрганадиган фан (қ. **Психология**).

ОБЩЕЕ ПОНЯТИЕ — умумий тушунча; нарса ва ҳодисаларнинг бутун бир турини ёки синфини қамраб оладиган тушунча тури. У. т. бир-бирига ўхшаш бўлган нарсаларнинг бир қанчасига хос бўлади. Мас., металл ҳақидаги, дарахт ҳақидаги, организм ҳақидаги тушунчалар.

ОБЩЕЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЕ — умумий тасаввур; бир-бирига ўхшаш нарсаларнинг бутун турига ёки жансига хос бўлган тасаввур тури. Мас., умуман, уй, инсон ҳақидаги тасаввур.

ОБЩЕЕ СУЖДЕНИЕ — умумий ҳукм; тафаккурда акс этган нарсаларнинг бутун бир синфига хос бўлган ҳукм тури. Мас., «Ҳамма металллар электр токини ўтказиши».

ОБЩЕСТВЕННОЕ БЫТИЕ — ижтимоий турмуш; муайян жамиятнинг моддий ҳаёт шароитлари, ишлаб чиқариш усули.

ОБЩЕСТВЕННОЕ СОЗНАНИЕ — ижтимоий онг; муайян жамиятнинг фалсафий, сиёсий, ахлоқий, эстетик, диний ва илмий қарашлари системаси (қ. **Идеология**).

ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ИНТЕРЕСЫ — ижтимоий-сиёсий қизиқишлар шахснинг ижти-

мой-сий ҳаёт ва фаолиятига доимий интилиши, моиллиги билан характерланадиган индивидуал хусусияти.

ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАВЫКИ — ижтимоий малакалар; ижтимоий ҳаётда актив иштирок этиш ва коллектив орасида ўзини тута билиш малакалари. И. м. га коллектив манфаатини ҳурматлаш, меҳрибонлик, хушмуомалик, интизомлилик, уюшқоқлик, камтарлик ва пухталики каби ҳислатлар киреди.

ОБЩЕСТВО ПСИХОЛОГОВ — психологлар жамияти; психология соҳасида иш олиб бораётган илмий жамоат ташкилоти. П. ж. бизда СССР Фанлар академияси ҳузурида бўлиб, 1957 йили ташкил қилинган. П. ж. нинг асосий вазифалари социалистик қурилиш практикаси илгари сурган муаммоларни ишлаб чиқишда қатнашиш, совет психологияси соҳасидаги ишларни планлаштириш ва психология фанининг ривожланишига ёрдам бериш, психологияга доир илмий текшириш ишлари соҳасида тажриба алмаштириш, СССР ҳамда чет эл илмий муассасалари билан ўзаро илмий алоқа боғлаш, психология билимларини тарғиб қилиш, психологиянинг ўқитилишини йўлга қўйишга ёрдам бериш, жамият аъзоларига уларнинг ихтисосини оширишда ва асарларини босиб чиқаришда ёрдамлашишдан иборатдир.

П. ж. нинг иттифоқчи республикаларда 20 та шаҳар, зонал ҳамда республика бўлимлари бор. П. ж. Халқаро илмий психология ассоциациясига кириб, унинг аъзолари психологларнинг халқаро конгрессларида актив қатнашиши мумкин.

ОБЩЕЧЕЛОВЕЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПСИХИКИ — психиканинг умуминсоний хусусиятлари; инсон психик ҳаётидаги синфий ҳамда миллий хусусиятлардан ташқари, синф, миллат ва ирқдан қатъи назар, барча кишиларга хос бўлган хусусиятлар. Мас., ҳар бир киши сезади ва идрок қилади, ниманидир эсида қолдиради, эсига туширади, хаёл суради, фикрлайди ва тил воситаси билан ўзаро фикр олишади, ҳис-туйғуларни кечиради, иродавий активлик кўрсатади ва ҳоказо.

ОБЩИТЕЛЬНОСТЬ — дилкашлик; шахснинг доимо коллектив билан бирга бўлишга, коллектив манфаатлари билан яшашга, бирга ишлашга, коллектив аъзоларининг кўнглини тона билишга интилишдан иборат ижобий характер ҳислати.

ОБЪЕКТ (лат. *objectum* — буюм, нарса) — объект; ташқи моддий дунёнинг бир қисми, инсон, субъектнинг билиш ҳамда фаолият предмети.

ОБЪЕКТ ВОСПРИЯТИЯ — идрок объекти; муайян шароитда шахс томонидан идрок қилинаётган нарса ёки ҳодиса. Идрок қилинаётган нарса уни ўраб турган бошқа нарса ёки ҳодисаларга нисбатан объект ҳисобланиб, объектнинг атрофидагилар эса фон дейилади. Идрокнинг сифати объектни фондан тез, тўлиқ ва аниқ ажратиб олиш билан белгиланади.

ОБЪЕКТ ВНИМАНИЯ — диққат объекти; онгимиз атрофидагилардан ажратиб олган ҳолда йўналтирилган ва актив тўпланган нарса ёки ҳодиса. Д. о. фақат объектив нарсалар эмас, балки субъектив ҳодисалар — ўз ҳис-туйғуларимиз, фикрларимиз, хаёл ёки хотира тасаввурларимиз ва бошқа шу кабилар ҳам бўлиши мумкин.

ОБЪЕКТИВНАЯ ИСТИНА — объектив ҳақиқат; объектив дунёнинг, объектив воқеликнинг кишилар онгида, фан қондаларида тўғри акс этиши. Мас., ер инсонгача ҳам мавжуд эди, одам мия ёрдамида фикрлайди деган хулоса объектив ҳақиқатдир.

ОБЪЕКТИВНОЕ НАБЛЮДЕНИЕ — объектив кузатиш (қ. *Наблюдение*).

ОБЪЕКТИВНЫЕ ТРУДНОСТИ — объектив қийинчиликлар; муайян мақсадни амалга ошириш учун иродавий активлик кўрсатиш процессида киши онгидан ташқари бўлган қийинчиликлар. О. қ. га фаолият процессидаги жисмоний қийинчилик, яшаш шароитлари, ўзгаларнинг салбий муносабатлари кабилар киради.

ОБЪЕМ ВНИМАНИЯ — диққатнинг ҳажми; диққатнинг бир вақтнинг ўзида қамраб олиши мумкин бўлган мустақил объектлар миқдори билан белгиланадиган хусусияти. Д. ҳ. экспериментал шароитларда 2—6 мустақил объектга тенгдир. Диққат объектлари ўртасида қанчалик яқин боғланишлар бўлса, унинг ҳажми шунча кенг бўлади ва аксинча...

ОБЪЕМ ПАМЯТИ — хотиранинг ҳажми; Х. ҳ. материалларни идрок қилгандан кейиноқ, орадан вақт ўтказмасдан, уни эсга тушириш билан белгиланади (қ. *Непосредственное воспроизведение*).

ОБЪЕМ ПОНЯТИЯ — тушунчанинг ҳажми; тушунчанинг мазмунини ташкил қилувчи чин ҳукмлар йиғиндиси. Тушунчанинг муҳим белгиларини акс эттирувчи чин

ҳукмлар қанча кўп бўлса, унинг ҳажми шунча кенг бўлади ва аксинча...

ОДАРЁННОСТЬ — истеъдод; инсон қобилиятлари тараққиётининг энг юксак даражасини таъминловчи туғма табиий имкониятлар (куртаклар) йиғиндиси. И. га инсон мияси ярим шарлар қобилиятининг тузилиш хусусиятлари, нерв системасининг хоссалари (муваққат нерв боғланишларининг ҳосил бўлиш ва мустаҳкамланиш тезлиги, дифференцировкалар ҳосил бўлиш тезлиги, нерв процессларининг чаққонлиги кабилар), муайян анализаторларнинг тузилиши ва ишлаш хусусиятлари каби табиий куртаклар киради. Бу куртаклар ҳаммада ҳар хил бўлади ва психик сифатларнинг шаклланиши учун қулай имкониятлар яратади. И. нинг ривожланиши шахснинг яшаш шароитларига айниқса таълим-тарбияга боғлиқдир.

ОДНОВРЕМЕННАЯ ИНДУКЦИЯ — бир вақтдаги индукция; бош мия ярим шарлари қобилиятининг маълум бир участкасида ҳосил бўлган қўзғалиш ёки тормозланиш процессларининг бошқа участкаларда ўзига нисбатан қарама-қарши процессини келтириб чиқаришидан иборат ўзаро муносабати (қ. Положительная индукция, Отрицательная индукция).

ОЛИГОФРЕНИЯ (юнон. oligos — кам, оз миқдорда, phren — ақл) — олигофрения; эмбрионнинг она қорнидаги тараққиётги бузилиши натижасида содир бўладиган туғма эси пастлик, психик функцияларнинг етарли ривожланмаслиги (қ. Дебильность, Идиотия, Имбецильность).

ОЛИГОФРЕНОПЕДАГОГИКА — олигофренопедагогика; ақли кам болаларнинг камчиликларини тuzатиш методлари, уларга таълим ва тарбия бериш ҳақидаги фан.

ОНТОГЕНЕЗ (юнон. ontos — моҳият, мавжудот, genesis — келиб чиқиш) — онтогенез; шахснинг она қорнидаги эмбрионал даврдан бошлаб, то умрининг охиригача ёки индивидуал ҳаёти тугагунча бўлган жисмоний ҳамда психик ривожланиш даври (қ. Индивидуальное развитие).

ОПИСАНИЕ РАБОЧИХ ПРИЁМОВ — иш усулларининг тасвирлаш; меҳнат психологияси соҳасидаги илмий текшириш ишларида алоҳида иш усуллари ёки малакаларни уларнинг бажарилиш тартиби бўйича тасвирлашдан иборат текшириш методи.

ОПИСАНИЕ ПРОФЕССИИ — касбни тасвирлаш; меҳнат психологияси соҳасидаги илмий текшириш ишларида

муайян касбни технология ва психология жиҳатидан характерлашдан иборат текшириш методи.

ОППОНЕНТ (лат. *opponens* — эътироз билдирувчи) — оппонент; бирор илмий доклад, диплом иши ёки диссертацияни ҳимоя қилишда уни танқидий равишда таҳлил қилиб баҳоловчи, докладчи ёки диссертантга эътирозлар билдирувчи расмий шахс.

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ПОНЯТИЯ — тушунчани таърифлаш; муайян тушунчада акс этирилаётган нарса ва ҳодисаларнинг муҳим белгиларини кўрсатиш орқали шу тушунчанинг мазмунини очишдан иборат бўлган мантиқий операция. Мас., «психика» тушунчасини таърифлаш, унинг «юксак даражада ташкил топган материянинг — миянинг объектни борлиқни алоҳида йўсинда акс эттириш қобилиятига эга бўлган хусусияти» эканлигини таъкидлаш демакдир.

ОПРОВЕРЖЕНИЕ — раддия; тафаккурнинг турли операциялари ҳамда формаларидан фойдаланган ҳолда бирор фикрнинг ёлғон эканлигини исботлашдан иборат бўлган мантиқий операция.

ОПТИМАЛЬНОЕ РАБОЧЕЕ ВРЕМЯ — оптимал иш вақти: иш кунининг жисмоний ҳамда психик жиҳатдан энг қизғин, қулай, самарадорлик жиҳатдан эса энг маҳсулдор соатлари.

ОПТИМИЗМ (лат. *optimus* — энг яхши) — оптимизм; хушчақчақлик, тетиклик, келажакқа ишонч билан тўлиб-тошган ижобий характер хислати ёки эмоционал ҳолат.

ОПТИМИЗАЦИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ (лат. *optimum* — энг яхши) — фаолиятни оптималлаштириш; меҳнат қилиш, ўқиш учун энг қулай шароитлар, психологик имкониятлар яратиш йўли билан муайян фаолиятнинг самарадорлигини орттириш (қ. Акселерация).

ОПЫТ — тажриба; кенг маънода, кишиларнинг тапқи дунё билан бўлган ўзаро муносабатида, амалий, айниқса моддий ишлаб чиқариш процессида тўпланган ижтимоий практиканинг бутун йиғиндиси. Психологияда Т. деганда, билимларимизни объектив кузатиш ёки лаборатория йўли билан экспериментал равишда исботлашни тушунамиз (қ. Опытная проверка гипотезы).

ОПЫТНАЯ ПРОВЕРКА ГИПОТЕЗЫ — гипотезани тажрибада текшириш; муайян проблема бўйича юзага келган илмий тахминни экспериментал равишда синая кўришдан иборат илмий текшириш методи.

ОПЫТНАЯ ПРОВЕРКА ПРОФЕССИОГРАММЫ — профессиограммани тажрибада текшириш; меҳнат психологиясида муайян касбга нисбатан қўйиладиган психологик талабларни экспериментал равишда текшириб кўриш.

ОРГАНИЗМ (юнон. organismus — қурол, асбоб) — организм; тирик тана, тирик мавжудот.

ОРГАНИЧЕСКИЕ ОЩУЩЕНИЯ — органик сезгилар; организмнинг ички муҳитида содир бўлаётган процессларни акс эттирувчи сезгилар. О. с. нинг органик интерорецепторлардир. О. с. га очлик ва чанқоқлик сезгилари, жинсий сезгилар, нафас олиш ва қон айланиш билан боғлиқ бўлган сезгилар, оғриқ сезгилари киради.

ОРГАНИЧЕСКИЕ ПОТРЕБНОСТИ — органик эҳтиёжлар; организмнинг ассимиляция ва диссимиляция ҳодисаларга бўлган муҳтожлигини сезишдан иборат эҳтиёж тури. Мас., нафас олиш ва чиқаришга бўлган эҳтиёж. О. э. қондирилмаса, организм ўлади.

ОРГАНОВ ЧУВСТВ ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ — сезги органларининг ўзаро таъсири; қўзғовчининг сезги органларидан бирига таъсир этганда, бошқа сезги органларида уларнинг функцияларига таъсир этувчи ўзгаришларнинг келиб чиқишидан иборат ҳодиса. С. о. ў. т ҳодисаси тери, мускул-ҳаракат ҳамда кўрув анализаторларининг биргаликдаги фаолиятида айниқса яққол кўринади. Тери сезиши билан кўриш қобилияти бир-бирини тўлдиради: бирор нарсани кўриш билан унинг тактил хусусиятлари ҳақида фикр юритиш мумкин. С. о.ў. т. ҳодисаси объектив борлиқни одекват (тўғри) билишга имкон беради.

ОРГАНЫ ЧУВСТВ — сезги органлари; ҳайвон ёки инсон организмнинг ташқи муҳитдан келаётган таъсиротни идрок қиладиган (анализ ва синтез қиладиган) махсус органлари (кўрув, эшитув, маза, ҳид, тери ва ҳаракат органлари). С. о. тегишли анализаторларнинг периферия қисмларини ташкил қилади.

ОРИЕНТИРОВОЧНЫЙ РЕФЛЕКС — ориентировка рефлекси; одам ёки ҳайвонларнинг янги қўзғовчига ёки атрофдаги муҳитнинг маълум бир ўзгаришига нисбатан қайтарадиган реакцияси. И. П. Павлов бунини «бу нима» рефлекси, «текшириш рефлекси» деб атаган. О. р. комплекс реакция бўлиб, унга гавда, бош ва кўзларнинг қўзғовчи томонга бурилиши, юрак уриши ёки нафас олишнинг тезлашуви кабилар киради. О. р. туғма бўлиб, асосан шартсиз рефлексларга яқиндир, бироқ шартсиз реф-

лекслардан қўзғовчи нисбат янгилигини йўқотиши орқали О. р. нинг сўниб қолиши билан фарқланади.

ОСМЫСЛЕННОЕ ЗАПОМИНАНИЕ — тушуниб эсда қолдириш (қ. *Логическое запоминание*).

ОСНОВЫ НАУК — фан асослари; фаннинг жамият таълабларига, ўқувчиларнинг ёш ҳамда психик ривожланиш хусусиятларига мос ҳолда таълаб олинган, мактабда ўзлаштирилиши шарт бўлган факт, тушунча, қонувлар, назариялар ва методлар системаси; мактаб ўқув предметларининг мазмуни.

ОСТАТОЧНЫЕ ОБРАЗЫ — қолдиқ образлар; анализаторларга таъсир этиб турган қўзғовчи, кучи йўқолса ҳам тегишли сезги образларининг кўз тўр пардасида маълум вақт давомида сақланиб қолишидан иборат сезги қонунияти. Қонуннинг 0,5 секунддан 1 секундгача давом этиши аниқланган.

ОСТРОТА ЗРЕНИЯ — кўзнинг яхши кўриши (кўзи ўткирлик); кўз кўра оладиган икки нуқта орасида энг кичик масофани кўра олиш қобилияти.

ОСТРОТА СЛУХА — яхши эшитиш; тинч сукунат пайтида секин айтилган товушни нисбатан узоқ масофадан эшитиш қобилияти.

ОСЯЗАНИЕ — бадан билан сезиш; объектив оламдаги нарсаларни, уларнинг баъзи белгиларини тери ҳамда мускул-ҳаракат сезгиларининг мураккаб йиғиндиси орқали акс эттиришдан иборат сезги тури (қ. *Кожные ощущения, Кинестезические ощущения*).

ОТВЛЕЧЕНИЕ — мавҳумлаштириш (қ. *Абстрагирование*).

ОТВЛЕЧЕНИЕ ВНИМАНИЯ — диққатнинг чалғиши; маълум бир фаолият процессида диққатнинг бир объектдан бошқа объектга ихтиёрсиз равишда ўтиб туришидан иборат салбий хусусияти (қ. *Колебание внимания*).

ОТВЛЕЧЁННОЕ МЫШЛЕНИЕ — мавҳум тафаккур (қ. *Абстрактное мышление*).

ОТВЛЕЧЁННОЕ ПОНЯТИЕ — мавҳум тушунча (қ. *Абстрактное понятие*).

ОТРАЖЕНИЕ ПСИХИЧЕСКОЕ — психик акс эттириш; воқеликдаги нарса ва ҳодисаларнинг, уларнинг белги ва сифатларининг мия «призмаси» орқали инсон онгида актив акс эттирилиши. П. а. э. сезги, идрок, тасаввур, хаёл, тафаккур каби формаларда намоён бўлади. «Онгу муман борлиқни акс эттиради, бу материализмнинг уму-

мий қондасидир» (В. И. Ленин, Асарлар, IV нашр, 14-том 361-бет).

ОТРИЦАТЕЛЬНАЯ ИНДУКЦИЯ — манфий индукция; олий нерв фаолиятининг бош мия ярим шарлари қобилиятининг маълум участкасида ҳосил бўлган қўзғалиш процессининг шу вақтнинг ўзида бошқа участкаларда тормозланиш процессини келтириб чиқаришидан иборат қонуният, бир вақтдаги индукциянинг тури.

ОТРИЦАТЕЛЬНЫЕ ЧУВСТВА — салбий ҳислар; объектив воқеликка бўлган ва ўзаро муносабатимиздан келиб чиқадиган ёқимсиз кечинмалар. Мас., ғазаб, алам, рашк, виждон азоби, уят каби ҳислар.

ОТРИЦАТЕЛЬНЫЕ ЭМОЦИИ — салбий эмоциялар (қ. **Отрицательные чувства**).

ОТСРОЧЕННОЕ ВОСПРОИЗВЕДЕНИЕ — вақт ўтказиб эсга тушириш; идрок қилинган нарса ва ҳодисаларни орадан бир қанча муҳлат ўтказиб, онгимизда руҳий таассуротлар алмашгандан кейин, эсга туширишдан иборат хотира процесси. В. ў. э. т. хотиранинг мазмунини ташкил қилади.

ОХРАНИТЕЛЬНОЕ ТОРМОЖЕНИЕ — ҳимоя қилувчи тормозланиш; нерв системасига ҳаддан ташқари максимал кучга эга бўлган қўзғовчилар таъсир қилгандан, нерв ҳужайраларини бузилишдан сақлаш учун рўй берадиган шартли тормозланиш тури (қ. **Запредельное торможение**).

ОЧАГ ВОЗБУЖДЕНИЯ — қўзғалиш маркази; марказий нерв системасининг қўзғалиш процесси рўй берган маркази, участкаси.

ОЧЕВИДНОСТЬ — аниқлик; чинлигини ҳамма ҳам ўз сезги органлари ёрдами билан бевосита текшириб кўриши мумкин бўлган билимлар йиғиндиси. Мас., «Уйда электр лампочкаси ёнди» деган ҳукм, шу шароитда ҳозир бўлган, нормал кўрув қобилиятига эга бўлган барча кишилар учун ҳақиқат, чиндир.

ОЩУЩЕНИЕ — сезги; сезги аъзоларига бевосита таъсир этиб турган нарса ва ҳодисаларнинг алоҳида хусусиятларини акс эттиришдан иборат психик процесс. Мас., С. орқали нарсаларнинг ранги, шакли, мазаси, вазни, ҳиди, товушлари ва ҳоказоларни акс эттириш мумкин. С. объектив оламнинг субъектив образидир, инсон билимларининг манбаидир. «Агар сезгилар бўлмаса, биз модданинг ҳеч қанақа формалари ҳақида ва ҳаракатнинг ҳеч

қанақа формалари ҳақида ҳеч нарсани билмаймиз» (В. И. Ленин, Асарлар, 14-том, 337-бет). С. нинг физиологик асоси анализаторлардир (қ. *Виды ощущения, Анализаторы, Пороги ощущения*).

П

ПАЛОЧКИ — таёқчалар; кўзнинг тўр пардасида жойлашган кўрув рецепторлари. Т. асосан қош қорайганда ёки кечаси кўриш хизматини ўтайди.

ПАМЯТЬ — хотира; идрок қилинган нарса ва ҳодисаларни ёки инсон тажрибасида бор бўлган нарсаларни эсда қолдириш, мустаҳкамлаш ҳамда зарур вақтда эсга туширишдан иборат психик процесс. Х. нинг физиологик асослари бош мия ярим шарлари қобигида муваққат нерв боғланишларининг ҳосил бўлиши, мустаҳкамланиши ва кейинчалик активлашуви (жонланиш)дир (қ. *Двигательная память, Образная память, Словесно-логическая память, Эмоциональная память, Запоминание, Воспроизведение, Сохранение, Забывание*).

ПАНПСИХИЗМ (юнон. pan — ҳамма нарса, psuche — жон) — панпсихизм; дунёда бор бўлган ҳамма нарса жонлидир деб ҳисобловчи ғайри илмий идеалистик таълимот; анимистик қарашнинг сарқити (қ. *Анимизм*).

ПАНТЕИЗМ (юнон. pan — ҳамма нарса, theos — худо) — пантеизм; худони табиатга тенглаштирувчи ва табиатни худонинг сиймоси деб қаровчи диний-фалсафий таълимот; табиат қонунларига мистик тус бериб, фанни динга яқинлаштиришга интилиб, динни ҳамоя қилувчи «таълимот».

ПАНТОМИМИКА (юнон. pantomimikos — ҳамма нарсага тақлид қилувчи) — пантомимика; инсон гавдасининг мимика, имо-ишора, интонациялар билан бирга, унинг психик ҳолатини, айниқса ҳис-туйғуларини ифодаловчи ҳаракатлари. П. кишиларнинг ўзаро фикр олишиши ва бир-бирига таъсир қилиши учун қўшимча восита бўлиб хизмат қилади (қ. *Выразительные движения*).

ПАРАЛОГИЗМ (юнон. paralogismos) — Паралогизм; тўғри фикрлаш қодаларини бузиш, мантиқий хатога йўл қўйиш натижасида нотўғри хулоса чиқариш (қ. *Софизм*).

ПАРАМНЕЗИЯ (юнон. para—олдида, ñнида, mnesis—эслаш) — парамнезия; содир бўлаётган воқеаларнинг қачонлардир бошдан кечирилгандек бўлиб туюлишидан иборат хотира патологияси (касаллиги); ёлгон эсдаликлар ёки хотира иллюзияси.

ПАРАНОЙЯ (юнон. paranoia — ақлсизлик) — паранойя; муттасил алахсираш ғоялари, баъзан галлюцинациялар билан сифатланувчи сурункали психик касаллик.

ПАРАПСИХОЛОГИЯ (юнон. para — ёнида, олдида, psuche — жон, logos—таълимот) — парапсихология; фикрни ҳеч қандай воситаларсиз масофага узатиш «мумкин» лиги ҳақидаги таълимот.

ПАРАСИМПАТИЧЕСКАЯ НЕРВНАЯ СИСТЕМА — парасимпатик нерв системаси; вегетатив нерв системасининг ички органлар фаолиятини бошқаришда иштирок этадиган қисми. П. н. с. нинг марказлари бош мия ва орқа миёда жойлашган.

ПАССИВНОЕ ПОВТОРЕНИЕ — пассив такрорлаш; эсда қолдирилиши зарур бўлган материални бир неча бор қайта идрок қилиш орқалигина такрорлашдан иборат хотира процесси. Бундай такрорлаш актив такрорлашга нисбатан кам фойдалидир (қ. **Активное повторение**).

ПАССИВНОСТЬ (лат. passivus — бефарқ, иродасиз, фаолиятсиз) — пассивлик; атрофдаги нарса ва ҳодисаларга, кишиларга нисбатан бефарқ муносабатда бўлишдан ва жисмоний ёки психик фаолиятсизликдан иборат ҳолат (қ. **Активность**).

ПАССЫ (фр. passes) — пассалар; гипноз процессида пациентини гипнотик ҳолатга солиш учун унинг кўзи олдида ва атрофида қилинадиган бир меъёрдаги қўл ҳаракатлари; гипноз техникасининг бир қисми.

ПАТОГЕНЕЗ (юнон. pathos — азобланиш, genesis — келиб чиқиш) — патогенез; патологиянинг касалликнинг келиб чиқиш ва ривожланиши сабабларини ўрганувчи бўлими.

ПАТОЛОГИЯ (юнон. pathos — азобланиш, logos — таълимот) патология; инсон организмдаги касаллик процесслари ва ҳолатларини ўрганувчи фан.

ПАТОПСИХОЛОГИЯ — патопсихология; психологиянинг бош миёнининг зарарланиши ёки унинг етарлича ривожланмаганлиги натижасида келиб чиқадиган психик касалликларни ўрганувчи соҳаси. П. сезги, идрок, хотира, тафаккур, малакалар, ҳиссиёт, ирода каби психик процесс

ҳамда ҳолатларнинг бузилишини психологик жиҳатидан анализ қилади.

ПАТРИОТИЗМ (юнон. *patriotis* — ҳамшаҳар, *patris* — ватан) — ватанпарварлик; шахснинг ўз ватанига бўлган муҳаббати, чексиз садоқати билан сифатланадиган характер хислати (чувство советского патриотизма).

ПАЦИЕНТ (лат. *patiens* — чидаб турувчи, сабр қилиб турувчи) — пациент; психотерапия; гипнотерапия шароитларида даволанувчи ёки оммавий психологик тажрибаларда тажриба объекти бўлиб ҳисобланган шахс.

ПЕДАГОГИКА (юнон. *paidagogike* — қараб туриш, кўз-қулоқ бўлиб туриш) — педагогика; ёш авлодга таълим-тарбия бериш ҳақидаги фан. Совет П. си марксизм-ленинизм назариясига асосланган бўлиб, унинг мақсади ҳар томонлама камол топган, маданий, маълумотли, юксак ғояли, қатъий, Коммунистик партия ҳамда Советлар ватанига чексиз содиқ кишиларни тарбиялаб етиштиришдан иборатдир.

ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПРАКТИКА — педагогик практикаси; педагогика олий ўқув юртлари, педагогика билим юртлари ва университетларидаги ўқув процессининг бир қисми бўлиб, унинг мақсади студентлар ҳамда ўқувчиларнинг педагогика, психология, хусусий методика ҳамда махсус предметлардан олган илмий-назарий билимларини, амалий малакаларини педагогик фаолиятида ижобий равишда татбиқ қилишга ўргатиш, бўлажак ўқитувчиларнинг педагогик фаолиятига бўлган қизиқишларини янада ошириш ва уларда бу соҳада илмий-текшириш ишлари олиб бориш қобилиятини таркиб топтиришдан иборатдир.

П. п. педагогика билим юртларида, қишлоқ ва шаҳар мактабларида, болалар уйларида, болалар боғчаларида ва мактабдан ташқари муассасаларда ўтказилади.

ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПСИХОЛОГИЯ — педагогик психологиянинг, ёш авлодга таълим ва тарбия беришнинг психологик проблемаларини ўрганувчи махсус соҳаси. П. п. педагогиканинг илмий асосларидан бирини ташкил қилиб, педагогика назарияси ва практикасини ташкил қилиш учун зарур бўлган психологияга оид факт ҳамда қонуниятларни аниқлайди.

ПЕДИАТРИЯ (юнон. *paidion* — бола, *iatreia* — таълимот) — педиатрия; болаларнинг касалликлари ҳақидаги фан.

ПЕДОЛОГИЯ (юнон. *paides* — болалар, *logos*—тушунча, таълимот) — педология; ёш авлодни тарбиялаш ҳақидаги буржуача сохта фан бўлиб, у бола тараққиётининг психологик, анатомик, физиологик, биологик ҳамда социологик концепцияларининг механик йиғиндисидан иборатдир. П. жамиятдаги «юқори ирқ» вакилларининг алоҳида истеъдодга эга эканлигини, «қуйи ирқ» вакилларининг жисмоний ҳамда маънавий тубанликка маҳкум этилганлигини исботламоқчи бўлади.

П. нинг реакцион ирқий моҳияти СССРда ВКП(б) М. К. нинг 1936 йил 4 июлдаги «Халқ маорифи комиссарликлари системасидаги педологик бузғунчиликлар ҳақида» номли қарориди тўла фош қилинган.

ПЕРВАЯ СИГНАЛЬНАЯ СИСТЕМА — биринчи сигнал системаси; нарса ва ҳодисалар (қўзғовчилар) нинг сезги аъзолари (рецепторлар) га бевосита таъсир этиши натижасида бош миёна ярим шарлари қобиғида ҳосил бўладиган шартли муваққат нерв боғланишлари. Мас., илгари лимоннинг мазасини тотиган кишида лимоннинг ҳиди келиши ёки унинг ўзини кўриши биланоқ, унга лимон ҳақида сигнал келиб, сўлак ажралади. Б. с. с. ҳайвонларга ҳам, инсонларга ҳам хосдир. Инсонда Б. с. с. нисбатан мураккаб ва мукамал бўлиб, у иккинчи сигнал системаси билан органик равишда боғлиқдир ҳамда унинг таъсирида ишлайди.

ПЕРЕКЛЮЧАЕМОСТЬ ВНИМАНИЯ — диққатнинг кўчувчанлиги; фаолият процессида диққатнинг онгли равишда бир объектдан иккинчи объектга кўчирилиши. Д. к. ҳар қандай фаолиятда, айниқса пульта бошқарувчида алоҳида аҳамиятга эгадир.

ПЕРЕНОС НАВЫКОВ — малакаларнинг кўчиши; муайян фаолият соҳасида ҳосил қилинган малаканинг янги малакалар ҳосил қилишга ижобий таъсир кўрсатишидан иборат қонуният. Мас., бирорта чолғу асбобини яхши чалишни билган одам бошқа чолғу асбобларини чалишни ҳам енгиллик билан ўргана олади. М. к. аввалги ва кейинги малакалар таркибидаги бир-бирига ўхшаш муҳим принципларнинг мавжудлигига ва уларни англаб олишга боғлиқдир.

ПЕРИФЕРИЧЕСКАЯ НЕРВНАЯ СИСТЕМА (юнон. *periperia* — атроф, чет) — периферик нерв системаси; марказий нерв системасини таъсиротни қабул қилиб оладиган рецепторлар ҳамда жавоб реакциясини қайтарувчи

органлар (мушаклар, безлар) билан боғлайдиган сезувчи нервлар системаси.

ПЕРСЕВЕРАЦИЯ (лат. *persevero* — давом эттираман, қатъий тураман) — персеверация; баъзи ҳаракат, фикр, сўз, ибора ёки кўнинг оңгимизда кўп марталаб ихтиёрсиз ҳамда тинимсиз равишда такрорланишидан иборат ҳолат. П. олий нерв фаолиятининг чаққонлик хусусиятининг бузилиши натижасида келиб чиқадиган баъзи касаллик ҳолатида рўй беради.

ПЕРСОНАЛИЗМ (лат. *person* — шахс) — Персонализм; реакцион буржуа фалсафасидаги бутун дунё «энг «юксак» илоҳий шахс томонидан бошқариладиган руҳий мавжудот («шахс»)лар йириндисидан иборатдир, деб тарғиб қилувчи ғайри илмий оқим. П. «шахснинг» манфаатларини ҳимоя қилиш ниқоби остида халқ оммаси манфаатларига қарши кураш олиб бормоқда.

ПЕРЦЕПЦИЯ (лат. *perceptio* — қабул қилиш, идрок қилиш) — перцепция; объектив воқеликни сөзги органларимиз орқали бевосита акс эттириш, апперцепцияга нисбатан «соф идрок» (қ. **Восприятие, Апперцепция**).

ПЕРЦЕПТИВНОЕ ВОСПРИЯТИЕ — перцептив идрок (қ. **Перцепция**).

ПЕРЦЕПТИВНЫЙ ОБРАЗ — перцептив образ; «соф идрок» образи (қ. **Перцепция, Апперцепция, Восприятие**).

ПЕССИМИЗМ (лат. *pesimus* — энг ёмон) — пессимизм; келажакка нисбатан умидсизлик, ишончсизлик билан қараш. П. кўпроқ билимсиз, фойдали ижтимоий иш билан жон-дилдан машғул бўлмаган кишиларга хосдир.

ПИКТОГРАФИЧЕСКАЯ РЕЧЬ (лат. *pictus* — ранглар билан ёзилган, юнон. *grapho* — «ёзаман», «суратли хат») — пиктографик нутқ; ёзма нутқнинг нарсалар, ҳодисалар ва ҳаракатларни ҳали қатъий маънога эга бўлмаган шартли белгилар билан ифодалашдан иборат тарихан ташкил топган бир тури; ёзув формаларидан бири бўлиб, баъзи қолоқ халқлар (қабилалар)да ҳозир ҳам бор.

ПИСЬМЕННАЯ РЕЧЬ — ёзма нутқ; замон ва макон жиҳатидан бир-бирларидан маълум даражада ажралган суҳбатдошларнинг графика (ёзма) усулидаги фикр олишув процесси. Е. н. нутқнинг энг мукамал формаси бўлиб, у олдидан пухта тайёргарлик кўришни, грамматик қоидаларга қатъий риоя қилишни талаб қилади.

ПЛАТО (фр. *plateau* — баланд текислик) — плато; малакалар эгри чизигининг маълум бир малаканинг шакл-

ланиши ёки ривожланишидан иборат нисбатан ўзгармас даражани кўрсатувчи, абсцисса ўқига параллел ҳолда кетувчи қисми. П. икки турли бўлади: доимий П. ва вақтинчалик П. Доимий П. малакалар тараққиётининг, маълум нормативлар доирасида, энг юқори (охирги) нуқтага эришганлигини кўрсатади. Вақтинчалик П. эса малакалар тараққиётидаги вақтинчалик салбий факторларнинг таъсирини кўрсатади. Доимий П. чин П., вақтинчалик П. деб аталади.

ПЛАТОНИЗМ — платонизм; қадимги юнон философи Платоннинг (э. а. 427—347 й) сезгилардан ташқариги «идеялар»нинг мистик дунёсини реал нарсалар дунёсига қарама-қарши қўйишдан иборат бўлган идеалистик таълимоти. П. антик материализмнинг асосий душмани ҳамда қулдорлик тузуми реакцион идеологиясининг таянчи бўлган.

ПОВЕДЕНИЕ — ҳулқ; инсон ҳамда ҳайвонларнинг ташқи муҳитга бўлган муносабатини ва ички психик ҳаётини ифодаловчи хатти-ҳаракатлар системаси. Х. нинг физиологик асоси шартсиз ва шартли рефлекслар системасидир. Ҳайвонлар Х. фақат биринчи сигнал системаси асосида намоён бўлиб, биологик сифатгагина эгадир. Инсон Х. эса биринчи ҳамда иккинчи сигнал системалари асосида намоён бўлиб, ижтимоий-тарихий сифатга эгадир. Инсон. Х. муайян ахлоқий баҳога эга бўлган хатти-ҳаракатлар системасидир. Ҳайвон Х. пассив, муҳитга мослашиш сифатига эга бўлса, инсон Х. актив, табиатни ўзгартириш сифатига эгадир.

ПОВЕДЕНЧЕСКАЯ ПСИХОЛОГИЯ — ҳулқий психология (қ. Бихевиоризм).

ПОВТОРЕНИЕ — такрорлаш; аввал идрок қилинган нарса ва ҳодисаларни, уларнинг образларини, боғланиш муносабатларини эсга туширишдан иборат хотира процесси; аввал ўзлаштирилган билимлар билан янги ўзлаштирилаётган билимлар ўртасида мантиқий ассоциациялар ҳосил қилиш демакдир. Т. билим, кўникма ва малакаларни ўзлаштиришнинг, демак, мустаҳкам эсда қолдиришнинг асосий шартидир (қ. **Активное повторение**, **Пассивное повторение**).

ПОДВИЖНОСТЬ НЕРВНЫХ ПРОЦЕССОВ — нерв процессларининг ҳаракатчанлиги: нерв системасининг кўзгалиш ва тормозланиш процессларининг ўзаро алма-

шув тезлиги билан сифатланадиган функционал хусусияти (қ. Типы высшей нервной деятельности).

ПОДКОРКОВЫЕ ЦЕНТРЫ — қобир ости марказлари; бош миянинг мураккаб шартсиз рефлекслари, организмда модда алмашинувини бошқариб турувчи қисми. Қ. о. м. га кўрув дўмбоғи, дўмбоқ ости соҳаси ва базал ганглиялар киреди. Бироқ Қ. о. м. иши ҳам бош мия қобири томонидан назорат қилиниб туради.

ПОДПороГОВЫЕ РАЗДРАЖИТЕЛИ — чегара ости қўзғовчилари; сезги чегараларидан пастдаги минимал кучга эга бўлган, бинобарин, анализаторларга таъсир қилса ҳам, бизда билинарли сезги ҳосил қилмайдиган қўзғовчилар.

ПОДРАЖАНИЕ — тақлид; бошқаларнинг хулқиға эргашиш ёки улар хулқидаги хатти-ҳаракатларни, характер хислатларини, нутқ хусусиятларини маълум даражада ихтиёрый ёки ихтиёрсиз равишда такрорлашдан иборат хулқ формаси. Т. нинг физиологик асоси «тақлид рефлекс бўлиб, унинг ёрдамида бизнинг ҳаммамизда болалигимиздан бошлаб мураккаб индивидуал ва социал хулқ таркиб топади ҳамда ҳосил қилинади» (И. П. Павлов).

ПОДРОСТКОВЫЙ ВОЗРАСТ — ўсмирлик ёши; 11—12 дан 15—16 ёшгача бўлган болаларнинг ривожланиш даври бўлиб, у мактаб ёшининг ўрта даври (5—8 синф ўқувчилари) га тўғри қелади.

ПОДСОЗНАТЕЛЬНОЕ — онг ости ҳолати; шахс томонидан англаб олинмайдиган психик процесс ва ҳолатлар йиғиндиси. О. о. ҳ. психологик ва психопатологик маъноларда ишлатилади. Психологик О. о. ҳ. қисқа муддатли бўлиб, шахснинг тетиклигига қараб онгли ҳаракатларга айланиши мумкин. Психопатологик О. о. ҳ. нисбатан узоқ муддатли бўлиб, турли психик касалликларда рўй беради. О. о. ҳ. мия қобиғининг минимал қўзғалувчанлик ҳолатида бажариладиган мақсадга мувофиқ ҳаракатлардир.

ПОЗНАВАТЕЛЬНЫЙ ИНТЕРЕС — билишга қизиқиш; шахснинг воқеликдаги нарса ва ҳодисаларни, уларнинг сифат ҳамда хусусиятларини, ўзаро муносабатларини, моҳиятини, шунингдек, турли қонуниятларини билиб олишга нисбатан доимий, барқарор йўналишидан иборат индивидуал хусусияти. Б. қ. нинг физиологик асоси ориентировка рефлексидир. Б. қ. ўқув фаолиятининг муҳим мотивларидан биридир.

ПОЗНАВАТЕЛЬНЫЕ ПОТРЕБНОСТИ—билиш эҳтиёжлари; билимларни ёки фан асосларини ўзлаштиришга нисбатан қондирилмаган муҳтожликни сезишдан иборат фаолият мотиви (қ. **Познавательные интересы**).

ПОЗНАВАТЕЛЬНЫЕ ПРОЦЕССЫ — билиш процесслари; сезги, идрок, хотира, тасаввур, хаёл, тафаккур ва нутқ каби психик процессларнинг органик системаси; умуман, онгинг ақл соҳаси (қ. **Классификация психических процессов**).

ПОЗНАНИЕ — билиш; инсон томонидан воқеликни акс эттириш процесси. Агар Б. шахснинг ўзига қаратилган бўлса, у ўз-ўзини билиш деб аталади (қ. **Самосознание**). Б. процесси сезги, идрок, тасаввур, тафаккур каби психик процессларда ифодаланади. Б. икки босқичга бўлинади. Б. ҳиссий ва рационал босқичлардан иборатдир. Б. сезги, идрок, тасаввурлар орқали ҳиссий босқични, тафаккур ҳамда нутқ орқали эса рационал босқични ташкил қилади.

Инсон Б. нинг меъёри амалий ишдир. «Жонли кузатишдан абстракт тафаккур қилишга, ундан амалиётга— ҳақиқатни билишга ўтиш, объектив реалликни билишнинг/ диалектик йўлидир» (В. И. Ленин, Асарлар, 38-т., 449-бет).

ПОЛИГАМИЯ (юнон. poly — кўп, gamos — никоҳ) — полигамия (кўп никоҳлилиқ); оила тарихидаги бир жинс вакили бир қанча қарама-қарши жинс вакиллари билан оила қуриш ҳуқуқига эга бўлган ибтидоий босқич (қ. **Моногамия**).

ПОЛНОЕ ВОСПОМИНАНИЕ — тўлиқ эслаш; аввал идрок қилинган нарса ва ҳодисаларни, уларнинг ҳамма белги ҳамда сифатларини, ҳатто идрок қилинган шароитини қўшиб эсга туширишдан иборат хотира процесси (қ. **Вспоминание**).

ПОЛНОЕ ЗАБЫВАНИЕ — тўлиқ унутиш; эсда қолдирилган нарса ва ҳодисаларни зарур пайтда мутлақо эсга тушира олмасликдан иборат хотира процесси (қ. **Забывание**).

ПОЛНОЕ УЗНАВАНИЕ — тўлиқ таниб олиш; аввал идрок қилинган нарса ва ҳодисаларни такрор идрок қилганда, уларнинг барча белги ва сифатларини, идрок қилинган шароитини, унинг билан боғлиқ бўлган бошқа ҳодисаларни қўшиб эсга туширишдан иборат хотира процесси (қ. **Узнавание**).

ПОЛОЖИТЕЛЬНАЯ ИНДУКЦИЯ — мусбат индукция; олий нерв фаолиятининг бош мия қобилигининг маълум бир қисмида ҳосил бўлган тормозланиш процесси шу вақтнинг ўзида бошқа қисмида қўзғалиш процессини келтириб чиқаришидан иборат қонуният; бир вақтдаги индукциянинг бир тури (қ. **Взаимная индукция**).

ПОЛОЖИТЕЛЬНЫЕ ЧЕРТЫ ХАРАКТЕРА — характернинг ижобий хислатлари; шахснинг жамият ахлоқ нормалари доирасидаги доимий ижобий хусусиятлари. Мас., одамгарчилик, камтарлик, меҳнатсеварлик, дилкашлик ва ҳоказо.

ПОЛОЖИТЕЛЬНЫЕ ЧУВСТВА — ижобий ҳислар; объектив воқеликка бўлган ва ўзаро муносабатимиздан келиб чиқадиган ёқимли кечинмалар. Мас., мамнуният, хурсандчилик, ҳурмат, лаззат каби ҳислар.

ПОНИМАНИЕ — тушуниш; билиш фаолиятида идрок ёки тафаккур объекти ҳисобланган нарса ва ҳодисалар ҳақида янги тасаввур, тушунча, ҳукмлар ҳосил қилиш ҳамда уларни онгимиздаги мавжуд билим, тажрибалар билан боғлашдан иборат ақлий процесс (қ. **Познание, Понятие, Суждение**).

ПОНЯТИЕ — тушунча; нарса ва ҳодисаларнинг муҳим белгиларини, боғланишларини, моҳиятини ҳукмлар орқали фикран кенг ва чуқур акс эттиришдан иборат фикр формаси, психик маҳсул. Бошқа психик маҳсуллар каби, т. нинг манбаи ҳам моддий дунёдир. Т. тил материали билан органик ҳолда боғлиқдир.

ПОРОГ ОЩУЩЕНИЯ — сезги чегараси. (қ. **Абсолютный порог ощущений, Разностный порог ощущений, Верхний порог ощущений**).

ПОСЛЕДОВАТЕЛЬНАЯ ИНДУКЦИЯ — кетма-кет бўладиган индукция; олий нерв фаолиятининг бош мия қобилигининг муайян марказларида ҳосил бўлган қўзғалиш ёки тормозланиш процессларининг орадан маълум вақт ўтгандан сўнг бир-бирлари билан алмашинувидан иборат бўлган қонуният. Мас., кундузги бедор ҳолатнинг тунги уйқу ҳолати билан алмашинуви ёки, аксинча, уйқу ҳолатининг бедор ҳолати билан алмашинуви.

ПОСЛЕДОВАТЕЛЬНЫЕ ОБРАЗЫ — кетма-кет ҳосил бўладиган образлар; нарса ва ҳодисаларни идрок қилиш тўхтагандан кейин ҳам, уларнинг образларининг қисқа вақт-давомида онгимизда сақланиб қолишидан ибо-

рат қонуният. К—к. ҳ. б. о. кўрув, эшитув, маза, ҳид каби сезгиларга хосдир (қ. **Остаточные образы**).

ПОСЛЕПРОИЗВОЛЬНОЕ ВНИМАНИЕ — ихтиёрий диққатдан кейинги диққат; диққатнинг муайян объектга аввало ихтиёрий равишда қаратилиб, сўнгра унинг аҳамияти тушунилган сари ўз-ўзидан қаратилиб бориладиган диққат тури.

ПОСЛУШНОСТЬ — итоатгўйлик; ўзидан катталарга бўйсунуш ёки уларнинг изидан чиқмасликдан иборат ижобий характер хислати ёки одат. И. ёш болалардаги интизомлиликнинг дастлабки формасидир.

ПОСТУПОК — хатти-ҳаракат; шахснинг жамиятдаги социал, шу жумладан, ахлоқ нормаларига нисбатан содир бўладиган, субъектив жиҳатдан мотивлаштирилган мақсадга мувофиқ ҳаракатлари йиғиндиси. Ахлоқ талабларига кўра Х. х. ахлоқий ёки ахлоқсиз, тўғри ёки нотўғри каби баҳоларга эга бўлади.

ПОСЫЛКИ — асослар; тафаккур процессида янги ҳукм ёки хулоса чиқариш учун хизмат қиладиган мавжуд фикрлар.

ПОТЕРЯ СОЗНАНИЯ — ҳушсизланиш; кучли жисмоний ёки психик жароҳат (травма) натижасида ҳушини йўқотиш, беҳушлиқдан иборат онгсизлик ҳолати.

ПОТРЕБНОСТЬ — эҳтиёж; организмнинг ҳаётини таъминловчи зарур шароитларни акс эттиришдан иборат фаолият мотиви; қондирилмаган муҳтожликни сезиш; Э. одамларга ҳам, ҳайвонларга ҳам хосдир. Бироқ ҳайвоний ва инсоний Э.лар бир-биридан тубдан фарқ қилади. Ҳайвон Э.лари фақат табиий, органик сифатларга эга. Инсон Э.лари эса ижтимоий қонуниятларга бўйсунди, янги ижтимоий-тарихий жиҳатдан тақозо қилинган (қ. **Материальные потребности**, **Органические потребности**, **Эстетические потребности**).

ПОЧЕРК — ёзув (хат); нисбатан барқарор, индивидуал ёзув услуби. Ё. ҳарфларнинг шакли, ҳарфлар ўртасидаги масофа, ҳарфларнинг қўшилиб ёки алоҳида ёзилиши, ҳарфларнинг тик ёки ётиқлиги, катта ёки кичиклиги каби бир қанча доимий белгилар билан аниқланади.

Ё. шахснинг индивидуал хусусиятлари ва психика ҳолатларини маълум даражада акс эттиради. Ё. га қараб маълум бир ҳужжатни ким, қандай одам, қандай ҳолатда ёзганлигини маълум даражада аниқлаш мумкин. Мас., криминалистика, суд ёки банк ишларида. Бироқ киши-

нинг ёзувига қараб унинг характер хислатлари ҳақида тўлиқ хулоса чиқариш мумкин эмас (қ. **Графология**). Чунки ёзув характернинг асосий хусусиятларидан эмас, ёзув бир қанча сабабларга кўра рўй беради. Ё. шахснинг индивидуал психологик хусусиятини сифатловчи иккинчи даражали ёки ёрдамчи далил бўлиши мумкин, холос.

ПРАВДИВОСТЬ — ростгўйлик, ҳар қандай шароитда ҳам ҳақиқатни айтиш, чин гапириш, ҳаққоният юзасидан иш тутишдан иборат ижобий характер хислати.

ПРАГМАТИЗМ (юнон. pragma — иш-ҳаракат, амалиёт) — прагматизм; субъектив идеализмнинг дунёни илмий равишда тушунишдан бош тортувчи, дунёни объектив, илмий билишга буржуача тор амалиётчиликни қарама-қарши қўювчи тури. П. «принцип»ига кўра, билиш инсон онгидан ташқари бўлган объектив воқеликни акс эттириш эмас, балки амалий мақсадлар учун қўлланиладиган «фойдали» ва «қулай» эътиқодлар йиғиндисидир, холос.

ПРАКТИЧЕСКИЕ ЧУВСТВА (юнон. praksis — ҳаракат, фаолият) — амалий ҳислар муайян фаолият турини бажарганда содир бўладиган ҳиссиёт тури. Мас., меҳнатдан завқланиш ҳисси.

ПРАКТИКА — (юнон. praktikos — фаол, ишчан амалий) — инсониятнинг ижтимоий ишлаб чиқариш процессида табиатни ва ижтимоий муносабатларни ўзгартиришга қаратилган мақсадга мувофиқ фаолияти, амалиёт.

ПРАКТИЧЕСКАЯ ПСИХОЛОГИЯ — амалий психология (қ. **Прикладная психология, Инженерная психология, Психология труда**).

ПРАЛОГИЧЕСКОЕ МЫШЛЕНИЕ — пралогик тафаккур; француз файласуфи ва этнологи Л. Леви-Брюль томонидан «ибтидоий» халқлар тафаккурининг ўзига хос хусусиятларини кўрсатиш учун киритилган термин.

Леви-Брюль асарларида тафаккур тараққиёти тарихини ўрганиш соҳасида кўп материал тўпланиб, система-лаштирилган бўлса-да, П. т. концепциясининг ўзи мақсадга мувофиқ эмас. Чунки унда ибтидоий халқлар тафаккурининг ўрта вақтдаги ишлаб чиқариш усулига боғлиқлиги, кишилар онги, хусусан, тафаккурнинг ҳамisha ижтимоий маҳсул эканлиги кўрсатилмаган. Ибтидоий халқлар ва ҳозирги замон кишилари тафаккуридаги фарқлар фикрлаш механизмлари ва мантиқ қонунларидан эмас, балки тафаккурнинг инсоният эришган ютуқлари билан белгиланадиган мазмундан иборатдир.

ПРАКТИЧЕСКОЕ МЫШЛЕНИЕ — амалий тафаккур; воқеликни ўзгартиришга ёки инсон эҳтиёжлари учун зарур бўлган реал нарсалар яратишга қаратилган тафаккур тури (қ. **Техническое мышление, Конструктивное мышление, Конструктивно-техническое мышление**).

ПРЕДМЕТ ПСИХОЛОГИИ — психологиянинг предмети (қ. **Психология**).

ПРЕДСТАВЛЕНИЕ — тасаввур; аввал идрок қилинган нарса ва ҳодисаларнинг кейинчалик онгимизда қайта тикланган ҳиссий образларидан иборат психик процесс. Сизги органларининг номига қараб, т. кўрув, эшитув, ҳид ҳаракатлари каби турларга бўлинади. Т. сизги ва идрок билан узвий боғлиқ, лекин, улардан фарқ қилиб, анча умумлашган характерга эгадир. Т. билишнинг ҳиссий босқичидан рационал босқичига ўтиш воситасидир (қ. **Представление воображения, Представление памяти; Качества представления, Эйдетизм**).

ПРЕДСТАВЛЕНИЕ ВОООБРАЖЕНИЯ — хаёл тасаввури; онгимиздаги мавжуд образларга, яъни хотира тасаввурларига асосланиб биз аввал идрок қилмаган, турмуш тажрибамизда учрамаган нарса ва ҳодисаларнинг янги образларини яратишдан иборат тасаввур тури (қ. **Воссоздающее воображение, Творческое воображение**).

ПРЕДСТАВЛЕНИЕ ПАМЯТИ — хотира тасаввури; аввал идрок қилинган, турмуш тажрибамизда учраган нарса ва ҳодисаларнинг образларини қайта тиклашдан иборат тасаввур тури (қ. **Память, Представление**).

ПРЕПОДАВАТЕЛЬ — ўқитувчи; олий, ўрта махсус ёки умумий таълим мактабларининг бирор ўқув предметдан дарс берувчи ходими; олий ўқув юрти ёки ўрта махсус билим юртларида штатли лавозим.

ПРЕДЧУВСТВИЕ — кўнгил сезиши; онгимиздаги мавжуд билимга ва ҳаёт тажрибаларига асосланиб, маълум бир ҳодисанинг ҳақиқий ҳолатини ёки рўй беришини олдиндан билишдан иборат индивидуал хусусият (қ. **Интуиция**).

ПРИВЫЧКА — одат; кундалик фаолиятда кўп такрорланиши натижасида автоматлашган ва бажарилиши шахснинг функционал эҳтиёжига айланиб кетган ҳаракатлардан иборат индивидуал хислат. О. инсон фаолиятининг барча соҳаларига хосдир. Мас., гигиена О. и; меҳнат О. и, ўқув О. и, спорт О. и, маънавий этик О. билиш О. и, дунёқараш О. и, маданий-маиший О. ва бошқалар.

О. билим, кўникма ва малакалар асосида таркиб топиб, улардан фарқли улароқ, ижобий ҳамда салбий бўлади. Мас., меҳнатсеварлик О. и ижобий, дангасалик О. и салбийдир. О. нинг физиологик асослари бош мия ярим шарлари қобиғида ҳосил бўлган динамик стереотиплардир.

ПРИЗВАНИЕ — лаёқат; шахснинг муайян фаолият турига нисбатан аниқ кўринган мойиллик ва қобилиятидан, шу фаолият талабларига мос келадиган сифат ва хусусиятлари йиғиндисидан иборат индивидуал хислати. Мас., ўқитувчилик Л. и, илмий текшириш Л. и кабилар (қ. *Способность, Одарённость*).

ПРИЗНАК — белги; нарса ва ҳодисаларни аниқлаш мумкин бўлган, уларнинг ўзигагина хос нишони, кўрсаткичи.

ПРИКЛАДНАЯ ПСИХОЛОГИЯ— амалий психология; психологиянинг фан ва амалиётнинг муайян соҳаси томонидан илгари сурилган конкрет амалий психологик проблемаларни ўрганишга қаратилган бир қанча мустақил тармоқлари йиғиндиси (қ. *Психология труда, Инженерная психология, Криминалистическая психология, Патопсихология, Военная психология, Трудовая терапия*).

ПРИЛЕЖАНИЕ — қунт; муайян фаолият турини тиришқоқлик, серҳафсалалик ва иштиёқ билан бажаришда ифодаланадиган ижобий иродавий сифат ёки характер хислати.

ПРИНУЖДЕНИЕ — мажбур этиш, ўзга шахслар психикасига нутқ орқали таъсир кўрсатишнинг қатъий буйруқ формасидан иборат бир тури; ўзгаларни ўз иродасига буйсундиришнинг бир воситаси (қ. *Формы речевого воздействия*).

ПРИНЦИПАЛЬНОСТЬ (лат. *principium* — асос, бошланиш) — принципиаллик; ҳаққоният ва жамият манфаатлари нуқтаи назаридан ўз қараш ҳамда эътиқодларини қатъий туриб ҳимоя қилишдан ёки сўз билан ишнинг бирлигидан иборат ижобий характер хислати.

ПРИНЦИПЫ СОВЕТСКОЙ ПСИХОЛОГИИ — совет психологиясининг принциплари; совет психологиясининг ўз предметини ўрганишида амал қилиши зарур бўлган марксча-ленинча материалистик ғоялар (қ. *Материалистический монизм, Детерминизм, Отражение, Единство сознания и деятельности, Историзм, Единство теории и практики*).

ПРИПОМИНАНИЕ — хотирлаш; аввал идрок қилинган нарса ва ҳодисаларни ёки тажрибамизда аввал мавжуд бўлган таассуротларни фикран эсга туширишдан иборат хотира процесси. X. нинг физиологик асоси мия қобиғидаги вақтинча тормозланган нерв боғланишларининг тикланиши, жонланишидир.

ПРИРОДНЫЕ ЗАДАТКИ — туғма куртаклар; истеъдоднинг туғма нишонлари (қ. Одарённость).

ПРИРОЖДЕННЫЕ ДЕЙСТВИЯ — туғма ҳаракатлар (қ. Безусловные рефлексы, Инстинкты).

ПРИЧИННОСТЬ — сабабият; объектив дунёдаги ҳодисаларнинг умумий боғланиш формасидан бири; ҳаракат деб аталадиган бошқа ҳодисалар билан боғланган ҳодиса. Табиат ва жамиятдаги ҳар қандай ҳодиса бирор С. нинг ҳаракатидир.

ПРОАКТИВНОЕ ТОРМОЖЕНИЕ (лат. pro — олға, activus — фаол) — проактив тормозланиш; аввалги фаолиятнинг ундан кейинги материалларни эсда қолдириш ёки эсга туширишга салбий таъсир кўрсатишидан иборат хотира қонунияти. П. т. нинг физиологик асоси нерв процесслари, яъни қўзғалиш ва тормозланиш ўртасидаги индукцион муносабатлардир.

ПРОБЛЕМНАЯ СИТУАЦИЯ — проблемали вазият; кишининг маълум психологик ҳолатини характерлайди, кишининг олдида янги фаолият мақсадлари пайдо бўлганда, уни тафаккурни ишга солишга янги чора ва тадбирларни топишга ундайди. Бунда фаолиятнинг аввалги восита ва усуллари янги мақсадларга эришиш учун етарли бўлмайди.

ПРОГРЕСС (лат. progressus — янги, илғор нарсанинг ривожланиши) — прогресс; психик тараққиётдаги олдинга томон ўзгариш; психиканинг навбатдаги янада юқори тараққиёт bosқичига ўтиши, унда янги ижобий сифатларнинг ортиб бориши (қ. Интеграция психики).

ПРОГРЕСС НАВЫКОВ — малакаларнинг прогресси; муайян фаолият соҳасига доир малакаларнинг кундалик амалиётда кўп қўлланиши натижасида тобора ўсиб, мукаммаллашиб боришидан иборат қонуният.

ПРОДУКТИВНОСТЬ МЫШЛЕНИЯ — тафаккурнинг маҳсулдорлиги; қисқа вақт бирлиги ичида янги, оригинал фикрлар яратиш ёки муҳим илмий, амалий масалаларни тўғри ҳал қилиш билан белгиланадиган тафаккур сифати.

ПРОИЗВОДИТЕЛЬНЫЙ ТРУД — увумли меҳнат; бевосита моддий бойлик ишлаб чиқаришга қаратилган меҳнат.

ПРОИЗВОЛЬНОЕ ВОСПРИЯТИЕ — ихтиёрий идрок; нарса ва ҳодисаларни иродавий ҳамда асабий куч сарфлаб, мақсадга мувофиқ равишда идрок қилишдан иборат тури (қ. **Наблюдение**).

ПРОИЗВОЛЬНОЕ ВНИМАНИЕ — ихтиёрий диққат; онгинг олдиндан белгиланган мақсадга мувофиқ иродавий ва асабий активлик кўрсатган ҳолда муайян объектга йўналтирилиши ва унда тўпланишидан иборат диққат тури.

ПРОИЗВОЛЬНОЕ ВООБРАЖЕНИЕ — ихтиёрий хаёл; мақсадга мувофиқ иродавий ва асабий активлик кўрсатган ҳолда, аввал идрок қилинмаган, турмушда учратмаган нарса ёки ҳодисаларнинг образларини яратишдан иборат хаёл тури (қ. **Воображение**).

ПРОИЗВОЛЬНОЕ ВОСПРОИЗВЕДЕНИЕ — ихтиёрий эсга тушириш; аввал идрок қилинган нарса ва ҳодисаларни, фикр, ҳиссиёт ёки ҳаракатларни иродавий ҳамда асабий активлик кўрсатиш йўли билан онгимизда қайта тиклашдан иборат хотира процесси (қ. **Узнавание, Вспоминание**).

ПРОИЗВОЛЬНОЕ ЗАПОМИНАНИЕ — ихтиёрий эсда қолдириш; идрок материалини мақсадга мувофиқ, унинг муҳимлигини англаган ҳолда, иродавий ва асабий куч сарфлаб эсда қолдиришдан иборат хотира процесси (қ. **Запоминание**).

ПРОИЗВОЛЬНЫЕ ДВИЖЕНИЯ — ихтиёрий ҳаракатлар; импульсив ва автоматлашган ҳаракатлардан фарқ қилиб, мақсадга мувофиқ равишда бажариладиган онгли ҳаракатлар.

ПРОПРИОРЕЦЕПТОРЫ (лат. proprius — ўз-ўзиники, receptor — қабул қилувчи) — проприорецепторлар; мускулларда, пайларда, бўғинларда жойлашган, организмнинг турли ҳаракатлари, фазодаги ҳолати ёки айрим органлардан келадиган қўзғалишларни қабул қилиб оладиган рецепторлар. П. ёрдамида ҳосил қилинган сезгиларни ҳаракат сезгилари ёки кинестетик сезгилар, мувозанат сезгилари деб ҳам юритилади.

ПРОПРИОРЕЦЕПТИВНЫЕ ОЩУЩЕНИЯ — проприорецептив сезгилар; проприорецепторлар ёрдамида ҳосил бўладиган, турли гавда ҳаракатларини амалга оширишда,

координациялаш (уйғунлаштириш)да, организмнинг фа-
водаги ҳолатини, айниқса мувозанатини сақлашда актив
иштирок этадиган сезгилар (қ. **Кинестезические ощущения**,
Ощущение равновесия).

ПРОСТОЕ МЫШЛЕНИЕ — оддий тафаккур; маълум
бир ақлий масала юзасидан савол қўйилиши биланоқ,
кўп ўйлаб ўтирмасдан, унга жавоб қайтаришдан иборат
тафаккур тури.

ПРОТАНОПИЯ (юнон. *protos* — биринчи, *ai* — инкор
юкламаси, *ptia* — кўзлар) — протанопия; қисман ранг-
кўрликнинг қизил рангни ажрата олмасликдан иборат
бир тури.

ПРОТЕЗЫ СЛУХОВЫЕ — эшитув протезлари; қулоғи
оғир болаларга оғзаки нутқни ўргатиш учун мўлжаллан-
ган, товушни кучайтириб берувчи асбоблар.

ПРОТИВОРЕЧИВОСТЬ — зиддиятлилик; тафаккур-
даги битта нарса ҳақида, бир вақтда бир муносабат билан
билдирилган бир мулоҳазанинг ўзида бир-бирига қарама-
қарши фикрларни баён қилишдан иборат мантиқсизлик.

ПРОФЕССИОГРАММА — муайян касбдаги фаолият
учун зарур бўлган психологик функциялар рўйхати; П.
асосида қандай касбга лаёқатлилиқ, бирор касбга қизи-
қиш белгиланади.

ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ БОЛЕЗНЬ — касб касалли-
ги; муайян касб соҳасидаги типик ёки шу касбнинг кўп-
чилик вакилларига хос бўлган касаллик. Мас., боксчилар-
да асаб касаллиги, йигирувчиларда кўз касалликлари,
қуювчилар ва рассомларда ўпка касалликларини кўпроқ
учратиш мумкин (қ. **Профессиональные вредности**).

ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ ОРИЕНТАЦИЯ — касб тан-
лашга йўллаш; педагоглар, психологлар, врачлар ва бош-
қа мутахассисларнинг ёшларни онгли равишда касб тан-
лашга тайёрлашдаги консултация маслаҳати, тушунти-
ришлар каби тадбирлар системаси. К. т. й. ёшларга турли
касблар, уларнинг хусусияти, кишидан қандай сифатлар-
ни талаб қилиши кабилар баён қилинади.

ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ ПОДГОТОВКА — касбга тай-
ёргарлик; муайян касб бўйича муваффақиятли ишлаш
имкониятини таъминловчи махсус билим, кўникма, мала-
ка, одат, сифат, хусусиятлар, меҳнат тажрибаси ва хулқ
нормаларига эга бўлишлик.

ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ ПРИГОДНОСТЬ — касбга
лаёқатлилиқ; шахснинг муайян касбга яроқлилиқ дара-

жасини кўрсатувчи жисмоний ҳамда психик сифатлари йиғиндиси.

ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ВАЖНЫЕ КАЧЕСТВА — касбга мос муҳим сифатлар (қ. *Профессиональная пригодность, Психограммы*).

ПРОФЕССИОНАЛЬНОЕ ВНИМАНИЕ — касбга хос диққат; маълум бир касбда кўп йил ишлаш натижасида шу касбнинг талаблари ва объектив хусусиятларига мос равишда таркиб топган диққат тури. Мас., чорраҳада кўча ҳаракатини бошқарувчининг диққати билан микроскоп ёрдамида илмий кузатиш олиб борадиган олимнинг диққати бир-биридан кескин фарқ қилади. Биринчиси диққатнинг тақсимланишини, иккинчиси эса, марказлашув хусусиятларини талаб қилади.

ПРОФЕССИОНАЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ — касбга тегишли маълумот; меҳнат фаолиятининг маълум бир соҳаси учун зарур бўлган махсус билим, амалий кўникма, малака ва одатлар системаси (қ. *Профессиональная подготовка*).

ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЕ ВРЕДНОСТИ — касбга хос зарарликлар; меҳнат ва ишлаб чиқариш шароитларининг одамнинг организми ҳамда иш қобилиятига салбий таъсир кўрсатувчи омиллари йиғиндиси. К. х. в. касбга хос касалликларга олиб келиши ёки умумий касалликларни кучайтириши мумкин. Мас., ишлаб чиқариш шароитидаги чанг, турли химикатларнинг ҳиди, вибрация кабилар. К. х. в. нинг активлиги жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий тўзуми, ишлаб чиқариш кучларининг тараққиёт даражаси ва бошқа омилларга боғлиқ.

ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЕ ИНТЕРЕСЫ — касбга қизиқишлар; шахснинг маълум бир касбга нисбатан доимий ва барқарор, мотивлаштирилган қизиқишидан иборат индивидуал хусусияти. К. қ. шахснинг ўз касби соҳасидаги ютуқларини таъминловчи субъектив факторлардан бирidir.

ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЕ НАВЫКИ — касбий малакалар; ишлаб чиқариш фаолиятининг кўп такрорланиши натижасида автоматлашган хатти-ҳаракатлар йиғиндиси. К. м. касбни тез, тежамли, самарали, енгил бажариш имкониятларини таъминлайди (қ. *Навыки*).

ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ ПАМЯТЬ — профессионал хотира; бевосита ўз касбига доир нарса ва ҳодисаларни, фикр, ҳиссиёт, ҳаракатларни эсда қолдириш, мустаҳкам-

лаш ва эса туширишдан иборат хотира тури. Мас., ўқитувчилар кўпроқ болаларнинг психик хусусиятларини, ўз предметига доир қоида ва фактларни; давлат автоинспекцияси ходимлари кўпроқ автомашиналарнинг номерлари ва тусини; шофёрлар йўл хусусиятлари ва белгиларини; спортчилар эса турли ҳаракатларни эса қолдирадилар ҳамда эса туширадилар.

ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЕ ПРИВЫЧКИ — касбга хос одатлар; маълум бир касб вакиллари учун типик ҳисобланган одатлар (қ. **Привычки**).

ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЙ ОТБОР — касбда ишлашга тўғри танлаш; шахсни муайян касбда ишлаш учун қабул қилишда, унинг шу касбнинг объектив хусусиятларига тўғри келадиган жисмоний ва психик сифатларини ҳисобга олиш. К. и. т. т. турли тажриба ва синовлар орқали амалга оширилади. К. и. т. т. учувчилар, айниқса космонавт-учувчиларни танлашда муҳим аҳамиятга эгадир.

ПРОФЕССИЯ (лат. *professio* — машғулот) — касб; шахснинг жамият аъзоси сифатида яшаш манбаи бўлиб хизмат қиладиган доимий машғулот ёки фаолият тури.

ПРОФЕССОР (лат. *professor* — устоз) — профессор; олий ўқув юрти ва илмий-текшириш муассасаларининг мустақил курс олиб борувчи, илмий текшириш ишига раҳбарлик қилувчи юқори ихтисосли ўқитувчи ёки илмий ходимларига бериладиган илмий унвон.

ПРОЦЕСС (лат. *processus* — ўтиш, олдинга силжиш) — процесс (жараён); ҳолатларнинг доимий алмашилиши, қонуний равишда бирин-кетин келадиган тараққиёт босқичларининг органик боғланиши.

ПСИХАСТЕНИЯ (юнон. *psyche* — жон, *astheneia* — ожизлик, кучсизлик) — психастения; ҳаддан ташқари қатъиятсизлик, ўзига ишонмаслик, бадгумонлик, руҳан эзилганлик ва муттасил фикрларга берилувчанлик ва ҳоказолар билан сифатланадиган психопатологик ҳолат.

ПСИХИКА (юнон. *psychikos* — руҳий, жонга оид) — психика; юксак даражада ташкил топган тирик материя — миянинг объектив оламни алоҳида йўсинда (сезги, идрок, тасаввур, фикр, ҳиссиёт, продавий ҳаракатлар каби формаларда) акс эттириш қобилиятига эга бўлган алоҳида хусусиятидир. Идеалистик фалсафа ва психология психик ҳаётнинг эгаси ва сабабчиси мустақил равишда мавжуд бўлган жисмсиз ҳодиса жондир, деб «таълим беради».

Материалистик психология буни кескин рақ этади. В. И. Лениннинг айтишича, психика алоҳида йўсида ташкил топган материянинг маҳсулидир.

П. тирик материя тараққиётининг маълум бир босқичига келиб, сезгирликнинг ёки сезиш қобилиятининг пайдо бўлиши муносабати билан пайдо бўлган. П. ҳайвонларга ҳам, инсонга ҳам хосдир. Инсон П. си ҳайвон П. сидан тубдан фарқ қилиб, у инсон онги деб аталади. Демак, «П» ҳайвонлар ва кишиларнинг руҳий ҳаётини ифодаловчи умумий терминдир.

ПСИХИАТРИЯ (юнон. *psyche* — жон, *iatria* — даволаш) — психиатрия; психик касалликлар, уларнинг пайдо бўлиш сабаблари, содир бўлиши, олдини олиш ҳамда даволаш ҳақидаги фан.

ПСИХИЧЕСКАЯ АКТИВНОСТЬ — психик активлик; шахс психик функцияларининг одатдагидан кучли ёки фаол равишда ишлаши; руҳан тетиклик.

ПСИХИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ — психик фаолият; шахснинг умумий психик ҳаёт доираси; психиканинг турли формаларда таркиб топиши, намоён бўлиши ва ривожланиши.

ПСИХИЧЕСКАЯ ТРАВМА — психик травма (руҳий ҳаяжон); кишилар ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг бузилиши, бирор нарсадан кучли қўрқиб натижасида баъзи психик ҳодисаларнинг айниқса ҳиссиётнинг нормадан четлашдан иборат психопатологик ҳолат. Мас., ҳақоратланиш, жисмоний ёки маънавий тазйиққа учраш, яқин одамнинг ўлими, ишдан ёки мансабдан ажраш, ҳаёт учун жиддий хавф туғдирадиган майиблик каби таассуротлар П. т. га сабабчи бўлиб, кишида қўрқув, хафалик, разаб каби эмоционал ҳолатларни келтириб чиқаради.

«ПСИХИЧЕСКИЙ СКЛАД» — «психик тузум», маълум бир халқ ёки миллат вакилларига хос бўлган типик урф-одатлар, анъаналар, йиғин, маросим формалари ва бошқа миллий хусусиятлар йиғиндиси, миллатнинг таркиб топишидаги асосий белгилардан бири.

ПСИХИЧЕСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ — психик маҳсуллар; психик процесслар рўй бериши натижасида онгда ҳосил бўлган тасаввур, фикр, тушунча ва ҳукмлар йиғиндиси.

ПСИХИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ — психик процесслар; психик ҳодисаларнинг пайдо бўлиши, қонуний, изчил равишда ўзгариши ва бир тараққиёт босқичидан навбатда-

гисига ўтиши, уларда сифат ўзгаришларининг содир бўлиши.

ПСИХИЧЕСКИЕ СОСТОЯНИЯ — психик ҳолатлар; шахснинг объектив воқеликдаги нарса ва ҳодисаларга, ўз-ўзига бўлган муносабатини ифодаловчи ижобий ҳамда салбий эмоционал кечинмалари; мамнуният ва ғазаб, ишонч ва ишончсизлик, активлик ва пассивлик каби ҳислар.

ПСИХИЧЕСКИЕ ФУНКЦИИ — психик функциялар; мия акс эттириш фаолиятининг сезги, идрок, хотира, ҳаёл, тафаккур каби турли формалари. Чет эл фанида кенг тарқалган «функционал психология» деб аталувчи оқим. Бу оқим П. ф. ни шахсдан, шахснинг фаолиятидан ажратиб олиб, уларнинг ҳар бирини мустақил «моҳият» деб ҳисоблайди. Совет психологияси П. ф. ни фаолиятнинг тарихан таркиб топган ва шахснинг бошқа хусусиятлари билан узвий боғланган компонентлари деб билади.

ПСИХИЧЕСКИЕ ЯВЛЕНИЯ — психик ҳодисалар; психик ҳаётнинг сезги, идрок, хотира, ҳаёл, тафаккур каби ҳар бири алоҳида олинган конкрет формалари (қ. Психические функции).

ПСИХИЧЕСКОЕ ВНУШЕНИЕ — психик ишонтирини; шахснинг онига таъсир қилиш орқали унда мақсадга мувофиқ тасаввур, фикр, ҳис-туйғу ва ҳаракатлар ҳосил қилишдан иборат таъсир кўрсатиш формаси. П. и. асосан психотерапияда, гипнопедияда, гипноз сеансларида кўпроқ қўлланилади (қ. Внушение, Словесное внушение).

ПСИХИЧЕСКОЕ ВОЗДЕЙСТВИЕ — психик таъсир (қ. Внушения, Словесное внушение, Психическое внушение).

ПСИХИЧЕСКОЕ НЕДОРАЗВИТИЕ — психик жиҳатдан етарли ривожланмаслик (қ. Идиотия, Имбецильность, Дебилность, Олигофрения, Психопатия).

ПСИХИЧЕСКОЕ ПОТРАСЕНИЕ — психик ҳаяжон (қ. Психическая травма).

ПСИХИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ — психик ривожланиш; инсон ҳаётининг турли босқичларида оддийдан мураккабга, қуйдан юқорига қараб содир бўладиган психик ўзгаришлар; психик ҳаётдаги миқдор ўзгаришлар аста-секин тўпланиб, сифат ўзгаришларига олиб келадиган процесс.

П. р. шахснинг актив фаолиятида, ижтимоий муҳитга бўлган муносабатида, айниқса тарбия ва таълимнинг таъсири остида содир бўлади ва бошқарилади.

ПСИХИЧЕСКОЕ УТОМЛЕНИЕ — психик чарчаш; психик функцияларнинг ҳаддан ташқари кучли ёки муттасил ишлаши натижасида, улар иш қобилиятининг вақтинча қисман йўқолишидир. П. ч. кўпинча ақлий меҳнат вакилларида учрайди, унинг олдини олиш учун нормал овқатланиш, нормал ишлаш ва нормал дам олиш керак. П. ч. марказий нерв системасига бевосита боғлиқдир. Шунинг учун П. ч. дан қутилиш ва ҳордиқ чиқаришнинг энг қулай воситаларидан бири уйқудир. Уйқу процессида бош миё қобигида сидирғасига тормозланиш рўй беради ва нерв системасининг бедор ҳолатда сарфлаган қуввати қайта тикланади.

ПСИХОАНАЛИЗ — психоанализ. Бу термин веналик психиатр Зигмунд Фрейд (1856—1939) томонидан яратилган. Психиатрия ва психологиядаги, одам хулқининг асосини лаззат олишга (либидо) бўлган, айниқса илк болаликда пайдо бўлган сексуал (жинсий) майл ташкил қилади деб тарғиб қилувчи, одам хулқидаги социалликни, онглиликни инкор этувчи ғайри илмий реакцион оқим.

ПСИХОГЕНЕЗИС (юнон. psuche — жон, genesis — келиб чиқиш) психогенезис; инсон психик ҳаёти (сезги, идрок, хотира, нутқ, ҳиссиёт кабилар)нинг пайдо бўлиши.

ПСИХОГИГИЕНА (юнон. psuche — жон, hygieinos — саломатлик келтирувчи) — психогигиена; умумий гигиенанинг инсоннинг нерв-психик саломатлигини сақлаш ва мустаҳкамлаш тадбирлари ишлаб чиқиладиган бўлимидир. Бу бўлим яшаш ва меҳнат шароитларини ўрганиш, нерв системасини мустаҳкамловчи, унинг ташқи муҳитнинг зарарли омилларига нисбатан қаршилигини ортирувчи тадбирлар илмий жиҳатдан ишлаб чиқилади ва амалга оширилади, психогигиена билимлари пропаганда қилинади.

ПСИХОГРАММА — психограмма; муайян касб ёки ихтисос соҳасига хос бўлган энг муҳим шахсий сифат ва хусусиятларнинг ёзма ёки жадвал тарзида ифодаланиши (қ. **Профессионально-важные качества**).

ПСИХОЗЫ — психозлар; бош миёнинг зарарланиши натижасида инсон психик фаолиятининг турли формада ва даражада бузилишидан иборат касалликлар йиғиндиси (қ. **Депрессия, Мания, Навязчивое состояние**).

ПСИХОЛОГ — психолог; психология мутахассиси; психология соҳасида илмий текшириш ишлари олиб борувчи ёки ўқитувчилик қилувчи шахс.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ ИНСТИТУТ — психология институти; СССРдаги энг йирик илмий-психологик муассаса бўлиб, СССР Фанлар Академияси системасига кирувчи мустақил илмий текшириш институти Москвада жойлашган. 1912 йили проф. Г. И. Челпанов ташаббуси билан Москва Давлат университети ҳузурида ташкил қилинган. П. и. да умумий психологиядан 5 та, инженерлик психологиясидан 1 та, ёш психологиясидан 3 та, педагогик психологиядан 5 та лаборатория, шунингдек, 1 та илмий-техника экспериментал лаборатория ҳозирги замон совет психологиясининг турли проблемалари бўйича муттасил иш олиб бормоқда.

ПСИХОЛОГИЗМ — психологизм; субъектив идеалистик фалсафанинг объектив дунё сезгилар йиғиндисидан иборат, демак, фалсафанинг асосини психология, логика ва билиш назариясининг асосини эса ички тажриба ташкил қилади, деб даъво қилувчи бир тури.

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ПРОПАГАНДА (лат. *propaga* — тарқатаман) — психологик пропаганда; психологик билимларни, психологиянинг илғор илмий ютуқлари ва тажрибаларини кенг ёйиш, меҳнаткашлар оммасига етказиш. П. и. илмий текшириш институтларининг ходимлари, университет ва педагогика олий ўқув юртларидаги педагогика ва психология кафедраларининг ўқитувчилари, тажрибали мактаб ўқитувчилари томонидан ташкил қилинади. П. и. ни ташкил қилиш ва амалга оширишда СССР психологлар жамияти, унинг иттифоқчи республикалардаги бўлимлари, «билим» жамияти; педагогик адабиётлар нашриёти ва бошқаларнинг роли каттадир. П. и. нинг форма ва методлари хилма-хилдир: лекциялар, суҳбатлар, консултациялар, мунозаралар, савол-жавоб кечалари, психологик тажрибалар ўтказиш ва ҳоказо.

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА — психологик характеристика; одамни асосан психик жиҳатдан сифатлаб бериладиган ҳужжат. П. х. шахснинг идрок ва хотира хусусиятлари, тафаккур сифатлари, эмоционал ҳамда иродавий сифатлари, айниқса температура, характер, қобилият ва истеъдодлари, фаолият мотивлари (қизиқишлари, дунёқарashi ва эътиқодлари) ва бошқа шу каби хислатлари батафсил ёритилган бўлади.

П. х. илмий-текшириш ишларида ҳамда педагогик амалиётда тузилади.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ — психологик анализ; инсон психик фаолиятининг психологик шарт-шароитлари ва таркибини очиб беришдан иборат илмий-текшириш методларидан бири. П. а. нинг вазифаси фаолиятнинг психологик компонентларини аниқлаш, кишини фаолиятга ундашда турли психик процесс ва хусусиятларнинг роли, фаолият процессида намойиш бўладиган психик хусусиятларни кўрсатишдан иборатдир.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ ОПЫТ — психологик тажриба; психология соҳасига доир баъзи қонуниятларни амалий ҳамда оммавий равишда намойиш қилиш (қ. Гипноз, Психическое внушение, Словесное внушение).

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ ЭКСПЕРИМЕНТ — психологик эксперимент (қ. Психологический опыт, эксперимент, Лабораторный эксперимент, Естественный эксперимент).

ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ — психологик маълумот; психология фанлари системасининг бирор тармоғи бўйича мустақил илмий текшириш ишлари олиб бориш, педагогика олий ўқув юртларида, ўрта педагогика билим юртларида лекция ҳамда амалий машғулотлар олиб бориш учун зарур бўлган умумназарий, махсус билимлар, кўникмалар ва малакалар йиғиндиси. П. м. эга бўлган кадрлар университетларнинг фалсафа факультетларида (психология бўлимида), махсус психология факультетларида, педагогика институтларининг педагогика ва психология факультетларида тайёрланади.

ПСИХОЛОГИЯ (юнон (psyche — жон, logos илм) психология; миянинг объектив воқеликни акс эттирувчи функцияси бўлган психика ҳақидаги фан. П. нинг предмети психик процесслар, психик ҳолатлар ва психик хусусиятлардир. Материалистик П. психика миянинг акс эттириш фаолияти бўлиб, у кишининг ҳаёт шароитлари билан белгиланади, деб таълим берувчи диалектик-материалистик тушунчага асосланади. П. шахснинг психик фаолияти, психик ҳолати ва хусусиятларининг пайдо бўлиши ва ривожланиши қонунларини ўрганади.

Диалектик-материалистик психология ўз предметини ўрганишда марксча-ленинча акс этиш назариясига, И. М. Сеченов ва И. П. Павловларнинг рефлектор таълимотига, ҳозирги замон нейрофизиологиясининг энг янги ютуқларига асосланади.

ПСИХОЛОГИЯ ВОСПИТАНИЯ — тарбия психологияси; педагогик психологиянинг шахснинг ақлий, ахлоқий

ҳамда эстетик жиҳатдан таркиб топиши ва ривожланиши қонуниятларини ўрганувчи бир бўлими.

ПСИХОЛОГИЯ ИСКУССТВА — санъат психологияси; психологиянинг, бадий ижодиётнинг психологик мазмунини, санъат асарларини идрок қилиш ва тушуниш қонуниятларини ва бадий тарбиянинг психологик проблемаларини ўрганувчи мустақил соҳаси.

ПСИХОЛОГИЯ НАРОДОВ — халқлар психологияси; турли қабилалар, халқлар ва миллатларнинг ижтимоий-тарихий тараққиёт билан белгиланган психик тузумини қиёсий ўрганишдан иборат фан соҳаси. Х. п. да қиёсий илмий текшириш асосан халқларнинг моддий ва маънавий маданияти, ижтимоий ҳаёти ва ижтимоий онг формалари, тил хусусиятлари ҳақидаги маълумотлар асосида олиб борилади. Х. п. текширишлари инсон психикасининг тарихий тараққиёти ҳақида турли назариялар яратиш имкониятини беради.

ПСИХОЛОГИЯ ОБУЧЕНИЯ — таълим психологияси; педагогик психологиянинг билим, кўникма ва малакаларни ўзлаштиришнинг қонуниятларини ўрганувчи бўлими.

ПСИХОЛОГИЯ ПОДРОСТКА — ўсмирлик психологияси; ёш психологиясининг ўсмирлик ёшидаги болалар ривожланиши қонунларини ўрганувчи бўлими; ўсмирларнинг психологик хусусиятлари.

ПСИХОЛОГИЯ ПРОФЕССИИ — касб психологияси; меҳнат психологиясининг касбларнинг психологик компонентларини ёки муайян касбда ишловчиларга нисбатан қўйиладиган психологик талабларни ўрганиш ҳамда илмий анализ қилиш билан шуғулланувчи бўлими (қ. Психология труда).

ПСИХОЛОГИЯ СПОРТА — спорт психологияси; психологиянинг жисмоний тарбия ҳамда спортга доир билим, кўникма, малакаларни ҳосил қилиш, ривожлантириш ва тарбиялашнинг қонуниятларини ўрганувчи махсус соҳаси.

ПСИХОЛОГИЯ ТВОРЧЕСТВА — ижодиёт психологияси; психологиянинг одам томонидан янги, оригинал маҳсул яратиш процессидаги психологик қонуниятларни текширувчи соҳаси. И. п. нинг предмети фан, техника ва санъатда янги ижтимоий бойлик яратадиган ижодий меҳнат фаолияти (олим, кашфиётчи, рационализатор, рассом меҳнати) шунингдек, ўйин ҳамда ўқиш фаолиятидаги ижод элементларидир.

ПСИХОЛОГИЯ ТРУДА — меҳнат психологияси; психологиянинг меҳнат фаолиятининг психологик проблемаларини ўрганувчи соҳаси. Бу проблемаларга меҳнат ундорлигини орттиришнинг психологик шарт-шароитлари, меҳнат ва дам олиш режими, процессионал меҳнат турларини психологик анализ қилиш, кадрларни уларнинг индивидуал психологик хусусиятларига қараб танлаш ва жой-жойига қўйиш, ишлаб чиқариш аварияси ва травмасининг психологик сабаблари каби масалалар киради.

ПСИХОЛОГИЯ ЮНОСТИ — йигитлик ёши психологияси; ёш психологиясининг илк ёшлик давридаги йигит-қизларнинг (16—18 ёшлар) психик ривожланиш қонуниятларини ўрганадиган бўлими.

ПСИХОНЕВРОЗЫ (юнон. *psyche* — жон, *neuron* — нерв) — психоневрозлар; марказий нерв системасининг функционал бузилиши (органик зарарланмаган ҳолда) сабабли келиб чиқадиган психик касалликларнинг умумий номи.

ПСИХОПАТИЯ (юнон *psyche* — жон, *pathos* — азобланмоқ) — психопатия; психик фаолиятнинг уйғунсизлиги, айниқса эмоционал—ирода ва майл соҳаларидаги уйғунсизлик билан сифатланувчи патологик формаси. П. бу шахснинг алоҳида бир тузилиши, патологик ҳолатидир, лекин у ўсмайди. Психопат шахсларда ақлнинг танқидийлик сифати сақланиб қолган бўлади, уларнинг баъзилари ўз характеридаги камчиликлардан қаттиқ ташвишланади.

ПСИХОПАТОЛОГИЯ — психопатология; психик касалликлар ҳақидаги умумий таълимот.

ПСИХОПРОФИЛАКТИКА (юнон. *psyche*—жон, *prophylaktikos* — сақлайдиган, қўриқлайдиган) — психопрофилактика; касалликларнинг олдини олиш, аҳоли саломатлигини мустаҳкамлаш, иш қобилиятини сақлаб қолиш ва узоқ умр кўришни таъминлаш мақсадида ташкил қилинадиган психологик тадбирлар ҳақидаги таълимот.

ПСИХОТЕРАПИЯ (юнон. *psyche* — жон, *therapeia* — ғамхўрлик, парвариш, даволаш) — психотерапия, медицина психологиясининг беморларни психик таъсир кўрсатиш орқали даволаш усулларини ўрганиш ва амалда тадбиқ қилиш ҳақидаги бўлими; беморларни тезроқ соғайтириш учун қўлланиладиган барча психик фактор ва чоралар йиғиндиси; ташқи вазиятни ўзгартириш, фақат муайян бемор учун ўйлаб тузилган режим, врачларнинг беморга нисбатан ижобий эмоционал муносабати. П. нинг

асосий қуроли сўз, яъни тушунтириш, ишонтириш, гип-
ноз қилиш ва ҳоказолардир.

ПСИХОТЕХНИКА — психотехника; психологиянинг асосан меҳнат психологияси амалий масалаларини ўр-
ганувчи соҳаси. П. нинг асосий проблемалари касб танлаш,
касб танлаш ҳақида консултация бериш, меҳнат процес-
ларини рационализация қилиш, ишлаб чиқаришда трав-
матизм ва авария ҳолатларини камайтириш, ишлаб чиқа-
риш таълими методларини мукамаллаштириш кабилар-
дан иборат. П. соҳасида проблемаларни ҳал қилиш учун
«тест» методидан кенг фойдаланилган, бу орқали киши-
ларнинг қобилиятидаги фарқларни объектив равишда
аниқлашга интилинган. Тест синовларида, аслида киши-
нинг социал мавқеи, моддий фаровонлиги, маълумоти ва
тарбиялаш шароитидаги фарқлар аниқланарди. П. СССР-
да 1925 йилдан 1936 йилгача қўлланилган.

ПСИХОФАРМАКОЛОГИЯ—психофармакология; одам
нерв системаси ва психикасига сезиларли таъсир кўрса-
тувчи доривор ёки шифобахш препаратлар ҳақидаги таъ-
лимот. П. нинг вазифаси турли «психотроп» моддаларнинг
биохимик таркибини ўрганиш ва шу моддалар таъсирида
рўй берадиган психик ўзгаришларнинг хусусиятларини
аниқлашдан иборатдир.

ПСИХОФИЗИКА — психофизика; сезги органлари
психофизиологиясидаги оқим. Унинг вакиллари қўзғовчи
кучи билан сезги миқдори ўртасидаги математик нисбат
қонувларини белгилашга интилганлар. Мас., француз фи-
зиги П. Бугер (1698—1758) кўрув сезгиларидаги фарқ
чегараси нисбий миқдорининг доимийлигини биринчи бў-
либ аниқлаган. Сўнгра бу тадқиқотни немис физиологи
Э. Вебер (1795—1878) давом эттириб, худди шу фактни
тери—ҳаракат сезгилари ва кўз билан чамалаш орқали
аниқлади. Ниҳоят, немис файласуфи ва физиги Г. Фех-
нер (1801—1887) сезгининг миқдорий характеристикаси-
ни ўрганишга чексиз кичик миқдорларни ҳисоблаш усу-
лини тадбиқ қилиб, қўзғовчи кучи билан сезги миқдори
ўртасидаги логарифмик қиёслаш қонунини очди (**Ғ. Ве-
бер—Фехнера закон**). П. нинг асосий камчилиги шундан
иборат эдики, у мураккаб психик процессларни, аввал
уларнинг физиологик қонуниятларини ўрганмаган ҳол-
да, физик ва психик ҳодисалар ўртасидаги фақат соф ма-
тематик нисбатларни аниқлаш йўли билангина ўр-
ганди.

ПСИХОФИЗИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА — психофизик проблема; психик ҳодисаларнинг физик ҳодисаларга муносабати проблемаси. П. п. диалектик-материалистик ҳал қилиниши, дунё ягонадир, дунёнинг бирлиги унинг моддийлигидадир, деган қоидага асосланади. Психик ҳодиса эса мустақил субстанция бўлмасдан, балки материя тараққиётининг маълум бир босқичида пайдо бўлган, алоҳида ташкил топган материянинг — миянинг объектив воқеликни алоҳида акс эттириш қобилиятига эга бўлган хусусиятидир.

Психика, онг фақат биологик маҳсул эмас, балки ҳаётнинг ижтимоий-тарихий тараққиёти маҳсули ҳамдир. У кишининг ҳаёти процессида таркиб топиб, кишиларнинг ижтимоий турмуши билан белгиланади.

П. п. нинг диалектик-материалистик равишда ҳал қилиниши унга нисбатан идеалистик, дуалистик ва механистик қарашларга қарама-қаршидир (қ. **Психофизический монизм**, **Психофизический дуализм**, **Психофизический параллелизм**, **Психофизическое взаимодействие**, **Психофизическое тождество**).

ПСИХОФИЗИОЛОГИЯ — психофизиология; психиканиннг моддий-табiiй асосларини ўрганувчи соҳа. «П» термини биринчи бўлиб француз файласуфи Н. Масиас томонидан жорий қилиниб, кейинчалик сезги органлари физиологиясига, немис психологлари В. Вунд ва Т. Циген томонидан кашф қилинган физиологик психологияга психик процессларнинг мия «марказлари» ҳақидаги таълимотга, эмоцияларнинг нерв ҳамда гумарал механизмларини текширишга тадбиқ қилинган. Ҳозирги замон фанида И. М. Сеченов ва И. П. Павловларнинг рефлектор назарияси билан боғлиқдир.

ПСИХОФИЗИОЛОГИЯ ДВИЖЕНИЙ — ҳаракатларнинг психофизиологияси; психология билан физиологияга яқин соҳа бўлиб, инсон фаолиятининг таркибий қисмларини ташкил қилувчи ҳаракатларнинг тузилиши ва механизмларини ўрганади. Чунки ҳаракатларнинг ривожланиши ва амалга оширилиши фаолиятнинг мақсад ҳамда мотивларига боғлиқдир. Ҳ. п. да акс боғланиш ёки акс ахборот принципига кўра олинадиган кўрув, эшитув, ҳаракат ва бадан сезиш сигналлари алоҳида аҳамиятга эгадир. Булар шахсга ҳаракатни бажариш процессидаги ютуқлар, муваффақиятсизликлар ва қийинчиликлар ҳақида хабар бериб туради.

ПСИХОФИЗИЧЕСКИЙ ДУАЛИЗМ—психофизик дуализм; психик ҳодисаларнинг физик ҳодисаларга nisбатан бўлган муносабатини ҳал қилишда, дунёнинг асосини икки нарса — руҳ ва материя ташкил қилади деган дуалистик (қ. Дуализм) принципга асосланувчи оқим.

ПСИХОФИЗИЧЕСКИЙ ЗАКОН — психофизик қонун; қўзғовчи кучи билан ҳосил бўлган сезги миқдори ўртасидаги боғланишни ифодаловчи қонун (қ. Вебера—Фехнера закон).

ПСИХОФИЗИЧЕСКИЙ МОНИЗМ (юнон. monos — бир) — психофизик монизм; психик ва физик ҳодисаларнинг бир-бирига nisбатан муносабати проблемасини ҳал қилишда дунёнинг асосини фақат бир нарса — ё материя, ё онг ташкил қилади, деб тушунадиган қараш (қ. Монизм).

ПСИХОФИЗИЧЕСКИЙ ПАРАЛЛЕЛИЗМ — психофизик параллелизм; психофизик проблемани ҳал қилишда организмдаги психик ва физиологик процесслар бир-бирига ҳеч қандай боғланмаган, таъсир қилмаган ҳолда, бир-бирига nisбатан параллел равишда содир бўлади, деб тушунишдан иборат дуалистик қараш.

ПСИХОФИЗИЧЕСКОЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ — психофизик ўзаро таъсир; психофизик проблемани ҳал қилишда физиологик ҳодисалар психик ҳодисаларни, психик ҳодисалар эса ўз навбатида, физиологик ҳодисаларни келтириб чиқаради деб, психиканинг объектив борлиқнинг акси, миянинг функцияси эканлигини инкор қилувчи дуалистик қараш.

ПСИХОФИЗИЧЕСКОЕ ТОЖДЕСТВО — психофизик айният; психофизик проблемани ҳал қилишда физик ҳодисаларни психик ҳодисалардан (идеализм), психик ҳодисаларни эса физик ҳодисалардан (механизм) иборатдир деб қарашга асосланган дуалистик тушунча.

Р

РАБОТОСПОСОБНОСТЬ — иш қобилияти, шахснинг муайян фаолият турини муваффақиятли амалга ошириш учун зарур бўлган жисмоний ҳамда психик функциялари йиғиндиси. Фаолият процессида жисмоний ва ақлий куч

сарфлаш характерига қараб, И. қ. ҳам жисмоний И. қ., ақлий И. қ. га бўлинади.

И. қ. нинг миқдори ва сифати, аввало, баъжарилаётган фаолият турининг объектив хусусиятларига (ишнинг ҳажми, жадаллиги, мураккаблиги, тўхтовсизлиги ва бошқалар), ҳатто, шахснинг ёши, саломатлиги, ихтисоси, машқи, продавий хусусиятлари, фаолият турига муносабати, эмоционал ҳолатлари ва индивидуал хусусиятларига ҳам боғлиқдир.

РАВНОВЕСИЯ ОЩУЩЕНИЯ — мувозанат сезгилари; оғирлик кучининг йўналишига нисбатан фазодаги гавда ҳолатининг ўзгаришини акс эттирадиган сезгилар йиғиндиси. М. с. да кўрув, мускул-ҳаракат сезгилари, бадан сезгиси кабилар қатнашади.

РАЗВИТИЕ — ривожланиш; оддийдан мураккабга, пастдан юқорига ўтишдан иборат ўзгариш; миқдор ўзгаришларидан сифат ўзгаришларига ўтадиган, янгиликнинг туғилиши, эскиликнинг ўлишидан иборат процесс. Р. нинг манбаи ва ички мазмуни қарама-қаршиликлар курашидир.

РАЗДРАЖЕНИЕ — қўзғалиш (таъсирланиш); нерв системасига бирор қўзғовчининг таъсир этиши натижасида унга жавобан анализаторларда ҳосил бўладиган физиологик ҳаракат, импульс. Нерв Қ. дан ташқари, яна эмоционал Қ. ҳам бўлади. Эмоционал Қ. объектив воқеликдаги нарса ва ҳодисаларга, ўзаро муносабатимиздан келиб чиқадиган ҳаддан ташқари кучли ҳис-ҳаяжондир (қ. *Воодушевление, Стрость, Аффект*).

РАЗДРАЖИМОСТЬ — қўзғалувчанлик; организмнинг нерв ёки эмоционал қўзғалиш қобилиятига эга бўлишидан иборат индивидуал хусусият (қ. *Раздражение*).

РАЗДРАЖИТЕЛЬ — қўзғовчи; қўзғалиш процессини келтириб чиқарадиган объектив нарса ва ҳодисалар, уларнинг сифат ва хусусиятлари, шунингдек, ички органларда содир бўладиган физиологик ҳамда биохимик ўзгаришлар йиғиндиси. Қ. лар шартсиз ва шартли қўзғовчиларга бўлинади (қ. *Безусловный раздражитель, Условный раздражитель*).

РАЗНОСТНЫЙ ПОРОГ ОЩУЩЕНИЯ — сезгининг фарқланиш чегараси; таъсирот кучининг сезгиларда библинар-билинмас ўзгариш ҳосил қилувчи минимал даражадаги ўзгариши.

РАППОРТ (фр. rapport — такрорланадиган) — рапорт; гипноз процессида гипнозчи билан пациент — гипноз

қилинувчи ўртасида гипнозчи томонидан ўрнатиладиган нутқий алоқа. Гипноз ҳолати шу Р. туфайли юзага келтирилади.

РАСПРЕДЕЛЁННОСТЬ ВНИМАНИЯ — диққатнинг тақсимланиши; диққатнинг бир вақтнинг ўзида бир қанча объектларга қаратилишидан иборат хусусияти. Д. т. мураккаб фаолият процессини амалга оширишда алоҳида аҳамиятга эгадир. Мас., шофёрнинг, ўқитувчининг иш процессидаги диққати тақсимланган диққатдир.

РАССЕЯННОСТЬ — парижонлик; диққатни маълум бир объектга қарата олмасликдан иборат салбий хусусият. П. вақтинча ҳолат бўлиши ҳам, шахснинг нисбатан барқарор хислати бўлиши ҳам мумкин. П. икки турли бўлиб, бири диққатни умуман ҳеч нарсага қарата олмаслик бўлса, иккинчиси, диққатнинг муайян объект устида кучли тўплантирилиб, бошқа нарсаларга қаратилмаслигидир. П. психопатологик сабабларга кўра келиб чиқиши ҳам мумкин.

РАССУЖДЕНИЕ — мулоҳаза; бирор қонидани асослаш ёки мавжуд ҳукмлардан янги ҳулоса чиқаришга қаратилган тафаккур процесси. Мас., одатда, бирор янги нарсани билиб олиш зарур бўлган пайтларда, бирор масалани таҳлил қилишда ёки бирор ҳукмнинг тўғрилиги кишида шубҳа турдирган пайтларда содир бўлади.

РАЦИОНАЛИЗМ (лат. *rationalis* — ақлий, оқилона) — рационализм; билиш назариясидаги билимларнинг манбаи ва уларнинг тўғрилигининг мезони ақлдир, деб даъво қилувчи, тафаккурни ҳиссий идрокдан ажратиб қўювчи идеалистик, метафизик оқим. Аслида билимларнинг манбаи ва мезони ҳиссий тажриба, ижтимоий амалиётдир.

РАЦИОНАЛЬНОЕ ПОЗНАНИЕ — рационал (оқилона) билиш; объектив борлиқни билишнинг иккинчи ақлий босқичи. Р. б. ҳиссий билишга асосланиб, билишнинг энг юқори, мукамал босқичи ҳисобланади (қ. *Познание*).

РЕАДАПТАЦИЯ (лат. *re* — бошқатдан, янгидан, *adaptatio* — тўғриланмоқ, тузалмоқ) — реадaptация; руҳий касалликка учраб, махсус даволаш курсини ўтган беморнинг яна меҳнат фаолиятига қайтиши.

РЕАКТИВНОЕ СОСТОЯНИЕ — реактив ҳолат; оғир руҳий азобланиш натижасида пайдо бўладиган психик касалликлар (қ. *Невроз, Психоз, Психопатия*).

РЕАКТОЛОГИЯ (лат. *re* — қарши, *actio* — ҳаракат, *logos* — таълимот) — реактология; 1922-30 йилларда

совет психологиясидаги, инсон психикасини ташқи қўзғовчиларга нисбатан қайтариладиган реакциялардангина иборатдир деб ҳисобловчи механистик оқим.

РЕАКЦИЯ — реакция; организмнинг муайян ташқи ёки ички қўзғовчиларга нисбатан қайтаридиган жавоб ҳаракати.

РЕАКЦИЯ ПСИХИЧЕСКАЯ — психик реакция; ташқи ёки ички таъсиротга жавоб сифатида пайдо бўладиган ҳар қандай психик процесс. Олдиндан белгиланган сигналга нисбатан қайтариладиган жавоб ҳаракати. Оддий П. р. синалувчининг маълум бир сигналга (кўрув, эшитув сигналига (қайтаридиган оддий ҳаракатидан) аксари кўп ҳаракатидан) иборатдир. Оддий П. р. вақти 100 дан 250 миллисекундгача тебраниб туради.

РЕАЛЬНОСТЬ (лат. *realis* — моддий) — реаллик; инсон онгидан ташқари мавжуд бўлган объектив воқелик.

РЕАЛЬНОСТЬ ВООБРАЖЕНИЯ — хаёлнинг реаллиги; онгимизда объектив воқеликка тўғри келадиган ёки амалга оширилиши мумкин бўлган нарса ва ҳодисаларнинг образларини яратишдан иборат хаёл сифати. Х. р. шахснинг билим ва тажрибаларига, ақлий тараққиёт даражасига, айниқса тафаккурнинг ижобий сифатларига боғлиқдир.

РЕГРЕСС НАВЫКОВ (лат. *regressus* — қайтиш, орқага ҳаракатланиш) — малакаларнинг регресси; маълум бир фаолият соҳасида ҳосил қилинган малакаларнинг бирор сабабга кўра, кўп вақт амалда ишлатилмаганлиги натижасида аста-секин сўнишидан иборат қонун. М. р. нинг физиологик асоси ички шартли тормозланиш ёки бош миё қобиғидаги муваққат нерв боғланишларининг йўқола боришидир. М. р. вақтга, шахснинг ёши, саломатлиги, индивидуал хусусиятларига, малаканинг мураккаблик даражасига ва бошқа факторларга боғлиқдир.

РЕЗОНЕРСТВО (фр. *raisonneur* — сафсата) — насихатгўйлик; нутқда узундан-узоқ, зерикарли, жонга тегадиган қуруқ насихатомуз ибораларни ишлатишга доимий мойилликдан иборат салбий ақл сифати ёки характер хислати.

РЕКОНСТРУКЦИЯ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ — тасавурларни қайта тиклаш; хаёл образларини яратишда онгимиздаги мавжуд хотира образларини ҳосил бўлаётган янги тасавурларнинг мазмунига мос ҳолда қайта ишлатишдан иборат ақл процесси. Т. қ. т. кўпинча ижодий хаёл процессида намойн бўлади.

РЕЛИГИОЗНАЯ ПСИХОЛОГИЯ — дин психологияси; тақводорлар психикаси, унинг шаклланиш сабаблари, рўбга чиқиш формалари ҳақидаги фан. Д. п. диндорларнинг тасаввурлари, хаёл ва тушунчалари, турли ҳис-туйғулари, қараш ва эътиқодларининг хусусиятларини ўрганади, уларни бартараф қилишнинг илмий-атеистик методларини ишлаб чиқади.

РЕЛИГИОЗНОЕ СОЗНАНИЕ — диний онг; тақводорларнинг тасаввур, тушунча, ҳиссиёт, прода, хатти-ҳаракатлари, дунёқараш, эътиқод ҳамда шахсий хислатлари йиғиндиси; диний психология.

РЕЛИГИОЗНЫЕ ЧУВСТВА — диний ҳислар; тақводорларнинг бирор диний урф-одат ёки эътиқодни бажо келтириш ёки келтирмаслик муносабати билан пайдо бўладиган ёқимли ва ёқимсиз кечинмалари; диний ҳиссиёт.

РЕЛЯТИВИЗМ (лат. *relativus*—нисбий) — релятивизм; инсон билимларининг нисбий характерини рўкач қилиб, объектив оламни билиш мумкинлигини инкор этувчи сохта, субъектив-идеалистик таълимот; ахлоқ ва ахлоқий ҳисларнинг мажбурий нормаларини, социал мезонини инкор қилувчи реакцион буржуа идеологияси.

РЕМИНИСЦЕНЦИЯ (лат. *geminiscentia* — сал-пал эслаш) — реминисценция; зарур пайтда эсга тушмаган ёки аввал унутилган деб ҳисобланган материалнинг кейинчалик эсга тушишидан иборат хотира процесси, вақтинчалик унуттиш. Р. нинг сабаби нерв системасининг чарчashi, заҳарланиши ёки шахснинг кучли ҳаяжонланиши ва ҳоказолардан бўлиши мумкин.

РЕПРОДУКТИВНОЕ ВООБРАЖЕНИЕ (лат. *re* — бошқатдан, *ingid*дан *productio* — ишлаб чиқариш, маҳсулот) — репродуктив хаёл; бирор нарсани унинг оғзаки тасвири ёки шартли ифодаси чертёж, схема кабилар асосида тасаввур қилишдан иборат хаёл фаолияти; тасаввур хаёлининг бир тури. Р. х. нинг асосий шarti муайян соҳадаги билимлар бўлиб, шахс нарсанинг образини яратишда ўшанга таянади.

РЕПРОДУКТИВНОЕ ТОРМОЖЕНИЕ — репродуктив тормозланиш; ўхшаш элементларга эга бўлган ассоциацияларнинг ўзаро тормозланиши натижасида аввал ўзлаштирилган материалларни эсга туширишнинг қийинлашуви. Мас., аввал ҳосил қилинган рақамлар, ҳарфлар ассоциацияси шу ҳарфлардан тузилган, лекин бошқа рақамлар билан боғланган ассоциацияларнинг тикланишини

тормозлайди. Р. т. хато ўзлаштирилган ҳаракатларни тўғрилашда айниқса яққол кўринади.

РЕПРОДУКЦИЯ — репродукция; онгда мавжуд нарсаларни қайта тиклаш ёки эсга туширишдан иборат хотира процесси.

РЕТЕНЦИЯ — ретенция; хотиранинг идрок қилинган нарса ва ҳодисаларни сақлаб қолиш функцияси (қ. **Сохранение**).

РЕТИКУЛЯРНАЯ ФОРМАЦИЯ (лат. *formatio reticularis* — тўрсимон боғлам) — ретикуляр формация; бош мия тана қисмидаги (узунчоқ мия, Воролиев кўприги, ўрта мия) нерв ҳужайралари бўлиб, улар ўз тузилишига кўра, қалин тўрни эслатадиган ўсимталарга эгадир. Қўзғовчилар таъсири остида турли рецепторлардан бош мияга сигналлар олиб борадиган сезувчи нервларнинг ўсимталари Р. ф. га туташган бўлиб, мавжуд сигналлар Р. ф. ни ҳам қўзғайди. Р. ф. да ҳосил бўлган қўзғалиш, ўз навбатида, бош мия қобиғидаги турли марказларни қўзғайди. Бош миядаги қўзғалиш эса Р. ф. нинг фаолиятини ё кучайтиради, ё сусайтиради. Демак, Р. ф. нинг ҳар бир ҳужайраси сезги органларидан кўп сигналлар қабул қилиб олиб, бош мия ва орқа мия фаолиятига умумий ҳолда таъсир кўрсатиб туради.

РЕТРОАКТИВНОЕ ТОРМОЖЕНИЕ (лат. *retro*—қайтадан, *orqaga*, *activus* — фаол, ҳаракатчан) — ретроактив (қайта таъсир қилувчи) тормозланиш; муайян материални эсда қолдириш ёки эсга тушириш процессига бевосита ундан кейин келадиган фаолиятнинг салбий таъсири. Р. т. олдинги фаолиятга ўхшаш материаллардан бирортасини эсда қолдириш ёки эсга туширишда айниқса яққол кўринади. Р. т. нинг физиологик сабаби нерв процессларининг салбий индукциясидир.

РЕТРОГРАДНАЯ АМНЕЗИЯ (лат. *retrogradus* — орқага кетувчи, *a*—инкор юкламаси, *mneme* — хотира) — ретроград амнезия; илгари юз берган воқеа ва ҳодисаларни эсда сақлаган ҳолда ҳозир содир бўлган воқеа ва ҳодисаларни унутишдан иборат хотира патологияси. Хотиранинг тикланиши эса унутиш процессига тескари равишда рўй беради: кейин унутилганлар олдин, олдин унутилганлар кейин эсга туширилади.

РЕФЛЕКС (лат. *reflexus*—акс этиш) — рефлекс; организмнинг ташқи ёки ички қўзғовчиларга нерв системаси орқали қонуний равишда қайтарадиган жавоб реакцияси.

«Рефлекс тушунчаси орқали ташқи ёки ички дунёнинг қандайдир агентининг нерв толалари, нерв хужайралари ва нерв чекка учлари воситасида организмнинг бирор фаолияти билан қонуний боғланиши тушунилади (И. П. Павлов, Пол. собр. соч., 3-т., 1-китоб, 1954, 105-бет).

Р. айрим органларнинг бир-бирига мувофиқ равишда ишлашини ва организмнинг ташқи муҳитга мослашувини таъминлайди (қ. **Безусловный рефлекс**, **Условный рефлекс**, **Рефлекторная дуга**, **Рефлекторное кольцо**).

РЕФЛЕКСОЛОГИЯ — рефлексология; XX аср бошларида рус психологиясидаги табиий илмий оқим бўлиб, унга рус психиатри В. М. Бехтерев асос солган. Р. нинг предмети (ўша вақтдаги субъектив идеалистик психологияга қарама-қарши) бош мия иштирокида содир бўладиган барча турдаги рефлекслардан иборат эди. Р. рефлектор актда унинг учинчи (ҳаракат) қисмига (қ. **Рефлекторная дуга**) кўпроқ эътибор бериб, унинг марказий (психик элементи) қисмини камситган. Шунинг билан Р. онг проблемасини билиб-билмай инкор қилиб қўйган, психологияни психикасиз ўрганиб, механистик хатога йўл қўйган. Бироқ субъектив идеалистик психологияга қарши курашда Р. нинг хизмати катта бўлган.

РЕФЛЕКС «ЧТО ТАКОЕ?» — «бу нима?» рефлекси (қ. **Ориентировочный рефлекс**).

РЕФЛЕКТОРНАЯ ДУГА — рефлекс ёйи; рефлекс процессида нерв қўзғалиши ўтадиган йўл; рефлекс ҳодисаси амалга ошириладиган нерв йўли. Р. ё. уч қисмдан: перифериядан келадиغان нерв қўзғалишини марказга элтадиган афферент нервлар, қўзғалишни қабул қилиб олувчи марказ (бош ёки орқа мия), қўзғалишни марказдан ишчи органлар ёки безларга етказувчи эфферент нервлардан иборатдир (қ. **Рефлекторное кольцо**, **Афферентные нервы**, **эфферентные нервы**).

РЕФЛЕКТОРНОЕ ДВИЖЕНИЕ — рефлектор ҳаракат (қ. **Рефлекс**).

РЕФЛЕКТОРНОЕ КОЛЬЦО — рефлекс ҳалқаси; рефлектор актнинг маълум бир қўзғовчига тегишли жавоб қайтариш билангина тамом бўлмасдан, рецепторлар ёки ишчи органлардан муайян ҳаракатнинг қандай бажарилаётганлиги ҳақида марказга ақс сигналларнинг келиб туришидан иборат яхлит система (қ. **Обратная афферентация**).

РЕФЛЕКТОРНЫЙ АКТ—рефлектор акт (қ. Рефлекс, Рефлекторная дуга, Рефлекторное кольцо).

РЕЦЕПТОРЫ—рецепторлар; нервларнинг ташқи ёки ички қўзғовчилардан ҳосил бўлган қўзғалишни қабул қилиб олувчи чекка учлари, анализаторларнинг периферия қисми (қ. Экспрорецепторы, Интерорецепторы, Проприорецепторы).

РЕЧЕВАЯ АРТИКУЛЯЦИЯ (лат. articulo — дона-дона талаффуз қиламан) — нутқ артикуляцияси; нутқ органларининг нутқ товушларини талаффуз қилиш учун биргаликдаги фаолияти. Ҳар бир товушнинг Н. а. учун нутқ органлари ҳаракатларининг тил муомаласида одат тусига кирган маълум бир системаси (артикуляция базаси) зарур. Артикуляция базаси талаффузнинг тўғрилигини, акс боғланиш механизмига кўра, назорат қилиб бориш натижасида таркиб топади.

РЕЧЕВОЙ АППАРАТ — нутқ аппарати; нутқ товушларининг ҳосил бўлиши ва уларни талаффуз қилишда иштирок этувчи органлар — нафас органлари йиғиндиси. Н. а. фаолиятида марказдан қочувчи, марказга интилувчи нервлар ҳамда тегишли нутқ-ҳаракат нерв марказлари ҳам қатнашади.

РЕЧЕВОЙ СЛУХ — нутқни эшитиш; одам қулоғининг мавжуд тил фонемаларининг фарқига бориш асосида нутқ товушларини анализ ва синтез қила билиш қобилияти.

РЕЧЕВОЕ ВОЗДЕЙСТВИЕ — нутқ орқали таъсир қилиш; нутқ ёрдамида бошқа кишиларда муайян тасавурлар, фикр ва тушунчалар, ҳис-туйғулар ҳамда турли ҳаракатлар ҳосил қилишдан иборат нутқ функцияси (қ. Психическое воздействие).

РЕЧЬ — нутқ; кишиларнинг тил воситаси билан алоқа қилишининг тарихан таркиб топган формаси ёки процесси. Н. тил билан тарихий жиҳатдан ҳам, функционал жиҳатдан ҳам боғлиқдир. Тил нутқ фаолиятининг асоси бўлиш билан бирга, кишиларнинг нутқ тажрибасини умумлаштириб, ривожланиб ҳам боради. Н. нинг физиологик асоси иккинчи сигнал системаси — муваққат нерв боғланишларидир (қ. Функции речи, Внутренняя речь, Внешняя речь, Устная речь, Письменная речь).

РЕШИТЕЛЬНОСТЬ — қатъийлик; характернинг ўз вақтида асосли ва қатъий қарорлар қабул қила олиш ва уларни иккиланмасдан ижро этишга киришишдан иборат продавий хислати. Қ. мураккаб вазиятларда, айниқса

қарорнинг ижроси маълум даражада хавфли бўлган пайтларда яққол намоён бўлади.

РИТОР (юнон. *rhitor* — нотиқ) — ритор; қадимги юнон ва римликларда нотиқликдан дарс берадиган ўқитувчи; баландпарвоз, лекин кам мазмуни иборалардан тузилган нутқ сўзловчи «нотиқ».

РИТОРИКА — риторика; нотиқлик назарияси; нотиқлик санъати ҳақидаги фан, чиройли, лекин мазмунан камбағал нутқ.

РОТАЦИЗМ (юнон. *rho* — ҳарфлари — «р») — ротацизм; «р» товушини талаффуз қила олмасликдан иборат нутқ камчилиги.

С

САМОВНУШЕНИЕ — ўз-ўзига таъсир кўрсатиш; шахснинг ўзини-ўзи ишонтириш орқали ўзида муайян тасаввур, тушунча, ҳис-туйғулар, дунёқараш, эътиқод ҳамда турли продавий ҳаракатларни ҳосил қилишдан иборат ақл сифати. Шахсда баъзан рўй берадиган, уни руҳан азоблайдиган шубҳа, муттасил салбий ҳолатларни ва руҳий тушқунлик ҳолатларини баргараф қилишда ў. ў. т. к. нинг аҳамияти қаттадир.

САМОВОСПИТАНИЕ — ўз-ўзини тарбиялаш; шахснинг, ўз хатти-ҳаракатларини ижтимоий ахлоқ нуқтаи назаридан таҳлил қилиш қобилияти орқали ўзида ижобий характер хислатларини таркиб тантиришга қаратилган фаолияти. Бу қобилият кўпинча бола тараққиётининг ўсмирлик билан илк йигитлик ёши ўртасидаги даврларга тўғри келади. Лекин шахс ў. ў. т. билан онгли ҳаётнинг хоҳлаган даврида шуғуллана олиши мумкин.

САМОКОНТРОЛЬ — ўз-ўзини назорат қилиш; шахснинг ўз жисмоний ҳамда руҳий фаолиятини ўзи онгли равишда назорат қилиб туришидан иборат ижобий сифати. Бу сифат қуйидагича асосий турларга бўлинади: сенсор ў. н. қ. (идрок фаолиятини назорат қилиш), сенсомотор ў. н. қ. (идрок билан ҳаракатларнинг биргаликдаги фаолиятини назорат қилиш). ў. н. қ. малакаларнинг таркиб топишида, ҳаракатдаги хатоларни тузатишда айниқса яққол намоён бўлади.

САМОКРИТИЧНОСТЬ — ўз-ўзини танқид қилишлик;

шахснинг ўз фаолиятига, қобилият ва хулқ-атворига танқидий нуқтаи назардан ёндошиши, уларга объектив (холисона) баҳо беришдан иборат ижобий ақл сифати ёки характер хислати.

САМОЛЮБИЕ — шаън (иззат-нафс); шахснинг ўз қадр-қийматини, обрў-эътиборини билиши, англашдан иборат ижобий сифати.

САМОНАБЛЮДЕНИЕ — ўз-ўзини кузатиш; шахснинг ўз фикрлари, ҳис-туйғулари ва ҳаракатларини ўзи кузатиши. Идеалистик психология Ў. к. ни алоҳида «ички тажриба», «ички кўриш» (интроспекция) йўли билан психикани бевосита билишга ёрдам берадиган бирдан-бир метод деб қарайди. Материалистик психология эса психик ҳодисаларни объектив равишда ўрганишни тан олиб, Ў. к. га ёрдамчи метод сифатидагина қарайди (қ. **Интроспективная психология**).

САМООБЛАДАНИЕ — ўзини тута билиш; шахснинг муайян шароитлардаги ортиқча фикрлар, ҳис-туйғулар, хатти-ҳаракатлар, айниқса импульсив ҳаракатларни онгли равишда тийиб туриши, ўз фикри, ҳиссиёти ва ҳаракатларини мақсадга мувофиқ равишда йўналтира олишдан иборат продавий характер хислати.

САМООБРАЗОВАНИЕ — мустақил ўқиш; махсус билим юрти курсини битирмасдан, мустақил ўқиш, ёзиш, айниқса тегишли адабиётларни ўрганиш натижасида савод чиқариш ёки маълумот олиш йўли. М. ў. меҳнаткашларнинг билим олиш имкониятлари чекланган ёки қийинлашган капиталистик мамлакатларда айниқса кенг тарқалган.

САМОСОЗНАНИЕ — ўз-ўзини англаш; одамнинг ўзини шахс сифатида таниши, ўзининг жисмоний ҳамда ақлий қобилиятларини, хатти-ҳаракатлари ва уларнинг мотивларини, атрофдаги борлиққа, ўз-ўзига бўлган муносабатларини англашдан иборат сифати. Ў. а. ҳам шахснинг фаолияти процессида тарихан таркиб топиб, унинг жамиятда, коллективда ўз мавқеини билиш ва баҳолаш даражасигача ўсиб боради.

САМОСТОЯТЕЛЬНОСТЬ — мустақиллик; шахснинг муайян ақлий, ахлоқий ёки амалий масалаларни ҳал қилишда, айниқса мураккаб вазиятни баҳолаш ва мақсадга мувофиқ йўлни танлашда ўзининг мустақил фикрлари, принциплари ҳамда эътиқодига эга бўлишдан иборат продавий характер хислати.

САМОСТОЯТЕЛЬНОСТЬ МЫШЛЕНИЯ — тафаккурнинг мустақиллиги; назарий ва амалий масалаларни ўзгаларнинг ёрдамисиз ҳал қилиш қобилиятидан иборат ақл сифати. Т. м. ақлнинг бошқа сифатлари билан узвий равишда боғлиқдир.

САНГВИНИК — сангвиник; сангвиник типдаги темпераментга эга бўлган шахс; С. одамлар серҳаракат, тез таъсирланувчан бўладилар, бирор фаолиятга гайрат билан киришиб, тез совуб кетишлари ҳам мумкин.

САНГВИНИЧЕСКИЙ ТЕМПЕРАМЕНТ (лат. sanguis — қон, temperamentum қисмларнинг зарурий нисбати) — сангвиник темперамент; шахснинг тез, кучли, лекин беқарор эмоционал қўзғалувчанлиги ва психик процесслари билан сифатланадиган индивидуал хусусияти. С. т. нинг физиологик асосини нерв фаолиятининг кучли, мувозанатли ва чаққон типи ташкил қилади (қ. Сангвиник, Типы высшей нервной деятельности).

СЕБЯЛЮБИЕ — худбинлик; фақат ўз шахсий манфаатларини қўзлаб, бошқаларнинг, айниқса жамият манфаатлари билан ҳисоблашмасликдан иборат салбий характер хислати.

СЕКСУАЛЬНАЯ ПСИХОЛОГИЯ (лат. Sexualis — жинсий, шахвоний) — жинсий психология. Бу фан ҳозирги буржуа психологиясининг бир тармоғи бўлиб, шахснинг сексуал ҳислари ва сексуал майлини ўрганиш билан боғлиқдир (қ. Сексуальное влечение, Сексуальность, Сексуальные чувства).

СЕКСУАЛЬНОЕ ВЛЕЧЕНИЕ — сексуал майл; С. м. икки жинснинг бир-бирига майл қўйиши, қўшилиши, кўпайиши билан боғлиқдир. С. м. одатда бевосита жинсий инстинкт билан боғлиқ бўлади. Тўла ифодаланган С. м. болаликда куртак тариқасида кўринади ва жинсий етилиш бўлгандагина тўла ифодаланиши мумкин. С. м. тарбия таъсирида ўзгаради.

СЕКСУАЛЬНОСТЬ — шахвонийлик; жинсий ҳаётга ҳаддан ташқари ҳирс қўйишдан иборат салбий одат ёки характер хислати; жинсий эҳтирос. Ш. турли психик касалликлар натижасида келиб чиқадиган психопатологик ҳолат бўлиши ҳам мумкин.

СЕКСУАЛЬНЫЕ ЧУВСТВА — шахвоний ҳислар; жинсий эҳтиёж ва қизиқишнинг қондирилиши ёки қондирилмаслиги муносабати билан рўй берадиган ёқимли ҳамда ёқимсиз кечинмалар.

СЕНСАЦИЯ (лат. *Sensatio* — сезги) — Сенсация; маълум бир ҳодиса, хабар муносабати билан жамоатчилик онгида ҳосил бўлган кучли таассурот; жамоатчиликда шов-шув, кенг қизиқиш ҳосил қилувчи ҳодиса, хабар.

СЕНСИБИЛИЗАЦИЯ ОРГАНОВ ЧУВСТВ (лат. *Sensibilis* — сезувчи) — сезги органларининг сенсибилизацияси; маълум бир кўзғовчининг таъсир этиши натижасида сезги органлари сезгирлигининг орттишидан иборат қонуният. Мас., енгил мускул ҳаракати, юзни совуқ сув билан, кучлизов товуш кўзғовчилари кўрув органларининг сезгирлигини орттиради (қ. **Органов чувств взаимодействие**).

СЕНСОМОТОРНАЯ КООРДИНАЦИЯ (лат. *sensus* — сезги, *motor* — ҳаракатлантирувчи, *coordinatio* — мослашиш) — сенсомотор координация; фаолият процессида идрок ва турли ҳаракатларнинг бир-бирига уйғунлашуви, мослашуви, фаолиятнинг сенсор ва мотор компонентларининг ўзаро уйғунлашуви.

СЕНСОРНАЯ КУЛЬТУРА — сенсор маданият; нарса ва ҳодисаларни режали, изчил, тўлиқ, аниқ ҳамда тез идрок қила билиш қобилияти (қ. **Наблюдательность**).

СЕНСОРНАЯ ЧУВСТВИТЕЛЬНОСТЬ — сенсор сезгирлик; эмоционал сезгирликдан фарқ қилувчи кўрув, эшитув, ҳид, маза, мускул-ҳаракат каби сезгирликлар (қ. **Чувствительность**).

СЕНСОРНОЕ ВОСПИТАНИЕ — сенсор тарбия; ақлий тарбиянинг сенсор процессларни (сезги, идрок, тасавурларни) мақсадга мувофиқ равишда ривожлантириш ва мукаммаллаштиришдан иборат бир тури. Мас., музика ва тасвирий санъат, фаолиятнинг сенсор асосларини ҳосил қилиш ва ривожлантириш.

СЕНСОРНЫЙ ГОЛОД — сенсор очлик; бир хил, ўзгармас ҳаёт шароитида кўп вақт яшаш натижасида сезги, идрок ва тасавурлар орқали олинадиган таассуротларнинг етишмаслигидан иборат руҳий ҳолат; таассурот танқислиги ҳолати. С. о. айниқса узоқ муддатли космик машқлар ёки училар даврида яққол намоён бўлади. Муттасил С. о. шахсни оддий зериккиш ҳиссидан оғир руҳий касалликларгача олиб келиши мумкин (қ. **Информационный голод**).

СЕНСОРНЫЙ УСЛОВНЫЙ РЕФЛЕКС — сенсор шартли рефлекс; организмнинг шартли кўзғовчининг таъсирига сезгирликнинг ўзгариши билан жавоб қайтариши. Мас., агар қоронғига кўниктирилган кўзга ёруғлик бериш маъ-

лум бир индеферент қўзғовчи, айтайлик, товуш билан бирга амалга оширилса, кейинчалик фақат шу ёруғликнинг ўзи кўрув сезгирлигини ўзгартира (пасайтира) бошлайди.

СЕНСУАЛИЗМ (лат. *sensus* — сезги ҳис қилиш) — сенсуализм; сезгиларнинг билишнинг бирдан-бир манбаи эканлигини тан олувчи фалсафий оқим. Бироқ С. ни икки хил тушуниш мумкин: агар сезгилар объектив борлиқнинг акси деб қараладиган бўлса, С. илмий материалистик хулоса келиб чиқади; агар сезгилар объектив реалликдан ажратиб олиниб, оннинг соф субъектив ҳолати деб қараладиган бўлса, С. сохта, ғайри илмий ёки субъектив идеалистик хулосаларга олиб келади.

СЕНТИМЕНТАЛИЗМ (фр. *Sentimentalisme* — сезувчанлик) — сентиментализм; сенсор сезгирликдан фарқ қилувчи ҳаддан ташқари эмоционал сезгирлик, нарса ва ҳодисаларга ўта эмоционал (сентиментал) муносабатда бўлиш.

СЕНТИМЕНТАЛЬНОСТЬ — сентименталлик; ақл ва иродадан ҳам кўра ҳиссиётга ҳаддан ташқари берилувчанликдан иборат салбий характер хислати; онг компонентлари бўлган ақл, ҳиссиёт ва ирода ўртасидаги мувоzanатнинг бузилиши (қ. **Сентиментализм**).

СЕТЧАТКА ГЛАЗА — кўзнинг тўр пардаси; кўз соққасининг ёруғлик ва ранглари сезувчи ҳужайраларга, таёқчалар ва кўзчаларга эга бўлган пардаси; кўрув нервларининг чекка учлари; рецепторлар жойлашган парда.

СЕЧЕНОВСКОЕ ТОРМОЖЕНИЕ — Сеченов тормозланиши; 1862 йили Сеченов томонидан очилган кашфиёт бўлиб, юқориги марказларнинг, хусусан кўрув нервини тош тузи кристали билан қўзғатиш натижасида бақа орқами рефлексининг тормозланишидан иборат. Бу эксперимент марказий нерв системасида тормозланиш процесси мавжудлигини исбот қилган.

СИГМАТИЗМ (юнон. «сигма» — Σ ҳарфининг номини билдиради) — сигматизм; с, з, ц, ш, ж, ч товушларини нотўғри талаффуз қилишдан иборат нутқий камчилик.

СИГНАЛЬНЫЕ СИСТЕМЫ — сигнал системалари; организмга бирор воқеанинг содир бўлишидан сигнал (хабар) берувчи, яъни огоҳлантирувчи шартли қўзғовчилар системаси. Агар хабар конкрет нарсалардан иборат қўзғовчилар ёрдамида берилса, бу ҳайвонларга ҳам, инсонга ҳам хос бўлган биринчи сигнал системаси бўлади. Агар

хабар умумлаштирилган конкрет сигналларнинг натижаси—сўз орқали берилса, бу фақат инсонга хос бўлган иккинчи сигнал системасидир (қ. Первая сигнальная система, Вторая сигнальная система).

СИГНАЛЬНОЕ ЗНАЧЕНИЕ УСЛОВНЫХ РЕФЛЕКСОВ — шартли рефлексларнинг сигнал аҳамияти (қ. Сигнальные системы, Условный рефлекс).

СИЛА ВОЛИ — ирода кучи; шахснинг ўз олдига қўйган мақсадининг аниқлиги, уни амалга ошириш учун интилиши, мақсад йўлида маълум бир қарор қабул қилиш тезлиги ва уни ўз вақтида ижро этиши билан белгиланадиган ирода сифати; қийинчиликларни бартараф қилишда намён бўладиган шахсий сифат.

СИЛА НЕРВНОЙ СИСТЕМЫ — нерв системасининг кучи; нерв системасининг нерв хужайраларидаги физиологик моддаларнинг запас миқдори билан ва кучли қўзғовчиларга «бардош бера олиш» қобилияти билан белгиланадиган функционал хусусияти (қ. Сила нервных процессов).

СИЛА НЕРВНЫХ ПРОЦЕССОВ — нерв процессларининг кучи; бош мия қобилининг нерв хужайраларининг иш қобилияти чегараси билан сифатланадиган функционал хусусияти. Н. п. к. миқдор жиҳатидан нерв хужайралари химиявий тормозланишга ўтмасдан бардош бера оладиган максимал қўзғовчи билан белгиланади. «Н. п. к.» тушунчаси қўзғалиш процессига ҳам, тормозланиш процессига ҳам тааллуқлидир.

СИМВОЛИЗМ (юнон. Symbolon — белги, нишон) — символизм; сезгилар объектив воқеликдаги нарса ва ҳодисаларнинг акси, нухаси эмас, балки улар ҳақидаги шартли белгилардир, деб таъкидловчи субъектив идеалистик фалсафий оқим. С. ни ўз вақтида В. И. Ленин қаттиқ танқид қилиб, унга қарши ўзининг инъикос назариясини илгари сурди (қ. Ленинская теория отражения, Ленинское определение ощущения).

СИМПАТИЧЕСКИЕ НЕРВЫ — симпатик нервлар; орқа миянинг кўкрак ва бел қисмидан чиқадиган вегетатив нерв толалари. С. н. ички органлар фаолиятини, айниқса ҳиссиётни бошқаришда актив роль ўйнайди.

СИМПАТИЯ (юнон sympathia — раҳмдиллик) — симпатия; бирор нарсага ёки шахсга нисбатан ички мойиллик, ишончдан иборат эмоционал ҳолат; майл, ҳамдардлик.

СИМУЛЯЦИЯ (лат. *simulatio* — муғомбирлик) — симуляция; атрофдагиларни алдаб ишонтириш учун ўзини сохта ҳолатга (мас., беморликка, ақлдан озганликка) солишдан иборат ясама хулқ формаси; характернинг салбий хислати.

СИНЕСТЕЗИЯ (юнон. *sineistesus* — биргаликда сезиш) синестезия; муайян қўзғовчининг маълум бир сезги органига таъсир қилиб, фақат шу сезги органи учун хос бўлган сезгинигина эмас, балки бошқа сезги органи учун хос бўлган қўшимча сезги ёки тасаввурни ҳам ҳосил қилишдан иборат ҳодиса. Бундай қўшимча ҳосил бўлган сезгилар ва тасаввурлар кўрув, эшитув, ҳид ва бошқа соҳаларга хосдир. С. нинг кўпроқ тарқалган формаси рангдор эшитиш, яъни маълум бир музика товушини сезиш билан бирга, шунга монанд бўлган кўрув тасаввурининг (муайян рангнинг) ҳосил бўлишидир. С. ҳодисаси физиологик жиҳатдан анализаторларнинг ҳаддан ташқари кучли ўзаро таъсир этишидир. С. ҳодисаси, мас., композиторлар Н. А. Римский-Корсаков ва А. Н. Скрябинларда учраган.

СИНТЕЗ (юнон. *synthesis* қўшиш, бирлаштириш) — синтез, фикр объекти ҳисобланган нарса ва ҳодисаларнинг таркибий қисмлари, сифат ҳамда хусусиятларини фикрланган ёки амалий равишда бир бутун қилиб қўшишдан иборат бўлган ақлий операция. Мас., нарса ва ҳодисаларнинг муҳим белгилари қўшилишидан яхлит бир тушунча ҳосил бўлади. С. тафаккур ҳамда хаёлнинг ижодий фаолиятини ташкил қилади. С. бевосита анализ билан ва умумлаштириш, таққослаш, системалаштириш каби ақлий операциялар билан боғлиқдир.

СИСТЕМА ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ НАУК — психология фанлари системаси; психологиянинг тараққиёти, психологияга доир кашфиётларнинг турли фаолият соҳаларидаги аҳамияти муносабати билан, умумий психологиядан ажралиб чиққан ягона психология фанини ташкил қилувчи унинг мустақил соҳалари. Мас., болалар психологияси, педагогик психология, ёш психологияси, спорт психологияси ва бошқалар.

СИСТЕМАТИЗАЦИЯ (юнон. *systema* — қисмлардан ташкил топган бутун нарса) — системалаштириш; фикр объекти ҳисобланган нарса ва ҳодисаларни замон, макон ва мантиқ жиҳатдан маълум тартибда жойлаштиришдан иборат ақлий операция. Мас., тарихий воқеаларни хронологик тартибда жойлаштириш.

СИТУАТИВНАЯ РЕЧЬ (фр. situation—вазият, ҳолатлар йиғиндиси) ситуатив нутқ; суҳбатдошлар учун аниқ бўлган вазият даъват этган фикр олишув процесси. С. н. да ҳам, ички нутқдаги сингар, кўпинча гапларнинг эгаси эмас, балки кесими ёки иккинчи даражали бўлақларидан бири айтилади, чунки бунда фикр нима ҳақида бораётганлиги суҳбатдошларга маълум бўлади. Мас., бекатда автобус кутиб турган кишилар «Келдими?», «Кўндан бери кутасизларми?», «Келиб, кетиб қолган бўлса-я?» қабилда фикр олишув. Бунда гап фақат автобус ҳақида бораётганлиги ҳаммага маълум.

СКЕПТИЦИЗМ (юнон. skepsis — қайтадан кўриб чиқиш) — скептицизм; ҳар қандай билишнинг аниқ эмаслигини таъкидловчи, объектив ҳақиқатнинг мавжудлигига шубҳаланувчи фалсафий оқим; ҳамма нарсага шубҳа билан қараш, ҳеч кимга ишонмасликдан иборат салбий характер хислати.

СКЛОННОСТЬ — мойиллик; шахснинг муайян фаолият тури билан шуғулланишга доимий интилишидан иборат индивидуал хусусият. Мас., музыкага М., илмий текшириш ишларига М. ва ҳоказо. М. шахснинг қизиқишлари ва қобилияти билан узвий равишда боғлиқ бўлиб, бу қизиқиш ва қобилиятнинг таркиб топиши учун маълум даражада асос бўлиши ҳам мумкин.

СКОРОСТЬ ЗАБЫВАНИЯ — унутиш тезлиги; шахснинг муайян материални эсда қолдириш билан эсга тушириш ўртасида ўтган вақт бирлиги билан белгиланадиган индивидуал хотира хусусияти. У. т. материалнинг амалда такрорланишига, шахснинг касби, қизиқиши, ёши ва индивидуал хусусиятларига боғлиқ У. т. хотиранинг сифат кўрсатгичидир. Эсда қолдирилган материал қанчалик секин унутилса, хотира шунча сифатли бўлади.

СКОРОСТЬ ЗАПОМИНАНИЯ — эсда қолдириш тезлиги; шахснинг муайян материални идрок қилиш билан эсда қолдириш ўртасидаги вақт бирлиги билан белгиланадиган индивидуал хотира хусусияти. Э. қ. т. шахснинг қизиқишига, қобилият ва истеъдодига, билим даражасига, ёшига ва бошқа индивидуал хусусиятларига боғлиқ. Э. қ. т. хотиранинг сифат кўрсатгичидир. Маълум бир материал қанчалик тез эсда қолдирилса, хотира шунча сифатли ҳисобланади.

СКОРОСТЬ МЫШЛЕНИЯ — тафаккур тезлиги; маълум бир назарий ёки амалий масалани узил-кесил ҳал

қилиш учун кетган вақт бирлиги билан белгиланадиган ақл сифати. Бу вақт қанчалик оз бўлса, тафаккур шунча сифатли ҳисобланади.

СКОРОСТЬ ПРОВЕДЕНИЯ НЕРВА — нервнинг ўтқавиш тезлиги; нерв қўзғалиши ёки импульсининг нерв толалари бўйлаб қиладиган ҳаракат тезлиги. Одамда Н. ў. т. ўртача 123 мил. сек. ни ташкил қилади.

СКОРОСТЬ РЕАКЦИИ — реакция тезлиги; сезги органларимизга қўзғовчининг таъсир этиши билан унга тегишли жавоб ҳаракатининг қайтарилиши ўртасида ўтган вақт бирлиги билан ўлчанадиган индивидуал хусусият (*қ. Реакция психическая*).

СКРОМНОСТЬ — камтарлик, шахснинг атрофдаги кишилар билан оддий муомалада, ўзига танқидий муносабатда бўлиши, ўзгаларни ҳурмат қилиши, мақтанмаслиги каби бир қанча ижобий сифатлари билан белгиланадиган ахлоқий характер хислати. К. кишининг умуман хулқида; ҳаракатларида, нутқида, ҳатто кийинишида ҳам ифодланади.

СКУКА — зеркиш; бир хил, ўзгармас ҳаёт шароитларида таассуротларнинг етишмаслиги, кўникмаган вазиятда муттасил яшашдан, ёки муайян эҳтиёж ва қизиқишларнинг қондирилмаслигидан келиб чиқадиган ёқимсиз кечинмалар билан сифатланадиган салбий эмоционал ҳолат (*қ. Информационный голод, Сенсорный голод*).

СЛАБОВОЛИЕ — иродаси бўшлик; шахснинг бирор фаолият турини бажариш учун ўзини мажбур қила олмаслик ёки ўз ҳаракатларини ўз мақсадларига бўйсундира олмасликдан иборат салбий характер хислати. И. б. психопатологик ҳолат бўлиши ҳам мумкин. (*қ. Абулия, Безволие*).

СЛАБОУМИЕ — ақли заифлик; бош миyanинг етарли ривожланмаслиги, баъзи бир психик касалликлар ва миyanинг органик зарарланиши натижасида ақлий қобилиятларнинг кескин пасайишидан иборат психопатологик ҳолат (*қ. Олигофрения, Деменция*).

СЛАБОХАРАКТЕРНОСТЬ — характери бўшлик; мустақиллик, танқидийлик, қатъийлик каби ақлий ҳамда иродавий сифатлардан маҳрум бўлган индивидуал хислат.

СЛАБЫЙ ТИП — кучсиз тип; нерв системасининг арзимаган ёки минимал қўзғовчилар таъсирига ҳам бардош бера олмасдан, ҳимоявий тормозланишга ўтишидан иборат сифат кўрсатгичи (*қ. Сила нервной системы*).

СЛЕПОГЛУХОНОМОТА — кўр-кар-соқовлик; кўриш, эшитиш ва нутқ қобилиятига эга бўлмаслик; бу қобилиятнинг қисман ёки тўлиқ йўқолишидан иборат нуқсон. К. ни махсус ташкил қилинган таълим-тарбия ёрдамидагина маълум даражада «бартараф» қилиш мумкин (қ. **Компенсация функций**).

СЛЕПОТА — кўрлик; кўриш қобилиятининг тўлиқ ёки қисман йўқолишидан иборат нуқсон. Махсус ташкил қилинган таълим ёрдамида кўрув функциясини маълум даражада «тиклаш» мумкин (қ. **Компенсация функций**).

СЛОВЕСНОЕ ВНУШЕНИЕ — сўз орқали таъсир кўрсатиш; сўз ёрдами билан бошқа кишиларда хоҳлаган ҳолат, фикр, ҳис-туйғулар ёки ҳаракатларни ҳосил қилишдан иборат нутқ функцияси (қ. **Внушение, Гипноз, Психическое воздействие, Раппорт**).

СЛОВЕСНО-ЛОГИЧЕСКАЯ ПАМЯТЬ — сўз-мантиқ хотираси; муайян фикрларни, фикрлар ва сўзлар ўртасидаги мантиқий боғланишларни эсда қолдириш, мустаҳкамлаш ва эсга туширишдан иборат, фақат инсонларга хос бўлган (образ, эмоционал ва ҳаракат хотиралари ҳайвонларга ҳам хосдир) хотира тури. С. м. х. кўпроқ тафаккур, айниқса абстракт тафаккур билан боғлиқдир.

СЛОВА — сўз; тилнинг муайян маъно англатувчи асосий воситаларидан бири, тушунчалар ҳосил бўлишининг зарур шарти, воситаси ва тушунчанинг моддий ифодаси. С. билан тушунча ўзаро узвий равишда боғлиқдир. Лекин С. билан тушунча айнан бир-бирига тенг эмас. Конкрет шароитга қараб С. билан тушунча ўртасидаги муносабат турлича бўлиши мумкин. Баъзан тушунча билан сўзнинг маъноси тўғри келади, баъзида эса С. нинг маъноси тегишли тушунчадангина иборат бўлиб қолмай, унга ҳис-туйғулар ҳам кириши мумкин. Мас., «жонгинам» С. и. «жон» тушунчаси билан бирга шахснинг маълум вақтдаги ҳолатини, кайфиятини, интилишларини ҳам ифодалайди. Демак, бу ўринда С. нинг маъноси тушунчадан кенг бўлади. Шунингдек, С. нинг маъноси тегишли тушунчанинг мазмунидан тор бўлиши ҳам мумкин. Мас., «юлдуз» деган умумий С. нинг маъноси «юлдуз» деган илмий тушунчанинг мазмунидан тордир.

СЛОЖНОЕ МЫШЛЕНИЕ — мураккаб тафаккур; муайян масалани тафаккур операцияларидан фойдаланиб, атрофлича мулоҳаза юритиб, бир қанча вақт давомида, босқичма-босқич ҳал қилишдан иборат ақл фаолияти,

М. т. илмий-техникавий, ижодий ишларда яққол кўринади. М. т. процесси ойлаб, йиллаб ҳам чўзилиши мумкин.

СЛОЖНОСТЬ ВОСПРИЯТИЯ — идрокнинг мураккаблиги; нарса ва ҳодисаларни идрок қилишда сезги турлари, хотира, хаёл, диққат, нутқ, тафаккур, ҳиссийёт, дунёқараш, эътиқод, қизиқиш кабилар шунингдек, шахснинг билим ва тажрибаларининг иштирок этишидан иборат идрок хусусияти.

СЛУХ — эшитиш; атрофдаги муҳитда рўй бераётган товуш тўлқинларини бир-биридан фарқлантириш; товуш тўлқинларини акс эттириш.

СЛУХОВАЯ АДАПТАЦИЯ — эшитиш адаптацияси; эшитиш анализаторининг товуш тўлқинларининг кучига мослашуви натижасида эшитув сезгирлигининг ўзгаришидан иборат қонуният. Мас., ишлаб турган моторли дастгоҳга яқинлашган одам дастлаб уни бошқариб турган ишчининг гапларини яхши эшитмайди, кейинчалик қулоқнинг товуш кучига мослаша бориши натижасида аста-секин аниқ эшита боради.

СЛУХОВАЯ ПАМЯТЬ — эшитиш хотираси; товуш қўзғовчиларини сезиш, идрок қилиш натижасида ҳосил бўлган эшитиш образларини эсда қолдириш, мустаҳкамлаш ва эсга туширишдан иборат хотира тури. Э. х. асосан кўзи ожиз кишиларда ва музикачиларда кучли ривожланган бўлади.

СЛУХОВОЕ ВОСПРИЯТИЕ — эшитув идроки; эшитув анализаторига бевосита таъсир этаётган товуш тўлқинларининг комплексини яхлит акс эттиришдан иборат идрок тури.

СЛУХОВОЕ ОЩУЩЕНИЕ — эшитиш сезгиси; сезув анализаторига бевосита таъсир этаётган шовқинли ҳамда музикали товуш тўлқинларининг алоҳида белги ва сифатларини акс эттиришдан иборат сезги тури.

СЛУЧАЙНОСТЬ — тасодиф; маълум бир шароитда рўй бериши ҳам, рўй бермаслиги ҳам мумкин бўлган ҳодиса.

СЛУЧАЙНЫЙ ПРИЗНАК — тасодифий белги; муайян нарса ва ҳодисага хос бўлиши ҳам, хос бўлмаслиги ҳам мумкин бўлган белги.

СМЕЛОСТЬ — жасурлик; шахсий ҳаёт учун хавф-хатарли бўлган ҳаракатларни қатъийлик билан ва оқилона бажаришда ифодаланадиган характер хислати. Ж. нинг бир формаси дадил курашдир.

СМЕШЕНИЕ ЦВЕТОВ — ранг аралашмаси (қ. Закон смешения цветов).

СМЫСЛОВОЕ ЗАПОМИНАНИЕ — маъносига тушуниб эсда қолдириш; идрок қилинган материалнинг мазмунини тушуниб, унинг аҳамиятини ва айрим қисмлари ўртасидаги сабаб ҳамда оқибат боғланишларини англаган ҳолда эсда қолдиришдан иборат хотира процесси (қ. Слоvesно-логическая память, Произвольное запоминание).

СНОВИДЕНИЕ — туш кўриш; ухлаб ётган одам бош мия ярим шарлари қобигидаги баъзи нерв марказлари фаолияти натижасида уйқу вақтида ҳосил бўладиган маълум даражадаги аниқ образлар. Т. к. бош мия ярим шарлари қобигидаги баъзи марказларнинг қисман тормозланиши натижасида рўй беради. Т. к. мазмуни шахснинг эҳтиёж ва қизиқишларига, ҳаёт шароитларига, касби, дунёқарашига, айниқса уйқу процессида организмга маълум даражада таъсир қилиб турган қўзғовчиларга боғлиқдир. Т. к. да нерв процессларининг мусбат индукцияси алоҳида ўрин тутади, чунки қисман тормозланган ёки қўзғолган туш кўриш нерв марказлари бошқа марказларнинг тормозланиши ҳисобига рўй беради.

СОДЕРЖАНИЕ ПАМЯТИ — хотиранинг мазмуни; вақт ўтказиб эсда қолдирилган нарса ва ҳодисалар, фикрлар, ҳис-туйғулар ҳамда ҳаракатлар йиғиндисидан иборат хотира хусусияти (қ. Отсроченное воспроизведение).

СОДЕРЖАНИЕ ПОНЯТИЯ — тушунчанинг мазмуни тушунчанинг муҳим белгиларини, сифатларини акс эттирувчи ҳукмлар системаси ёки йиғиндиси.

СОДЕРЖАТЕЛЬНОСТЬ МЫШЛЕНИЯ — тафаккурнинг мазмундорлиги; фикр объекти ҳисобланган нарса ва ҳодисалар ҳақидаги чин ҳукмлар ҳамда тушунчалар йиғиндиси билан ифодаланадиган ақл сифати.

СОЗНАНИЕ — онг; объектив воқеликни акс эттиришнинг юксак, фақат инсонга хос бўлган формаси; юксак даражада ташкил топган материя — инсон миясининг воқеликни сезги, идрок, хотира, хаёл, тафаккур каби формаларда акс эттириш қобилиятига эга бўлган хусусияти. О. психологик жиҳатдан учта асосий компонентдан — ақл, ҳиссиёт, пронадан иборатдир. Ақл шахснинг билиш процессини, ҳиссиёт воқеликка ва ўз-ўзига бўлган муносабатни, прода эса активлик даражасини белгилайди.

СОЗНАТЕЛЬНЫЕ ДЕЙСТВИЯ — онгли ҳаракатлар; инстинктив, импульсив ҳамда автоматлашган ҳаракатлар-

дан фарқ қиладиган, олдиндан белгиланган мақсадга мувофиқ асабий ҳамда иродавий куч сарфлаш орқали бажариладиган ҳаракатлар (қ. **Волевые действия, Произвольные действия**).

СОЛИПСИЗМ (лат. solus — ягона, бирдан-бир, ipse ўзим) — солипсизм; бирдан-бир реаллик деб фақат ўзининг «мен»ини, яъни ўз-ўзини англашини ёки индивидуал онгни тан олиб, ташқи дунёнинг мавжудлигини инкор қилувчи субъектив идеалистик фалсафий оқим.

СОМНАМБУЛИЗМ (лат. somnus — уйқу, ambulare — юрмоқ, сайр қилмоқ) — сомнамбулизм; одамнинг уйқу ҳолатида бўлатуриб, ўрнидан туриб юриши, ҳатто баъзи ҳаракатларни тартибли ва изчил бажаришидан иборат касаллик; уйқуда юриш. С. га учраган киши баъзан уйқу ҳолатида одатдан ташқариги, мавжуд шароитга тўғри келмайдиган ҳаракатларни ҳам бажариб, яна бемалол ўрнига бориб ётиши ҳам мумкин, лекин С. ҳолатидаги киши ўзининг қилган ишларини эслай олмайди. С. кўпроқ эпилепсия, истерия касалликларида учрайди.

СОН — уйқу; организмнинг вақти-вақти билан рўй берадиган, нисбатан ҳаракатсиз ҳолати бўлиб, бунда онг билан ташқи муҳит ўртасидаги алоқа маълум даражада узилади. И. П. Павлов таълимотига кўра, У. бош мия қобиғининг барча ҳужайралари ва қобиғ ости қисмларига тарқалган тормозланиш процессидир. У. ҳолатида нерв ҳужайралари организмнинг бедор ҳолатида сарфлаган потенциал энергиясини қайтадан тўплайди, демак, тегишли психик ҳодисалар ўзининг функционал қобилиятини тиклайди. У организмнинг ҳимоявий хусусиятларидан биридир.

СОН ГИПНОТИЧЕСКИЙ — гипнотик уйқу: гипнозчи томонидан гипноз қилинувчи кишида ёки ҳайвонда ҳосил қилинган сунъий уйқу. Г. у. да мия пўстининг фаолияти маълум даражада сусайса ҳам, ташқи муҳит билан қисман алоқада бўлиб туради (қ. **Гипноз**).

СОН КАТАЛЕПТИЧЕСКИЙ (юнон. katalepsis — тутиб қолиш, тутқаноқ) — каталептик уйқу; мия пўстининг тормозланиши натижасида гавданинг ва айрим аъзоларининг ихтиёрий ҳаракатлар қилиш қобилиятини йўқотиб, қотиб қолиши. К. у. летаргия, истерия каби психик касалликлар ҳамда гипноз вақтида рўй беради.

СОН МОНОФАЗНЫЙ — монофазали уйқу; суткасига бир маротаба ухлаш. М. у. аксарият кишиларнинг одатига айланиб қолган.

СОН ПОЛИФАЗНЫЙ — полифазали уйқу; сутка да-
вомида бир неча марта ухлаш. П. у. кўпинча ёзда, кун
узайган пайтларда рўй беради (қ. Сонливость).

СОНЛИВОСТЬ — уйқучилик; сутка давомида бир не-
ча марта ёки ҳаддан ташқари кўп ухлаш одати.

СОННОЕ СОСТОЯНИЕ — уйқу ҳолати; организмнинг
бедор ҳолатидан тубдан фарқ қилган, нисбатан ҳаракат-
сиз ҳолати (қ. Бодрствующее состояние, Сон).

СООБРАЗИТЕЛЬНОСТЬ — зеҳни ўткирлик, фаросат-
лилиқ; янги ёки мураккаб назарий ҳамда амалий масала-
ларни ҳал қилишнинг тўғри йўлларини тез топа олишдан
иборат ақл сифати.

СОСРЕДОТОЧЕННОСТЬ ВНИМАНИЯ — диққатнинг
тўпланганлиги; диққатнинг муайян объектлар доирасида
тез ҳамда кучли тўплана олишдан иборат хусусияти. Диқ-
қат объектларининг доираси қанчалик тор бўлса, у шун-
чалик кучли марказлашган бўлади.

СОФИЗМ (юнон. sophisma — уйдирма, айёрлик) — со-
физм; тафаккур процессида икки маъноли тушунчаларга
асосланган ҳодисаларнинг алоҳида томонларини ажратиб
олиб, атайлаб хато қурилган, ҳақиқат деб айтиладиган
мулоҳазалар.

СОХРАНЕНИЕ — эсда сақлаш; бош миЯ ярим шарла-
ри қобигининг пластиклик хусусиятига кўра, идрок қи-
линган нарса ва ҳодисалар образларининг, изсиз йўқолиб
кетмай, онгимизда сақланиб қолишидан иборат хотира
процесси.

СОЦИАЛИСТИЧЕСКИЙ ГУМАНИЗМ — социалистик
гуманизм (қ. Гуманизм).

СОЦИАЛЬНАЯ ПСИХОЛОГИЯ — ижтимоий психо-
логия; ижтимоий онгнинг турли социал группаларнинг
кайфиятлари, одатлари, эҳтиёжлари ва қизиқишлари би-
лан сифатланадиган бир томони; ижтимоий психология-
нинг табиати, структураси, ўзгариш қонунлари ва таркиб
топиш йўллари ҳақидаги фан. С. п. нинг предмети шахс-
нинг коллективдаги хулқий хусусиятларини, кишилар-
нинг биргаликдаги фаолиятининг психологик хусусиятла-
рини ўрганишдан иборат.

СОЦИАЛЬНАЯ СРЕДА — ижтимоий муҳит; шахс
яшаган шароитлари йиғиндиси; онг тараққиётини белги-
ловчи факторлардан бири.

СОЧУВСТВИЕ — хайрихоҳлик; шахс кечираётган
муайян руҳий ҳолатининг ифодали ҳаракатлар орқали

бошқа кишиларга ҳам ўтиб, уларда ҳам шунга мос эмоционал кечинмаларни ҳосил қилишдан иборат руҳий ҳодиса. Мас., азобланаётган ёки бечора одамни кўрганда кишиларда ихтиёрсиз равишда ҳамдардлик, раҳмдиллик ҳисси пайдо бўлади.

СПЕЦИАЛЬНАЯ ПСИХОЛОГИЯ — махсус психология; психологиянинг ақли қолюқ, қар, қулоғи вазмин, кўр, яхши кўрмайдиган, кўр-қар, нуқтида камчилиги бор болаларнинг психикасини ўрганадиган кўп тармоқли бўлими.

СПЕЦИАЛЬНАЯ СПОСОБНОСТЬ — махсус қобилият; кишидан муайян фаолият соҳасига доир алоҳида кучга эга бўлган ақл-заковатни, маҳоратни талаб қиладиган қобилият тури. Мас., музика қобилияти, математика қобилияти, рассомлик қобилияти ва ҳоказо.

СПЕЦИФИЧЕСКАЯ ЭНЕРГИЯ ОРГАНОВ ЧУВСТВ — сезги органларининг махсус энергияси (қ. Закон о специфических энергиях чувств).

СПИРИТИЗМ (лат. spiritus — руҳ, арвоҳ) — спиритизм; ўлган одамлар, «арвоҳлар», руҳларнинг нариги дунёда яшашини ва улар билан медиумлар (қ. Медиум, Медиумизм) воситачилиги орқали алоқа қилиш мумкинлиги ҳақидаги бемаъни хурофот.

СПИРИТУАЛИЗМ (лат. spiritualis — руҳий, илоҳий) — спиритуализм; объектив реалликни, материянинг бирламчилигини инкор этиб, дунёнинг фақат «илоҳий моҳияти»ни тан олувчи ғайри илмий, реакцион фалсафий оқим.

СПИРИТУАЛИСТИЧЕСКАЯ ПСИХОЛОГИЯ — спиритуалистик психология; психикани объектив воқеликнинг акси, мианинг маҳсули эканлигини инкор этиб, илоҳий субстанциянинг намоён бўлишидир деб даъво қилувчи, тириклар билан ўлганлар ўртасида алоқа боғлаш «мумкин»лигини тарғиб қилувчи идеалистик психологиянинг бир тури (қ. Медиумизм, Спиритизм, Спиритуализм).

СПОКОЙНЫЙ ТИП — осойишта тип; нерв системасининг қўзғалиш ва тормозланиш процеслари тенг ҳамда ўртача кучга эга бўлган типи. О. т. флегматик темпераментнинг асосини ташкил қилади.

СПОСОБНОСТЬ — қобилият; шахснинг муайян фаолият турини муваффақиятли бажаришга бўлган лаёқат даражасини ифодалайдиган, турмуш жараёнида ҳосил қилинган индивидуал хусусиятлари йиғиндиси. Қ. нинг шаклланиши ва ривожланишида кишининг туғма истеъ-

дод нишоналари, яшаш шароити, таълим-тарбия, айниқса унинг ўз активлиги муҳим аҳамиятга эгадир. Қ. ҳам билим, кўникма ва малакаларга асосланади. Қ. умумий ва махсус бўлади. Мас., кузатувчанлиқ, конструктив хаёл ва ҳоказолар маълум даражада барча фаолият турига хосдир. Музыка, техника, математика, рассомлик Қ. лари махсус Қ. ҳисобланади.

СРАВНЕНИЕ — таққослаш; билиш объекти ҳисобланган нарса ва ҳодисалар ўртасидаги ўхшашликни ёки фарқларни, тенглик ёки тенгсизликларни, айният ёки видиятларни аниқлашдан иборат ақлий операция. Т. билишнинг дастлабки ва зарур воситаси бўлиб, бошқа тафаккур операциялари билан ҳам узвий боғлиқдир «...таққослаш ҳар қандай тушунишнинг ва ҳар қандай тафаккурнинг асосидир» (К. Д. Ушинский, изб. с., 2- том. 436- бет).

СРАВНИТЕЛЬНАЯ ПСИХОЛОГИЯ — қийсий психология; психологиянинг одам психикаси билан ҳайвон психикасини, шунингдек, айрим-айрим ҳайвонлар синфи психикасини бир-бирига таққослаб ўрганувчи мустақил соҳаси. Қийсий психологик илмий текширишлар психиканинг келиб чиқишини материалистик нуқтаи назардан тушунтириш, инсоний сифатлар шаклланишининг биологик сабабларини, инсон ва ҳайвон психикасининг ўхшаш ҳамда фарқли томонларини исботлашга катта ёрдам беради.

«СРЕДНИЙ ТИП»— «ўртача тип»; И. П. Павлов томонидан биринчи ва иккинчи сигнал системаларининг ўзаро нисбатига қараб аниқланган «инсонларга хос махсус» тип бўлиб, бу типдаги кишиларда ҳар иккала сигнал системаси ҳам тенг кучли ёки мувозанатли бўлади (қ. Мыслительный тип, Художественный тип).

ССЫЛКА НА ЛИЧНОСТЬ — шахсни пеш қилмоқ; муайян фикрнинг чин ёки ёлгонлигини объектив далиллар билан исботлаш ўрнига, инсон шахсини ижобий ёки салбий сифатлашдан иборат ишонтириш воситаси; обрўга ҳавола (қ. Авторитарное мышление).

СТАРЧЕСКИЕ ПСИХОЗЫ — қариллик психозлари; қарияларда 65 ёшдан ошгандан сўнг бошланадиган турли психик касалликлар йиғиндиси. Қ. п. кўпинча қуйидагилар билан сифатланади: одамнинг ақли ўтмаслашади, унинг мазмундорлиги, танқидийлиги, тезлиги каби ижобий сифатлари йўқолади, хотираси пасаяди, киши яқин кишиларининг номини, ҳатто ўз ёшини ҳам унутади, ҳа-

ракатлари ҳам одатдан ташқари бўла бошлайди, уйқуси бузилади; хулқи бир оз қўполланади, атрофдагилар билан арзимаган нарсага «тўқнашаверади».

Қ. п. да инсон психикаси умуман нормал издан чиқиб, тубанлаша боради. Бу касаллик кўпинча ўлим билан таъмом бўлади.

СТАТИЧЕСКИЕ ОЩУЩЕНИЯ (юнон. *statos* — турувчи) — статик сезгилар; оғирлик кучининг йўналишига нисбатан гавданинг фазодаги ҳолатини сезишдан иборат сезги тури (*қ. Равновесия оцщущения*).

СТЕНИЧЕСКИЕ ЧУВСТВА (юнон. *sthenos* — куч) — стеник ҳислар; шахснинг ҳаёт фаолиятини, куч-ғайратини орттирадиган, барча психик процессларни активлаштирадиган ижобий ҳиссиёт тури. Мас., ҳаддан ташқари хурсандчилик ҳисси.

СТОЙКОСТЬ — матонатлилик; шахснинг муайян мақсадни амалга ошириш йўлида учрайдиган ҳар қандай объектив ҳамда субъектив қийинчиликларга бардош бериб, уларни енгиб чиқишдан иборат продавий характер хислати.

«СТОРОЖЕВОЙ ПУНКТ» — «Соқчи пункт»; бош мия ярим шарлари қобиғидаги уйқу вақтида тормозланмаган ёки чала тормозланган марказ бўлиб, организм бу марказ орқали уйқу ҳолатида ҳам ташқари муҳит билан маълум даражада алоқа боғлаб туради. «С. п.» қўзғалиб, мия қобиғидаги бошқа нерв марказларини ҳам қўзғайди, натижада киши уйғонади. «С. п.» кишининг яшаш шароити, касби-корига боғлиқ. Мас., уйқудаги она кучли қўзғовчилар таъсирига уйғонмаслиги мумкин, ammo ёнида ётган эмизикли чақалоғи сал инграса бас, у уйғониб кетади. «С. п.» терминини биринчи бўлиб. И. П. Павлов фанга киритган.

СТРАСТЬ — эҳтирос; муайян фаолият турига кучли интилиш билан боғлиқ бўлган давомли ва барқарор эмоционал ҳолат. Э. салбий ҳамда ижобий бўлади. Мас., билим олишга бўлган Э. ижобий, шахсий бойлик орттиришга бўлган Э. салбий ҳисобланади. Салбий Э. ни хирс деб ҳам аталади. «Эҳтирос кишининг ўз олдига қўйган мақсадига эришмоққа ғайрат билан интилишидан иборат бўлган зўр кучдир» (К. Маркс, Ф. Энгельс, Асарлар, III том, 644-бет).

СТРАХ — қўрқинч; одамнинг ўзига ёки яқин кишиларига тааллуқли бўлган ҳақиқий ёки хаёлий хавф-хатарга

нисбатан қайтарадиган эмоционал реакцияси. Қ. юзнинг оқариши, баданнинг титраши ва бошқа бир қанча ихтиёрсиз товушлар, ҳаракатлар билан ифодаланади. Қ. хавфхатардан қочиш ёки ҳаракатсиз ҳолатда туриб қолиш формасида рўй беради.

СТРУКТУРНАЯ ПСИХОЛОГИЯ — структурали психология; психологиядаги психиканинг яхлитлиги ёки структуралилиги ғоясини илгари сурган бир қанча оқимларнинг номи. Бу оқимларнинг ҳаммаси ассоциатив психологияга қарама-қарши бўлиб, турли вақтларда пайдо бўлган. С. п. нинг маркази асосан Германиядир (қ. Вюрцбургская школа психологов, Гештальтпсихология).

СТЫД— уят; кишидан муайян жамиятнинг ахлоқ нормаларига қарши хатти-ҳаракатлар қилганда ёки шундай ҳаракатлар қилиш ниятида бўлганда пайдо бўладиган субъектив жиҳатдан ёқимсиз социал ҳислар йиғиндиси. У. ҳисси ўз-ўзидан норозилик, ахлоқсиз хатти-ҳаракат учун афсусланиш тариқасида кечирилади (қ. Чувство стыда, Чувство совести).

СТЫДЛИВОСТЬ — уятчанлик; одобсизлик ҳаракатларини қилмай турибоқ, унинг оқибатларини тасаввур қилиш, тушуниш муносабати билан кишида пайдо бўладиган ёқимсиз социал ҳисларнинг намоён бўлишидан иборат одат ёки характер хислати.

СУБДОМИНАНТА — (лат. sub — тагида, остида, dominans — ҳукмрон) — субдоминанта; муайян нерв марказидаги асосий қўзғалиш маркази — доминантага бўйсунувчи нерв марказларидан бири.

СУБСЛИМАЦИЯ — Психология фанида С. термини паст, асосан сексуал-шаҳвоний қувватнинг ижтимоий фойдали юксак мақсад ва объектларга йўналтирилишини, кўчирилишини белгилаш учун З. Фрейд томонидан тавсия этилган. Унинг таълимотига кўра, инсоният жамиятида кўпчилик кишиларнинг ҳаёти ва тараққиёти жараёнида уларнинг табиий майл қуввати меҳнат фаолиятига, ақлий ва ижодий фаолиятга қаратилади ва сарф этилади. Ҳаётнинг юксак соҳасига қувватнинг шу тариқа йўналтирилиши, кўчирилиши С. дейилади.

СУБСТАНЦИЯ (лат. substantia — моҳият) — субстанция; барча нарса ва ҳодисаларнинг негизи, моҳияти. Илмий материалистик дунёқарашга кўра, бирдан-бир ягона субстанция абадий ҳаракатда ва ўзгаришда бўлган материядир, идеализм эса, фан ва ижтимоий практика хулоса-

ларига қарама-қарши ўлароқ, субстанция деб руҳ, ғоя, плоҳиёт ёки худони тан олади.

СУБСТРАТ (лат. *substratum* — асос, таянч, негиз) — субстрат; хилма-хил ҳодисаларнинг умумий асоси ёки ўхшаш ҳодисаларнинг асоси. Мас., мия психик ҳодисаларнинг моддий-табiiй субстратидир.

СУБЪЕКТ (лат. *subjectum* — одам) — субъект; объектив дунёни билувчи, уни ўзининг аҳтиёж ва қизиқишларига мослаб ўзгартирувчи одам; онгли мавжудот. Илмий материалистик дунёқараш субъектнинг воқеликни билиш ва ўзгартиришдаги актив ролини тан олиш билан бирга, субъектив нарса (тафаккур, онг)ни объектив нарса (моддий дунё)га нисбатан иккиламчидир деб таъкидлайди, фикрловчи, ҳаракатланувчи инсон моддий дунёнинг таркибий қисмидир ва материя тараққиётининг маълум бир босқичида, шу тараққиёт натижасида пайдо бўлган. С. психология ва логикада эга (грамм) ёки ҳукм предмети маъносида ишлатилади.

СУБЪЕКТИВИЗМ — субъективизм; бирдан-бир реаллик деб фақат индивидуал онгни, сезгиларни тан олиб, моддий дунёнинг мавжудлигини инкор қилувчи идеалистик оқим; нарса ва ҳодисаларни, айниқса шахсни баҳолашга шахсий ғаразлик нуқтаи назаридан ёндашишдан иборат салбий характер хислати.

СУБЪЕКТИВНЫЙ ИДЕАЛИЗМ — субъектив идеализм; фан ва ижтимоий амалиётнинг далилларига қарама-қарши ўлароқ, моддий дунёнинг объектив равишда мавжудлигини инкор қилиб, реаллик деб фақат индивидуал онг, субъектив сезги образларини тан олувчи идеалистик оқим. С. и. онг, сезгилар деганда, объектив оламдаги нарсаларнинг акси, образини эмас, балки илоҳий субстракциянинг намён бўлишини тушунади. С. и. оқибатда дунёни билиш мумкин эмас деган агностик хулосага олиб келади.

СУБЪЕКТИВНЫЙ МИР — субъектив дунё; шахснинг бутун психик ҳаёти, индивидуал онг ҳодисалари; ақл, ҳиссиёт ва продалари, аҳтиёж, қизиқиш, дунёқараш, эътиқод, темперамент, характер, қобилият ва истеъдод каби шахсий хусусиятлари йиғиндиси (қ. *Жизнь психическая*).

СУБЪЕКТИВНЫЙ ТИП — субъектив тип; объектив оламдаги нарса ва ҳодисаларни ўзидан «қўшиб» ёки ўзига «мослаб» идрок қилувчи кишилар; бирор нарса ёки кимсага ўзининг шахсий қизиқиш, қарашлари, дид ва фа-

росати нуқтаи назаридан ёндашадиган киши (қ. Субъективизм).

СУГГЕСТИЯ (лат. suggestia — таъсир қилиш, ишонтириш) — суггестия; психик таъсир кўрсатишнинг алоҳида формаси, айниқса, сўз орқали таъсир кўрсатиш формаси (қ. Внушение, Психическое воздействие).

СУЕВЕРИЕ — хурофот; илм-фанга зид бўлган турли идеалистик уйдирмалар, бидъат, ирим-чирим кабиларга ишониш; баъзи кишилар онгидаги диний тасаввур ва тусунчалар йиғиндиси.

СУЖДЕНИЕ — ҳукм; нарса ва ҳодисалар, уларнинг белги ҳамда хусусиятлари ҳақида тасдиқ ёки инкор маъносини билдирган фикр. Мас., «Москва СССРнинг пойтахтидир», «Нил дарёси Европа қитъасида эмас» (қ. Общее суждение, Единичное суждение, Частное суждение, Истинное суждение, Ложное суждение).

СУММАЦИЯ ВОЗБУЖДЕНИЯ — қўзғалишнинг тўпланиши; нерв, мушак безларга тааллуқли ҳамда эмоционал қўзғалишнинг кетма-кет таъсир қилган бир неча қўзғовчилар натижасида кучайиши.

СУРДОПЕДАГОГИКА (лат. surdus — қар) — сурдопедагогика; қар ҳамда қулоғи вазмин болаларга тарбия ва таълим бериш ҳақидаги фан; дефектологиянинг бир бўлими.

СФИГМОГРАФ (юнон. sphygmos — пульс уриши, ggarhe — ёзаман) — сфитмограф; пульс тўлқинларини ёзиб олувчи махсус прибор. С., айниқса эмоционал ҳолатларни нейронсихологик жиҳатдан ўрганишда кўпроқ қўлланилади.

СХОЛАСТИКА (лат. scholasticus — мактабга оид) — схоластика; ўрта аср феодал жамиятидаги диний-идеалистик фалсафанинг умумий номи, С. черков ақидаларига асосланган бўлиб, мавҳум мулоҳазалар, мантиқий найранглар билан иш кўриб, «богославиянинг хизматкори» эди; ҳаёт ва амалиётдан ажралиб қолган сохта билимлар; сафсатабозлик.

Т

ТАВТОЛОГИЯ (юнон. *tauto* ўшанинг ўзи, *logos* — сўз, гоя) — тавтология; муайян нарса ёки ҳодисани, унинг муҳим белгиларини кўрсатиш орқали эмас, балки унинг ўзи орқали таърифлашдан иборат фикрлаш процессидаги мантиқий хато. Мас., «Қобилият кишининг бирор фаолият турига қобилиятли бўлишидир» қабилдаги тариф.

ТАКТ (лат. *tactus* — тегиш, сезиш) — такт (одоб); атрофдаги кишилар билан муомала ва муносабатда бўлишда меъёр ҳиссига риоя қилишдан иборат ахлоқ нормаси. Т. шахснинг ақлий ҳамда ахлоқий камолот даражасини кўрсатувчи мезон ҳисобланади.

ТАКТОМЕР — тери-туюш сезгирлиги даражасини ўлчайдиган асбоб.

ТАКТИЛЬНЫЕ ОЩУЩЕНИЯ — тактил сезгилар; тери сезгиларининг бирор нарсанинг баданга текканини, босилганини, тебранишини ақс эттиришдан иборат тури.

ТАКТИЛЬНЫЕ РЕЦЕПТОРЫ — тактил рецепторлар; терининг юза қисмида жойлашиб, баданга бирор нарсанинг текканини қабул қилиб олувчи рецепторлар. Т. р. айниқса бармоқ учларида, тил учида, кафтнинг орқасида зич жойлашган. Шунинг учун ҳам баданининг шу қисмлари сезгирдир (қ. Тактильные ощущения).

ТАКТИЧНОСТЬ — одоблилиқ; атрофдаги кишилар билан муомала ва муносабатда бўлишда меъёр ҳиссига риоя қилишдан иборат ижобий характер хислати ёки одат (қ. Такт).

ТАНГОРЕЦЕПТОРЫ (лат. *tangere* — тегмоқ, *receptor* — қабул қилувчи) — тангорецепторлар (қ. Тактильные рецепторы).

ТАЛАНТ (юнон. *talanton* — қимматбаҳо, камёб нарса; қадимги Греция, Месопотамия, Сурия, Мисрда энг йирик оғирлик ва пул бирлиги) — талант; муайян фаолиятнинг муваффақиятли ва ижодий равишда бажарилишини таъминлайдиган қобилият ҳамда истеъдодлар йиғиндисидан иборат, турмуш жараёнида таркиб топган индивидуал хусусият. Т. фаолиятнинг турли соҳаларига оид бўлиши мумкин. Т. ли кишилар, одатда, юксак ижодий, кенг мазмунли, танқидий ва маҳсулдор ақл эгалари бўладилар (қ. Одарённость, Способность).

ТАЛИСМАН (фр. talisman — тумор) — тумор; хурофий тасаввур, тушунча ва эътиқодга кўра, кишини ҳар қандай «бало-қазодан» асрайдиган, унга бахт келтирадиган нарса (қ. Амулет).

ТАХИСТОСКОП (юнон. tachus — тез, skopeo — кўраман, қарайман тахистоскоп; текширилувчига ўта қисқа вақт бирлиги ичида (000,1 секундгача) мақсадга мувофиқ тузилган турли сўзлар, ҳарфлар, расм ва рақамларни кўрсатиш орқали идрок, диққат ва хотиранинг баъзи хусусиятларини текширадиган асбоб.

ТВОРЧЕСКОЕ ВООБРАЖЕНИЕ—ижодий хаёл; мавжуд тасаввурларимизга асосланиб, биз аввал идрок қилмаган, турмуш тажрибамизда учрамаган нарса ва ҳодисаларнинг янги образларини яратишдан иборат хаёл тури. Мас., космик кема лойиҳасининг биринчи марта яратилиши ижодий хаёлнинг маҳсулидир (қ. **Воображение, Творчество, Творческое мышление**).

ТВОРЧЕСКОЕ МЫШЛЕНИЕ — ижодий тафаккур; қўйилган амалий ва назарий вазифаларни янги усуллар билан ҳал қилиш, онгимизда янги тасаввур, тушунча ва ҳукмлар ҳосил қилиш, муайян янги нарса яратиш билан боғлиқ бўлган мураккаб тафаккур процесси (қ. **Сложное мышление, Творческое воображение, Творчество**).

ТВОРЧЕСТВО — ижодиёт; инсон ақл-заковатининг барча ижобий сифатларини ўзида мужассамлаштирган, янгилик яратиш билан боғлиқ бўлган алоҳида активлик ва мустақил фаолият тури. И. фан, техника, маданият, санъат ва ишлаб чиқариш соҳаларида намоён бўлади (қ. **Творческое воображение, Творческое мышление**).

ТЕИЗМ (юнон. theos — худо) — теизм; худонинг мавжудлигини тан олувчи, уни ақл ва продали, дунёни яратган ҳамда бошқариб турган шахс қиёфасида тасаввур қилувчи, фанга, илмий дунёқарашга ёт бўлган диний ақида.

ТЕЙЛОРИЗМ — тейлоризм; меҳнатни ташкил қилишнинг капиталистик системаси бўлиб, унга америкалик инженер Ф. Тейлор асос солган. Тейлор машиналар ва ишчилар ишини энг чаққоқ ишчиларга мўлжалланган оғир нормалар бўйича нормалаштириш методларини ишлаб чиққан. Унинг мақсади ишчиларнинг жисмоний ва маънавий ҳолдан тойиши ҳисобига максимал фойда олишни таъминлашдан иборатдир. В. И. Ленин Т. ни «терни сиқиб олишнинг илмий системаси» деб атаган эди.

ТЕМБР ЗВУКА — товуш тембри; муайян бир товуш-ни бошқа товушлардан фарқлантирадиган махсус сифати «товушнинг бўёғи». Одамларнинг товуши билан айрим физика асбобларидан чиқадиган товуш ҳар хил тембр билан бир-биридан ажралиб туради.

ТЕМПЕРАМЕНТ (лат. temperamentum — қоричма, аралашма) — темперамент; шахснинг эмоционал қўзғалувчанлиги ва умумий ҳаракатчанлиги билан сифатланадиган индивидуал хусусиятлар йиғиндиси. И. П. Павловнинг таърифича: «Темперамент ҳар бир айрим одамнинг ҳам, ҳар бир айрим ҳайвоннинг ҳам энг умумий характеристикасидир, нерв системасининг ҳар бир индивиднинг бутун фаолиятига муайян қиёфа берувчи асосий характеристикасидир». Т. нинг физиологик асоси олий нерв фаолиятининг типларидир. Т. тўрт асосий турга бўлинади (қ. **Холерический темперамент**, **Сангвинический темперамент**, **Флегматический темперамент**, **Меланхолический темперамент**, **Типы высшей нервной деятельности**).

ТЕМПЕРАМЕНТНОСТЬ — темпераментлилик; кундалик муомалада кишилардаги серғайрат, жўшқин, серҳаракат, оташин ёки «қизиққон»лик каби сифатларни ифодаловчи умумий тушунча.

ТЕМП ПСИХИЧЕСКИЙ (ит. tempo — вақт) — психик темп; психик фаолиятнинг ёки муайян психик процесснинг содир бўлиш тезлиги. П. т. нинг физиологик асоси нерв процессларининг ҳаракатчанлигидир. П. т. шахснинг умумий ва махсус камолотига боғлиқ бўлиб, ўзгарувчан ва тарбияланувчандир.

ТЕЛЕПАТИЯ (юнон. tele — узоқдаги, узоқ, pathos — сезги, ҳис қилиш) — телепатия; замон ва макон жиҳатидан кишидан ажралган, бевосита идрок қилиш мумкин бўлмаган ҳодисаларни сезиш қобилияти ҳақидаги, фикрни сезги органлари ёрдамисиз ҳамда физик муҳитсиз масофага узатиш (бериш) мумкинлиги ҳақидаги таълимот. Т. қобилияти ҳали муаммо характерида бўлиб, у ҳақда турли фикрлар мавжуд: баъзилар кишиларда бу хусусиятнинг борлигини тасдиқласа, бошқалар бунга шубҳаланади. Ҳозирги замон илмий психологияси телепатик қобилиятнинг мавжудлигини тасдиқлайдиган ёки инкор қиладиган етарли илмий-экспериментал далилларга эга эмас. Т. келажак илмий экспериментал текширишларни талаб қиладди.

ТЕМПЕРАТУРНЫЕ ОЩУЩЕНИЯ (лат. *temperatura* — ҳолат) — ҳарорат сезгилари; тери сезгиларининг иссиқлик ёки совуқликни акс эттиришдан иборат тури.

ТЕОЛОГИЯ — теология; барча диний ақидалар ва хурофотларни «илмий жиҳатдан асослашга» интилувчи диний таълимот.

ТЕОРИЯ (юнон. *theoria* — кузатиш, текшириш) — назария; воқеликдаги нарса ва ҳодисаларнинг боғланишларини, муносабатларини, муҳим хусусиятларини акс эттирувчи тушунча, категория ҳамда қонунлар системасидан иборат илмий тафаккур формаси. Н. айрим фактлар, муаммолар, гипотезалар ҳамда билиш методларини бир бутун қилиб бирлаштирган ҳолда фаннинг асосий компонентини ташкил қилади. Н. фактларни кузатиш, экспериментлар қўйиш, тасвирлаш, классификациялаш ва умумлаштириш асосида пайдо бўлиб, унинг вазифаси муайян фан соҳасидаги заруриятлар негизида қонуниятлар очишдан иборатдир. Энг илғор ва революцион Н. марксча-ленинча Н. бўлиб, у табиат ва жамият тараққиётининг умумий қонунларини ўрганади.

ТЕОРИЯ ПОЗНАНИЯ — билиш назарияси; билиш процессининг маъбалари ва асосий қонуниятлари, ҳақиқатни аниқлашнинг форма ва методлари ҳақидаги таълимот. Материалистик Б. н. сезги, идрок, тасаввур ва тафаккур реал нарсаларни, уларнинг хусусият ва муносабатларини акс эттиради, бинобарин, барча ақлий процесслар ўзининг объектив мазмунига эгадир, деган қоидага асосланади. Идеализм эса руҳни бирламчи деб, билимларнинг мазмунини, субъектив сабабларга кўра, соф руҳ томонидан яратилган деган уйдирмага асосланади.

Диалектик материализм Б. н. нинг асосий принципи объектив олам инсон продаси ва онгидан ташқари мавжуддир, олам ҳаракатдаги материядан иборат, билиш эса материянинг формалари, хусусият ва муносабатларини акс эттиришдир, деган қоидага асосланади. Диалектик материализм Б. н. дунёни ва унинг қонуниятларини билиш мумкин деган қоидага кўра, объектив билишни инкор қилувчи агностицизмга қаршидир. Диалектик материализм Б. н. билиш ижтимоий амалиётга асосланади, деган қоидага таянади. Билиш процесси икки босқичдан иборат бўлади (*қ. Рациональное познание, Чувственное познание*).

ТЕОРИЯ ТРЕХЦВЕТНОГО ЗРЕНИЯ — уч ранги кўриш назарияси; кўрув сезгиларининг физик процессини тушунтирувчи назария бўлиб, унинг асосий қоидаларини 1756 йили рус олими М. В. Ломоносов айтиб ўтган. Кейинчалик бу назарияни немис олими Гельмгольц янада аниқ ва тўлиқ баён қилди. У. р. к. н. га кўра, кўз тўр пардасининг кўзача ҳужайраларида уч хил элемент бўлиб, улардан бирининг алоҳида кўзғалиши қизил ранг, иккинчисиники, кўк ранг, учинчисиники эса бивафша ранг сезгиларини ҳосил қилади; учала элемент бирданига кўзғалса, оқ ранг сезгиси ҳосил бўлади; агар ёруғлик тўлқинлари икки ёки уч элементни потекис кўзғатса, элементлар кўзғалувчанлигига қараб, ҳар хил ранг сезгилари ҳосил бўлади. Бироқ бу назария ҳали етарлича исботланмаган: кўз тўр пардасида уч хил ранг сезувчи элементларнинг борлиги фараз қилинади, холос.

ТЕОСОФИЯ (юнон. *theos* — худо, *sophia* — донолик) — теософия; алоҳида фикр юритиш ва турли сеҳргарлик усуллари орқали «нариги дунё» билан бевосита алоқа қилиш ҳамда «худого етишиш» мумкинлиги ҳақидаги хурофотлар йиғиндисидан иборат мистик таълимот.

ТЕСТЫ (англ. *test* — синаш, текшириш) — тест; шахннинг ақлий тараққиётини, қобилиятини, иродавий сифатларини ва бошқа психик хусусиятларини текширишда қўлланиладиган қисқа стандарт масалалар. Т. айниқса кимнинг қандай касбни эгаллаши мумкинлигини англашда, истеъдодли ёки ақли қолюқ болаларни махсус мактабларга тавлашда кенг қўлланилади. Т. методининг қиймати экспериментнинг илмийлик даражасига, текширувчининг илмий ва ғоявий савиясига, қизиқишига, йиғилган психологик фактларнинг объективлигига, уларни илмий анализ қила билишига боғлиқдир. Мана шундай шароитларда Т. ни қўллаш орқали шахннинг функционал имкониятлари ҳақида маълум даражадаги прогностик ва диагностик аҳамиятга эга бўлган маълумотлар олиш мумкин.

ТИПОЛОГИЯ (юнон. *typos* — чизиқ, из) — типология; одам ҳақидаги фанлар (антропология, социология, психология, анатомия ва физиология)нинг таркибий қисми бўлиб, унинг вазифаси одамнинг хилма-хил индивидуал хусусиятларини баъзи асосий типларга ажратибдан иборатдир. Мас., психологик Т. тарихан темперамент, характер ёки олий нерв фаолиятининг классификациясига тўғри келади.

ТИПЫ ВЫСШЕЙ НЕРВНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ (типы нервной системы) — олий нерв фаолиятининг типлари; нерв процесслари (қўзғалиш ва тормозланиш)нинг муайян индивид олий нерв фаолиятини сифатлайдиган муҳим ва барқарор хусусиятлари йиғиндиси. Бу хусусиятларга нерв процессларининг кучи, мувозанатлилиги, ҳаракатчанлиги киради. Шу учала хусусиятнинг маълум тартибда бир-бири билан қўшилишидан О. н. ф. нинг қуйидаги тўрт асосий типи ҳосил бўлади: 1) кучли, мувозанатли, ҳаракатчан (чаққон) тип; 2) кучли, мувозанатли, инерт (осойишта) тип; 3) кучли, мувозанатсиз (шиддатли) тип; 4) кучсиз тип. О. н. ф. нинг бу типологияси ҳайвонларга ҳам, инсонларга ҳам ҳосилдир. И. П. Павлов бундан ташқари, икки сигнал системасининг ўзаро нисбатига қараб, О. н. ф. нинг «махсус инсонларга хос» учта типини аниқлаган: 1) «фикрловчи» тип, бунда иккинчи сигнал системаси биринчи сигнал системасига нисбатан устун туради; 2) «бадий» тип, бунда биринчи сигнал системаси иккинчи сигнал системасига нисбатан устун туради; 3) «ўртача» тип, бунда ҳар иккала сигнал системаси тенг кучли, мувозанатли бўлади.

ТИФЛОПЕДАГОГИКА (юнов. *typhlos* — кўр) — тифлопедагогика; кўрув сезгилари тўлиқ ёки қисман издан чиққан болаларга тарбия ва таълим бериш ҳақидаги фан.

ТОКИ ДЕЙСТВИЯ (биотоки) — ҳаракат тоқлари; нерв ёки мушак ҳужайраларининг қўзғалиши натижасида уларда ҳосил бўладиган электр ҳодисалари. Ҳ. т. ни ҳаракат потенциали деб ҳам юритилади. Ҳ. т. қўзғалиш процессининг характерли белгиси бўлиб, у қўзғалиш каби, бутун ҳужайра бўйлаб тарқалади. Ҳар бир тўқима ёки ҳужайранинг қўзғалган қисми қўзғалмаган қисмига нисбатан манфий зарядга эга бўлади. Ҳ. т. ни, мас., кишининг фаолият процессида осойишта ёки уйқу ҳолатида мианинг электр активлигини махсус прибор (электроэнцефалограф) ёрдамида ёзиб олиш мумкин.

ТОРМОЖЕНИЕ — тормозланиш; муайян вақтда организм учун кераксиз ёки зарарли реакцияларни тўхтатиб турувчи нерв процесси. Т. қўзғалишнинг акси ҳисобланиб, бутун организм ёки алоҳида нерв ҳужайрасининг муайян фаолиятга нисбатан тайёр бўлмаган ҳолатидир.

И. П. Павлов Т. ни ташқи ёки шартсиз Т., ички ёки шартли Т. деб турларга бўлган. Ички Т. нинг алоҳида бир

тури уйқудир. Гипноз уйқуси ҳам умумий тормозланишнинг бир туридир.

ТОРМОЖЕНИЕ НАВЫКОВ — малакаларнинг тормозланиши; муайян фаолият соҳасига доир аввал ҳосил қилинган малакаларнинг кейин янги малакалар ҳосил қилиш процессига салбий таъсир кўрсатиши (процессни секинлаштириши ёки қийинлаштириши)дан иборат қонуний (*қ. Ассоциативное торможение, Репродуктивное торможение*).

ТРЕБОВАТЕЛЬНОСТЬ — талабчанлик; шахснинг ўз ўзининг ва ўзгаларнинг хулқини муайян объектив принципларга бўйсундира олишидан иборат иродавий характер хислати.

ТРУД — меҳнат; тарихан таркиб топган, мақсадга мувофиқ йўналтирилган, бойлик яратишга қаратилган онгли фаолият тури; Инсон онгининг тарихан шаклланиши ва тараққиётининг асосий ҳамда бирдан-бир шarti. «...одамнинг ўзини ҳам меҳнат яратган...» (К. Маркс ва Ф. Энгельс, Танланган асарлар, 2- том. Ўздавнашр, 1959, 82-бет). М. онгли фаолият сифатида фақат инсонларга хосдир.

ТРУДОВАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ — меҳнат фаолияти (*қ. Труд*).

ТРУДОВАЯ ТЕРАПИЯ — меҳнат терапияси; меҳнат процессларидан даволаш мақсадларида фойдаланадиган фан тармоғи. М. т. асосан организмнинг умумий тонусини кўтариш, айрим органларнинг бузилган функцияларини ва беморнинг умумий иш қобилиятини тиклашга хизмат қилади.

ТРУДОВОЕ ВОСПИТАНИЕ — меҳнат тарбияси, коммунистик тарбиянинг ёш авлодни меҳнатга коммунистик муносабат — меҳнатсеварлик руҳида, ҳар қандай жамоат, ижтимоий фойдали меҳнат турини бажаришга психологик жиҳатдан тайёрлашдан иборат таркибий қисми.

ТРУДОВОЕ ОБУЧЕНИЕ — меҳнат таълими; политехник таълим ва меҳнат тарбиясининг ёш авлоддан меҳнатга, ижтимоий ҳаётнинг маълум бир соҳасига доир билим, кўникма, малака ҳамда одатларни таркиб тоштириш ва ривожлантиришдан иборат тури.

ТРУДОВЫЕ НАВЫКИ — меҳнат малакалари; меҳнат фаолиятининг маълум бир соҳасига доир автоматлашган, мустаҳкамланган ҳаракатлар. М. м. муайян соҳага доир билим ва кўникмалар асосида таркиб топади, машқланиш натижасида ривожланиб боради.

ТРУДОЛЮБИЕ — меҳнатсеварлик; меҳнатни ҳурматлаш, унинг ҳар қандай турини бажаришга доим тайёр туришдан иборат характер хислати.

ТРУДОСПОСОБНОСТЬ — меҳнат қобилияти; шахнинг муайян меҳнат турини муваффақиятли бажаришни таъминлаш учун зарур бўлган жисмоний ҳамда психик функционал имкониятлари йиғиндиси.

ТУГОУХОСТЬ — қулоғи вазминлик, эшитиш сезгилари ва идрокининг қисман издан чиқиши ёки эшитиш қобилиятининг пасайишидан иборат психофизиологик нуқсон; вутқни идрок қилишнинг оғирлашуви.

У

УБЕЖДЕНИЕ — эътиқод; амалга оширилиши шахнинг қундалик эҳтиёжига айланган интилишлар, хатти-ҳаракатлар ва дунёқараш системаси; маслак. Э. кишининг маълум соҳага доир мустаҳкам билимларига асосланган бўлади. Э. бир қанча турларга—ахлоқий Э., илмий Э., ижтимоий-сиёсий Э. га бўлинади. Етук Э. ли кишиларда юқоридаги турларнинг ҳаммаси мужассам бўлиб, ягона Э. лар системасини ташкил қилади. Ишонтириш; вутқ орқали таъсир кўрсатиб, бошқа кишиларда тегишли фикр, ҳис-туйғу ва интилишлар ҳосил қилиш формаси (қ. **Мировоззрение, Внушение**).

УБЕЖДЕННОСТЬ — ишонганлик; ўз дунёқарашини ва эътиқодига содиқликдан иборат шахсий хислат.

УГАСАНИЕ УСЛОВНОГО РЕФЛЕКСА—шартли рефлекснинг сўниши; шартли қўзғовчини шартсиз қўзғовчи билан мустаҳкамламасдан, бир неча марта такрорлаш натижасида ҳосил бўладиган тормозланиш. Ш. р. с. рефлекснинг бутунлай йўқолиб кетиши эмас, балки вақтинча тутилишидир, холос, чунки маълум бир шароитда сўнган шартли рефлекс тикланиши ҳам мумкин.

УГАСАТЕЛЬНОЕ ТОРМОЖЕНИЕ — сўлувчи тормозланиш (қ. **Угасание условного рефлекса**).

УГОДНИЧЕСТВО — хушомадгўйлик; манфаат учун кимсалар, айниқса мансабдор кишилар олдида ўз қадр-қиммати, иззат-нафсини поймол қилишдан иборат ўта тубан характер хислати (қ. **Подхалимство**).

УГРЫЗЕНИЕ СОВЕСТИ — виждон азоби; ўз эътиқодига зид иш қилиш, бошқаларнинг шундай хулқини идрок, тасаввур қилиш, у ҳақда фикрлаш муносабати билан ҳосил бўладиган, нисбатан барқарор, субъектив жиҳатдан ёқимсиз эмоционал ҳолат.

УЗНАВАНИЕ — таниб олиш; аввал эсда қолдирилган нарса ва ҳодисаларни такрор идрок қилиш орқали эсга туширишдан иборат хотира процесси. Т. о. нинг аниқлиги ва тезлиги, тўлиқ ва тўлиқсизлиги эсда қолдиришнинг мустаҳкамлигига боғлиқ (қ. **Неполное узнавание, Полное узнавание**).

УМ — ақл; барча билиш процессларининг йиғиндисидан иборат руҳий ҳодиса ёки онг компоненти; тафаккур фаолиятининг сифатини кўрсатувчи акт. А. мяннинг юксак маҳсули, воқеликни акс эттиришнинг инсонларга хос бўлган махсус мураккаб формаси бўлиб, ижтимоий амалиёт билан узвий боғлиқдир. (қ. **Познавательные процессы, Качества мышления, Мышление**).

УМЕНИЕ — уддалаш; муайян фаолият турининг муваффақиятли бажарилишини таъминловчи онгли ва автоматлашган ҳаракатлар системаси. У маълум соҳага доир билимлар асосида, такрорлаш туфайли тартиб топади ва ривожланади, билимларсиз У. бўлиши мумкин эмас. У. малакалар билан ҳам узвий равишда боғлиқдир (қ. **Знание, Навыки**).

УМЕЛОСТЬ — маҳорат; муайян фаолият соҳасида мустаҳкам билимларга, юқори даражада уддалаш қобилияти ва малакаларга эга бўлишдан иборат шахсий сифат, ишнин юксак миқдор ва сифат кўрсаткичлар билан тез бажаришдан иборат ихтисос даражаси.

УМОЗАКЛЮЧЕНИЕ — хулоса чиқариш; бир қанча ҳукмларнинг маптий боғланиши натижасида янги ҳукм ҳосил қилишдан иборат тафаккур формаси. Х. ч. да мавжуд ҳукмлар асослар дейилади, улардан ҳосил бўлган янги ҳукм эса хулоса дейилади. Мас., «Барча сайёралар ҳаракатланади». «Ой — сайёра». «Демак, Ой ҳаракатланади».

Х. ч. уч асосий турга бўлинади (қ. **Дедуктивное умозаключение, Индуктивное умозаключение, Умозаключение по аналогии**).

УМОЗАКЛЮЧЕНИЕ ПО АНАЛОГИИ — аналогик хулоса чиқариш; бир нарса ёки ҳодиса ҳақида уларнинг бошқа нарса ва ҳодисаларга ўхшаш белгиларига асосланиб янги ҳукм ҳосил қилишдан иборат хулоса чиқариш

тури. Мас., «Бултур ноябрь ойида кўп ёмғир ёққан», «Ноябрь ойи бошланди». Демак, «Ёғингарчилик бўлади». А. х. ч. чин бўлиши ҳам, ёлгон бўлиши ҳам мумкин. Шунинг учун бу йўл билан чиқарилган хулоса кўпинча тахминий характерга эга бўлади: ноябрь ойида ёғингарчилик бўлиши ҳам, бўлмаслиги ҳам мумкин.

УМСТВЕННАЯ РАБОСПОСОБНОСТЬ — ақлий иш қобилият; ақлий меҳнатнинг бирор турини бажариш учун зарур бўлган жисмоний ва психик функционал имкониятлар йиғиндиси.

УМСТВЕННОЕ ВОСПИТАНИЕ — ақлий тарбия; коммунистик тарбиянинг ёш авлодни ҳаётга тайёрлаш учун зарур бўлган барча ақлий процессларини, билиш қобилиятларини мақсадга мувофиқ шакллантириш ва ривожлантиришдан иборат таркибий қисми.

УМСТВЕННОЕ УТОМЛЕНИЕ — ақлий чарчаш; нерв системасининг потенциал энергиясининг ҳаддан ташқари кўп сарфланиши натижасида ақлий иш қобилиятининг пасайиши. А. ч. диққатнинг беқарорлигида, идрок, тасаввур ва тафаккур сифатларининг пасайишида ифодаланади. А. ч. физиологик жиҳатдан бош мия ярим шарлари қобиғи ҳужайраларида ҳимоявий тормозланишнинг ҳосил бўлиши билан изоҳланади.

УПРАЖНЕНИЕ — машқ, маълум бир ақлий ёки жисмоний ҳаракатларни, уларни пухта эгаллаш ва сифатини яхшилаш мақсадида, онгли равишда бир неча бор қайта бажаришдан иборат такрорлаш процесси. М. нинг муваффақиятли бўлиши машқ қилаётган одамнинг ҳаракат сифатини яхшилашни мақсад қилиб қўйишига, ҳаракатларни тўғри бажариш усуллари билишга, эришилган ютуқларни ҳисобга олиш ва йўл қўйилган хатоларнинг сабабларини, уларни бартараф қилиш йўллари тушунишига боғлиқ. Акс ҳолда М. оддий такрорлашдан иборат бўлиб қолади. Мас., хати хунук одам, махсус машқ қилмасдан, ўз хатини чиройли қила олмайди.

УПРЯМСТВО — ўжарлик; бировларнинг илтимос, маслаҳат, талаб ва кўрсатмаларига нисбатан асоссиз равишда қаршилиш кўрсатишдан иборат салбий характер хислати (қ. **Негативизм**).

УРАВНОВЕШЕННОСТЬ НЕРВНЫХ ПРОЦЕССОВ — нерв процессларининг мувозанатлилиги; бош мия ярим шарлари қобиғининг кўзғалиш ва тормозланиш процессларининг ўзаро кучлар нисбати билан сифатланадиган

функционал хусусиятларидан бири. Агар қўзғалиш ва тормозланиш процесслари ўзаро тенг кучга эга бўлса, нерв системаси мувозанатли, акс ҳолда, бу процесслардан бири куч жиҳатидан устун бўлса, мувозанатсиз тип ҳисобланади (қ. **Силы нервной системы**).

УСВОЕНИЕ — ўзлаштириш; маълум бир соҳага доир билим, кўникма, малака ва одатларни эгаллашга қаратилган билиш фаолияти; янги билимларни шахснинг ўзида мавжуд бўлган билим ва тажрибалар системасига қўшишдан иборат ақлий процесс.

УСИЛИЕ ВОЛЕВОЕ — иродавий зўр бериш; мақсадни амалга ошириш учун объектив ва субъектив қийинчиликларни бартараф қилишда намоён бўладиган нерв ҳамда ирода кучи (қ. **Воля, Сила воли**).

УСЛОВНОЕ ТОРМОЖЕНИЕ — шартли тормозланиш; маълум шарт-шароитларда махсус ҳосил қилинадиган тормозланиш тури. Ш. т. фақат бош мия қобиғига хос бўлиб, шартли қўзғовчи шартсиз қўзғовчи билан мустақамламаган пайтларда рўй беради (қ. **Внутреннее торможение, Угасание условного рефлекса, Дифференцировочное торможение**).

УСЛОВНЫЙ РАЗДРАЖИТЕЛЬ — шартли қўзғовчи; шартли рефлекс ҳосил қилиш учун ишлатиладиган қўзғовчи. Ташқи муҳитдаги турли ўзгаришлар, нарса ва ҳодисалар, организмнинг турли ҳолатлари шартсиз қўзғовчилар билан бир неча бор такрорлангач, шартли қўзғовчи бўлиб қолади.

УСЛОВНЫЙ РЕФЛЕКС — шартли рефлекс; маълум шартларда, ҳайвонлар ёки одамларнинг индивидуал тажрибасида ҳосил қилинадиган рефлекс. Ш. р. ҳосил бўлишининг асосий шarti организм учун дастлабки индифферент қўзғовчи билан шартсиз қўзғовчининг вақт жиҳатидан тўғри келишидир. Натижада катта ярим шарлар қобиғида бу иккала қўзғовчи пунктлари ўртасида муваққат боғланишлар ҳосил бўлади. Шунинг учун ҳам аввалги индифферент қўзғовчи шартли қўзғовчига айланиб, организмда шартсиз қўзғовчи ҳосил қилган реакцияни ўзи ҳосил қилаверади. Ш. р. ни ҳосил қилиш органи бош мия ярим шарлари қобиғидир. Мия қобиғисиз Ш. р. ҳосил бўлмайди, ҳосил қилинганлари ҳам йўқолади (қ. **Рефлекс**).

УСЛОВНОРЕФЛЕКТОРНЫЕ СВЯЗИ — шартли рефлктор боғланишлар; шартли рефлекс ҳосил қилиш про-

цессиди бош мия қобигида шартли қўзғовчи нерв маркази билан шартсиз қўзғовчи нерв маркази ўртасида ҳосил бўладиган, шартли реффлектор ҳаракатнинг юзага келишини таъминлайдиган муваққат нерв боғланишлари.

УСПЕВАЕМОСТЬ — ўзлаштириш; ўқув программасида белгиланган билим, кўникма ва малакаларни, уларнинг ўқувчилар томонидан тўлиқ, чуқур, онгли ва мустаҳкам эгалланиши даражаси. У. ташқи томондан баҳо балларида ифодаланади.

УСТАЛОСТЬ — чарчаганлик; муайян ишни бажариш процессида рўй берадиган қийинчиликни ёки ишни давом эттириш мумкин эмаслигини ҳис қилиш, сезиш. Ч. ишлаётган одамнинг субъектив фикрига, унинг реакцияларининг секинлашувига, диққатининг пасайишига қараб аниқланади. Ч. кўпинча толиқишнинг дастлабки белгисидир (қ. Утомление).

УСТАНОВКА (психологияда) — установка; шахснинг муайян фаолиятни (идрок, тафаккур, мақсадга мувофиқ ҳаракатлар ва ҳоказо) бажаришга қаратилган, аввалги тажрибаси билан белгиланган тайёргарлиги; кишининг уни муайян тарада ҳаракатга ундовчи тайёргарлик формаси. Тайёргарликда идрок ёки ҳаракатнинг устунлигига қараб, У. сенсор ва мотор установкаларга бўлинади.

УСТОЙЧИВОСТЬ ВНИМАНИЯ — диққатнинг барқарорлиги; диққатнинг ўз объектига кучли йўналтирилиши ва актив тўпланишидан иборат ижобий хусусияти.

УТИЛИТАРИЗМ — (лат. utilitas — фойда, манфаат) — утилитаризм; ахлоқда фақат фойда, манфаатни тан олувчи буржуача индивидуалистик оқим; ҳар бир нарсадан фойда олишга доимий интилишдан иборат салбий характер хислати.

УТОМЛЕНИЕ — толиқиш; организмнинг жисмоний ва ақлий вўриқиш, салбий эмоциялар таъсири натижасида ҳосил бўладиган ҳамда иш қобилиятининг пасайиши билан сифатланадиган ҳолати. Т. пайтида организм фаолиятининг турли кўрсаткичлари: тери, кўриш ва эшитиш сезгирлиги пасаяди, реакция тезлиги, мушак кучи камаяди, ҳаракатларнинг аниқлиги ва координация сусаяди ва ҳоказо. Т. айрим органларгагина эмас, балки марказий нерв системасига хос бўлган ҳодисадир.

УТОМЛЕНИЕ НЕРВНОЙ СИСТЕМЫ — нерв системасининг толиқиши; модда алмашинувининг бузилиши

ёки кислород етишмаслиги натижасида нерв системаси қўзғалувчанлигининг пасайиши.

УЧЕНИЕ — ўқув; ижтимоий тажрибани эгаллаш процесси, ўқувчиларнинг билимларни ўзлаштириш, кўникма ва малакаларни эгаллашга қаратилган, ўқитувчи томонидан бошқариладиган фаолияти; таълимнинг ажралмас қисми.

Ф

ФАКУЛЬТЕТ (лат. *facultas* — имконият, қобилият) — факультет; олий ўқув юртининг, мутахассисликлар бўйича студентлар ва аспирантлар тайёрлаш, халқ хўжалиги ва маданият ходимларининг малакасини ошириш, шунингдек, махсус кафедралар илмий-текшириш фаолиятини бошқариш ишларини амалга оширувчи ўқув-илмий ҳамда маъмурий бўлинмаси.

ФАНАТИЗМ (лат. *fanaticus* — ўтмаслашган, гўмтоқлашган) — фанатизм; ўз субъектив қарашларига ҳаддан ташқари берилиб, бошқаларнинг эътиқодларига чидаб тура олмасликдан иборат салбий хислат; ўз эътиқодига ортиқча хирс қўйиш.

ФАНТАЗЕР (юнон. *phantasia* — тасаввур, хаёл) — хаёлпараст; амалга оширилиши мумкин бўлмаган хаёл образлари билан яшовчи одам.

ФАТАЛИЗМ (лат. *fatalis* — машъум, фалокат бошловчи) — фатализм; олдиндан белгиланган тақдирга, «пешонага ёзилган қисмат»га, «оллои-таолонинг амри-фармони»га ишонишдан иборат диний эътиқод. Ф. кишиларни ҳаётда пассивликка, турли диний ақидаларга кўр-кўрона бўйсунушга ундайди; шахснинг дунёни билишдаги, жамият тараққиётидаги ва ўз камолатидаги актив ролини инкор қилади.

ФЕНОМЕН (юнон. *phainomenon* — воқеий, содир бўлувчи) — феномен; идеалистик фалсафадаги объектив воқеликни акс эттирмайдиган, фақат инсон онгида мавжуд бўлган субъектив ҳодиса (қ. **Феноменализм**, **Феноменология**).

ФЕНОМЕНАЛИЗМ — феноменализм; фалсафадаги объектив дунёнинг мавжудлигини инкор қилиб, фақат онг

ҳодисасини бирдан-бир реаллик деб ҳисобловчи ғайри илмий субъектив идеалистик таълимот (қ. **Феномен**).

ФЕНОМЕНОЛОГИЯ — феноменология; Гегель идеалистик фалсафасидаги онгинг, руҳнинг ўз-ўзидан ривожланиши ҳақидаги реакцион сохта таълимот; мавжудотга ва ҳиссий тажрибага боғлиқ бўлмаган илоҳий «моҳиятлар» ҳақидаги дунёни илмий билишга қарши сохта фан.

ФЕНОМЕНАЛЬНАЯ ПАМЯТЬ — феноменал хотира; идрок қилинган нарса ва ҳодисаларни, уларнинг боғланиши муносабатларини фавқулодда тез ҳамда аниқ эсда қолдириш ва эсга туширишдан иборат нодир хотира қобилияти (қ. **Эйдетизм**).

ФЕНОТИП (юнон. *phaino* — рўй бермоқ, *typos* — из, тасвир) — фенотип; организмнинг индивидуал тараққиёти жараёнида таркиб топган барча белги ва хусусиятлар йиғиндиси.

ФЕТИШ (фр. *fetich* — сеҳргарлик) — фетиш; тақводор кишиларнинг тасаввурига кўра, унга сиғинган кишиларнинг мушкулени осон қилувчи ғайри табиий, сеҳрли кучга эга бўлган буюм. Мас., тумор, банд, турли шаклдаги тошлар ва ҳоказо; кўр-кўрона сажда қилиш объекти.

ФЕТИШИЗМ — фетишизм; нажот қидириб турли нарсаларга чўқиниш. Ф. кўр-кўрона ишонишни тарғиб қилади.

ФИДЕИЗМ (лат. *fides* — ишонч, эътиқод) — фидеизм; илм-фандан кўра эътиқодни афзал кўрувчи реакцион назария.

ФИЗИОЛОГИЧЕСКАЯ ПСИХОЛОГИЯ — физиологик психология; аниқ физиологик методлардан фойдаланиб, физиология билан психология ўртасидаги яқин муаммоларни ўрганувчи психологик текширишлар соҳаси. Ф. п. нинг маълумотлари психик ҳодисаларнинг моддий асосларини очишга ёрдам беради. Немис файласуфи ва психологи. В. Вундт ўзининг «Физиологик психология» (1874) номли асари билан ф. п. га асос солган.

ФИЗИОНОМИЯ (юнон. *physis* — табиат, *gnomon* билладиган) — физиономия; кишининг юз тузилиши, ифодалари; одам шахсини белгилаб берувчи хусусиятлар йиғиндиси; қиёфа.

ФИЗИОНОМИЧЕСКОЕ «УЧЕНИЕ» О ХАРАКТЕРЕ — характер ҳақида физиономик «таълимот»; кишининг юз ва гавда тузилишига қараб, унинг характер хислатлари ҳақида тўлиқ ҳукм юритувчи «таълимот» (қ. **Конституциональная теория темперамента, Френология**).

ФИЛОГЕНЕЗ (юнон. *phyfe* — қабила, уруғ, тур, *genesis* — ҳосил бўлиш, келиб чиқиш) — филогенез; муайян тирик организм турининг ерда ҳаёт пайдо бўлгандан кейинги эволюцион тараққиёт процесси (қ. **Онтогенез**).

ФИЛОСОФИЯ (юнон. *phileo* — севаман, *Sophia* — до-нолик) — фалсафа; табиат, жамият ва инсон тафаккури тараққиётининг умумий қонунлари ҳақидаги фан.

ФЛЕГМАТИК (юнон. *phlegma* — балғам), — флегма-тик; флегматик темпераментга эга бўлган одам; осойишта, ўзини оғир-вазмин тутадиган, барқарор кайфиятли одам (қ. **Флегматический темперамент**, **Гумаральная теория темперамента**, **Неврологическая теория темперамента**).

ФЛЕГМАТИЧЕСКИЙ ТЕМПЕРАМЕНТ — флегматик темперамент; секин, кучсиз ва беқарар эмоционал қўзғалувчанлик билан характерланадиган индивидуал хусусият **Ф. т.** нинг физиологик асоси нерв системасининг кучли, мувозанатли ва инерт типидан иборатдир. (қ. **Типы высшей нервной деятельности**).

ФЛЮИД (лат. *fluidus* — оқадиган) — флюид; спиртларнинг хурофий, мистик гасаввурига кўра, баъзи кишилар томонидан тарқатиладиган (чиқадаган) аллақандай «психик ток» (қ. **Магнетизм**; **Спиритизм**).

ФОБИЯ (юнон. *phobos* — қўрқинч) — фобия; маълум бир шароитларда асоссиз равишда қўрқиш ва ташвишлан-нишдан иборат, енгил мумкин бўлмаган муттасил психо-патологик ҳолат. Мас., агарафобия майдондан, катта кўчадан қўрқиш; каустрофобия — эшикни беркитиб, уйда ўтиришдан қўрқиш; Монофобия — якка қолишдан қўрқиш; атропофобия — кўпчиликдан, халойиқдан қўрқиш; назофобия — касал бўлиб қолишдан қўрқиш, эйротрофо-бия — кўпчилик олдида қизариб қолишдан қўрқиш ва ҳоказо.

ФОКУС (лат. *fokus* — ўрта, марказ) — фокус; томоша-бинларга ғайри табиий бўлиб кўринадиган, уларни ҳайратда қолдирадиган, чаққонлик ва эпчиллик билан тез бажариладиган ҳаракат усули. **Ф.** қўлнинг ҳаракат қили-шига, махсус мосламаларга, баъзан эса томошабинларга маълум бўлмаган физик, химик ва психологик ҳодисаларга асосланади.

ФОНАСТЕНИЯ (юнон. *phono* — овоз, товуш, *astenia* — ожизлик, ҳолсизлик) — фонастения; товуш аппаратлари бутун ва соғ бўлган ҳолда товушнинг қисман ёки тўлиқ йўқолишидан иборат касаллик (қ. **Афония**).

ФОНАЦИЯ — фонация; нафас йўлидан чиқаётган ҳаво таъсирида товуш пайчаларининг тебраниши натижасида нутқ товушларининг ҳосил бўлиши; нутқ товушларини талаффуз этиш.

ФОНОРЕЦЕПТОРЫ (юнон. phonē — овоз, товуш) — фонорецепторлар; товуш тўлқинларини қабул қилиб олувчи нерв учлари, рецепторлар.

ФОРМЫ ПОВЕДЕНИЯ ЖИВОТНЫХ — ҳайвон хатти-ҳаракатларининг формалари; ҳайвонлар хулқи икки хил формада рўй беради: *Х. х.* нинг туғма формаси (*қ. Инстинкты*); *Х. х.* нинг индивидуал, ўзгарувчан формаси (*қ. Навыки животных*).

ФРЕЙДИЗМ — фрейдизм; буржуа психологияси ва психопатологиясидаги инсон хулқининг асосий ҳаракатлантирувчи кучи онгсиз майл (айниқса, жинсий майл) деб ҳисоблаб, онгли фаолиятнинг аҳамиятини, социал муҳитнинг ҳал қилувчи ролини камситадиган реакцион идеалистик назария. Бу назария австриялик невропатолог, психиатр ва психолог Зигмунд Фрейд номи билан аталган (*қ. Психоанализ*).

ФРЕНОЛОГИЯ (юнон. phren — оқл, logos — тушунча, таълимот) — френология; инсон психик хусусиятлари билан унинг мия қутиси тузилиши ўртасида боғланишлар бор деб даъво қилувчи сохта таълимот. *Ф.* нинг даъвосича, муайян психик хусусиятнинг ривожланиши миянинг бирор қисмининг ўсишига олиб келади, бу эса мия қутисининг тегишли қисмини қабариқ шаклга келтиради. Аслида, психик функциялар; хусусиятлар мия юзасининг рельефи билан белгиланмайди, мия қутисининг шакли миянинг шаклига мутлоқ равишда мос келмайди.

ФРУСТРАЦИЯ (лат. frustration бекорга кузатиш, бекор умидвор бўлиш, муваффақиятсизлик) — Фрустрация; планларнинг издан чиқиб, мақсаднинг йўқ бўлиб кетиши. *Ф.* кишининг характер хусусиятларида, турли кечинмаларида, хатти-ҳаракатларида намоён бўлади. *Ф.* кишининг мақсадга эришиши йўлида учрайдиган, объектив равишда енгиб бўлмайдиган ёки субъектив равишда шундай туюладиган қийинчиликлар туфайли пайдо бўладиган психологик ҳолатидир. *Ф.* ҳам, бошқа психологик ҳолатлар сингари, киши характерига хос ёки фақат кишининг янги характер хислатларининг бошланишини кўрсатувчи ва, шу билан бирга, ўткинчи ҳолат бўлиши мумкин. Мас., *Ф.* нинг агрессив ҳолати кўпинча ўзини тута олмайдиган,

қўпол одамга хос бўлса, депрессия ҳолати ўзига ишонамай-
диган одамга хосдир. Баъзи одамлар энг ювош кишиларда
ҳам Ф. ҳолатини вужудга келтириши мумкин, лекин бу
ҳолат узоқ давом этмайди.

ФУНКЦИОНАЛЬНАЯ ПСИХОЛОГИЯ — функционал
психология; XIX аср охири XX аср бошлари психология-
сидаги психологиянинг предмети психик элементлар ва
уларнинг структуралари муносабатлари эмас, балки пси-
хик функциялардан иборатдир, деган фикрни илгари
сўрган оқим. Ф. п. оқими иккига бўлинади: 1) психология
онгнинг мазмунини эмас, балки актларни (мас., сезилаёт-
ган сифатларни эмас, балки сезги актини) ўрганиши ке-
рак деб ҳисобловчи онгни фақат илоҳий активлик деб
талқин қилувчи Европа Ф. п. си; 2) функция тушунчаси-
га янги мазмун киритиб, психология шахснинг табиий ва
социал муҳитга мослашувида онгнинг ролини, шахснинг
амалий йўналишини ўрганиши керак деган Америка праг-
матистик Ф. п. си (қ. Прагматизм).

Ф. п. интроспектик психологияга нисбатан маълум да-
ражада илғор бўлиб, у психологиянинг амалиёт билан ало-
қасини бир оз мустаҳкамлади. Лекин унинг сохта методо-
логияси психик процессларнинг материалистик назария-
сини яратишга имконият бермади.

Х

ХАРАКТЕР (юнон. charaktir белги, вишоф, хислат) —
характер; ижтимоий муҳит таъсирида таркиб топиб, шахс-
нинг атрофдаги воқеликка ва ўз-ўзига бўлган муносаба-
тида ифодаланадиган, унинг муайян шароитлардаги
хатти-ҳаракатларини белгилаб берадиган барқарор инди-
видуал психик хусусиятлар йиғиндиси. Характерни таш-
кил қилувчи хусусиятлар характер хислатлари дейилади.
Х. хислатлари икки катта гурпуага бўлинади: 1) Х. нинг
маънавий сифатлари—меҳнатсеварлик, ҳалоллик, рост-
гўйлик, меҳрибонлик, ташаббускорлик, камтарлик каби-
лар; 2) Х. нинг иродавий хислатлари — мақсадга интилув-
чанлик, қатъийлик, жасурлик, мардлик, матонатлилик,
ўз-ўзини тутат билиш кабилар.

Характер туғма, ўзгармайдиган хусусият эмас. У кишининг ҳаёт шароитларига боғлиқ ҳолда таркиб топиб, ўзгарувчан ва тарбияланувчандир: махсус шароитда, махсус таълим-тарбия таъсирида салбий характер хислатларини бартараф қилиш, ижобий характер хислатларини тарбиялаш мумкин.

ХАРАКТЕРИСТИКА ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ — психологик характеристика; маълум бир кишининг ақлий, ахлоқий, иродавий сифатларини, қизиқишлари, дунёқарashi, эътиқоди, шунингдек, индивидуал психологик хусусиятлари — характери, темпераменти, қобилият ва истеъдодлари объектив равишда тасвириаб ёзилган шахсий хужжат. П. х. илмий-текшириш ишларида, кадрларни танлаш ва жой-жойига қўйишда мутахассис-психологлар ёки корхона раҳбарлари томонидан тузилади.

ХАРАКТЕРОЛОГИЯ — характерология; характер ҳақидаги, характернинг моҳияти, структураси, таркиб топиши ва ривожланиши ҳақидаги таълимот.

ХИРОМАНТИЯ (юнон. cheire — қўл, manteia — фол очиш, башорат қилиш) — хиромантия; қўлнинг кафтига қараб фол очиб, кишининг келажаги, тақдир-қисмати ҳақида «олдидан башорат қилиш»дан иборат қаллоблик воситаси.

ХОЛЕРИК (лат. cholericus — ўт) — холерик; холерик темпераментга эга бўлган киши; тез, ғайратли, ишга эҳтирос билан киришадиган, лекин мувозанатсиз, тез жаҳли чиқадиган одам (қ. **Темперамент, Холерический темперамент, Типы высшей нервной деятельности**).

ХОЛЕРИЧЕСКИЙ ТЕМПЕРАМЕНТ — холерик темперамент; тез, кучли ҳамда барқарор эмоционал қўзғалувчанлик билан ифодаланадиган индивидуал психик хусусият. Х. т. нинг физиологик асоси нерв системасининг кучли, аммо мувозанатсиз, яъни қўзғолиш процесси тормозланишдан устун турадиган, қўзғалувчан типдир (қ. **Холерик, Типы высшей нервной деятельности**).

ХОТЕНИЕ — хоҳиш; муайян мақсадга аниқ интилиш, мақсадга эришишнинг имконият ва воситаларини тўлиқ англашдан иборат иродавий процесс (қ. **Воля**).

ХРОМАТИЧЕСКИЕ ЦВЕТА (юнон. chromatikos — рангли, бўялган) — хроматик ранглар; ёруғлик нурининг уч қиррали шиша призма орқали синиб ўтиши натижасида ҳосил бўладиган спектр ранглар; оқ ва қора рангдан ташқари барча ранглар.

ХРОНОСКОП (юнон. *chronos* — вақт, *skopeo* — кўраман, қарайман) — хроноскоп; ҳаддан ташқари қисқа вақт оралигини, ҳатто секунднинг мингдан бир бўлагича вақтни ўлчайдиган электр ёки механик асбоб. Психологияда Х. оддий реакция тезлигини ўлчаш учун қўлланилади.

ХРУСТАЛИК — кўз гавҳари, нурни синдириб, унинг кўз тўр пардасида тўпланишига, демак. кўраётган нарсаларнинг тасвири ҳосил бўлишига ёрдам беради.

«**ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ТИП**» — «Бадий тип». И. П. Павлов томонидан биринчи ва иккинчи сигнал системаларининг ўзаро нисбатига қараб аниқланган «Инсонларга хос махсус» тип бўлиб, бу типдаги кишиларда иккинчи сигнал системаси биринчи сигнал системасидан устуни туради (қ. «Мыслительный тип», «Средний тип»).

Ц

ЦВЕТНОЙ СЛУХ — рангдор эшитиш; товушнинг эшитиш сезгилари билан бирга, маълум бир ранг тасаввурини ҳам ҳосил қилишдан иборат сезги ҳодисаси (қ. **Синестезия**).

ЦВЕТОВАЯ СЛЕПОТА — ранг кўрлиги; ранглارни сезиш қобилиятининг тўлиқ ёки қисман бузилиши.

ЦВЕТОВОЙ ТОН — ранг тони; муайян рангни бошқа ранглардан ажратиш турувчи махсус ранг сифати. Р. т. кўзга таъсир қилувчи ёруғлик тўлқинларининг узунлигига боғлиқ. Одам кўзи Р. т. жиҳатидан 150 га яқин рангларни ажратиш қобилиятига эгадир.

ЦВЕТООЩУЩЕНИЕ — ранг сезиш; кўзнинг идрок қилинаётган нарса ва ҳодисаларнинг рангини ажрата олиш қобилияти.

ЦЕЛЕУСТРЕМЛЁННОСТЬ — мақсадга интилувчанлик; шахснинг ўз хатти-ҳаракатларини барқарор ҳаётий мақсадларга бўйсундира олишида, мақсад йўлида ҳаминша тайёр, қатъий бўлишида ифодаланадиган характер хислати.

ЦЕЛОСТНОСТЬ ВОСПРИЯТИЯ — идрокнинг яхлитлиги; идрок процессида барча психик процесслар, психик ҳолатлар ва психик хусусиятларнинг иштирок этишидан иборат қонуният (қ. **Ашперценция**).

ЦЕНТРАЛЬНАЯ НЕРВНАЯ СИСТЕМА — марказий нерв системаси; ҳайвон ва одам нерв системасининг организми ташқи муҳит билан боғлайдиган ва организмдаги барча процессларни бошқариб турадиган асосий қисми. М. н. с. га бош мия ва орқа мия киради.

ЦЕНТРОБЕЖНЫЕ НЕРВЫ — марказдан қочувчи нервлар; тегишли нерв марказларидан бериладиган импульсларни периферия (чет)га олиб борувчи нервлар; афферент нервлар ёки ҳаракат нервлари.

ЦЕНТРОСТРЕМИТЕЛЬНЫЕ НЕРВЫ — марказга интилувчи нервлар, рецепторларда ҳосил бўлган импульс (қўзғалиш)ни тегишли нерв марказларига олиб борадиган нервлар; афферент ёки сезувчи нервлар.

ЦЕПНОЙ РЕФЛЕКС — занжирли рефлекс; муайян рефлекснинг охири навбатдаги бошқа рефлекснинг бошланишини келтириб чиқаришидан иборат бўлган рефлектор ҳаракатлар занжири; яхлит рефлектор ҳаракатлар системасидаги қисмларнинг ўз ишини бирин-кетин бажаришидан иборат функционал қонуният.

ЦИНИЗМ (юнон. kynismos — ҳаёсиялик—цинизм; уят ва виждон ҳиссидан маҳрум бўлиб, очиқ-ойдин беодобликдан иборат тубан характер хислати.

Ч

ЧАСТИЧНОЕ ЗАБЫВАНИЕ — қисман унутиш; зарур пайтда аввал идрок қилинган ёки эсда қолдирилган материалларнинг ҳаммасини эмас, балки айрим бўлақларинигина эсга тушира олмасликдан иборат хотира процесси (қ. Полное забывание).

ЧАСТНОЕ СУЖДЕНИЕ — жузъий ҳукм; фикр объекти ҳисобланган нарса ва ҳодисаларнинг айрим бўлақлари ёки баъзи бирларигагина тааллуқли бўлган ҳукм тури. Мас., «Баъзи одамлар яхшиларни ҳам кўра олмайди».

ЧЕЛОВЕК — одам, инсон, ердаги тирик организмлар тараққиётининг энг юксак босқичини ташкил қилувчи, ишлаб чиқариш қуролларини ишлаб чиқариш ва улардан борлиқни ўзгартиришда фойдаланиш қобилиятига эга бўлган ижтимоий мавжудот; онг эгаси (қ. Личность).

ЧЕЛОВЕЧНОСТЬ — одамгарчилик, инсонгарчилик; ўзаро муомала ва муносабатларда инсонга хос бўлган барча ижобий фазилатларга риюя қилишдан иборат характер хислати.

ЧЕРТЫ ХАРАКТЕРА — характер хислатлари; ижтимоий муҳит таъсирида таркиб топган, шахснинг хатти-ҳаракатларида мунтазам учрайдиган доимий хусусият ва сифатлари йиғиндиси. Х. х. ижобий ва салбий деб аталадиган икки катта турга бўлинади Мас., катталарга ҳурмат, камтарлик мустақиллик кабилар ижобий Х. х., бўлса, манманлик, худбинлик, номустақиллик кабилар салбий Х. х. ҳисобланади.

ЧЕСТНОСТЬ — ҳалоллик, шахснинг ўз бурчи ва эътиқодларига нисбатан садоқатида, атрофидаги борлиққа ҳамда кишиларга виждонан муносабатда бўлишида ифодаланадиган ахлоқий сифати; ижобий характер хислати.

ЧЕСТОЛЮБИЕ — шухратнарастлик; азон обрў-этибор қозонишга жон-жаҳди билан интилишдан иборат жуда паст характер хислати.

ЧИСТОСЕРДЕЧНОСТЬ — самимийлик, атрофдаги кишилар билан муносабатда софдиллик, виждонлилик тариқасида ифодаланадиган шахсий сифат; ижобий характер хислати.

ЧТЕНИЕ С ГУБ, С ЛИЦА—лаблардан ва юздан ўқиш; оғзаки нутқни нутқ органларининг ҳаракатига қараб кўрув орқали идрок қилиш; нутқни бундай идрок қилиш эшитув идрокни тўлдиради (айниқса шовқин пайтларида, тўлиқсиз талаффуз қилинганда ва ҳоказо). Лаблардан ва юздан ўқиш малакалари кар ёки қулоғи оғир болаларда уларнинг нутқини ўстириш мақсадида, махсус усуллар билан таркиб топтирилиши ҳам мумкин.

ЧУВСТВА — ҳиссиёт; шахснинг воқеликдаги нарса ва ҳодисаларга, кишиларга ҳамда ўз-ўзига бўлган муносабатларидан келиб чиқадиган ёқимли ёки ёқимсиз кечинмалари. Мас., хурсандлик, хафалик, ғазаб, рашк каби ҳислар (қ. Эмоции).

ЧУВСТВЕННОЕ ПОЗНАНИЕ—ҳиссий билиш; объектив дунёни билишнинг асосан сезги, идрок ва тасаввурлар ёрдамида амалга ошириладиган махсус босқичи. Х. б. билишнинг биринчи босқичини ташкил қилиб, билишнинг иккинчи ақлий босқичи билан чамбарчас боғлиқдир (қ. Рациональное познание).

ЧУВСТВЕННЫЙ ТОН — ҳиссий тон; сезги ёки идрок процессида шахснинг идрок қилинаётган нарсага, ҳодисага муносабатини ифодаловчи махсус эмоционал бўёқ, ёқимли ёки ёқимсиз кечинма, бевосита сезги ёки идрок билан боғланган ҳиссийёт.

ЧУВСТВИТЕЛЬНОСТЬ — сезувчанлик; тирик организмнинг сезиш қобилияти; сезги органларининг маълум таъсирга жавоб қайтариш қобилияти. 'С. абсолют ва фарқ қилувчи сезувчанликлардан иборат бўлади. Абсолют С. деганда маълум бир кучга эга бўлган таъсирга қайтарилган ҳаракатни, фарқ қилувчи С. деганда эса, таъсир кучининг ўзгаришига қайтарилган ҳаракатни тушунамиз (қ. **Пороги ощущения**).

ЧУВСТВИТЕЛЬНЫЕ НЕРВЫ—сезувчи нервлар; сезги органларида ҳосил бўлган қўзғалишни (импульсни) тегишли нерв марказларига элтувчи нервлар (қ. **Центростремительные нервы**).

ЧУРИНГИ — (австрал.)—чуринглар; ибтидоий австралияликларнинг тасаввурига кўра, одамларнинг осойишталигини таъминловчи хусусиятларга эга бўлган муқаддас нарсалар (қ. **Тотемизм**).

ЧУТКОСТЬ — ғамхўрлик; атрофдаги кишилар билан бўлган муносабатда уларга доимо меҳрибонлик, илтифот кўрсатишда ифодаланадиган шахсий сифат; ижобий характер хислати.

ЧУТЬЁ — сезгирлик (фаросатлилиқ); нарса ва ҳодисаларни, айниқса уларнинг кўзга бевосита кўринмайдиган сабаб-боғланишларини тез фаҳмлаб, пайқаб олишдан иборат ақл сифати (қ. **Интуиция**).

Ш

ШАМАН — афсунгар; қаттиқ қўшиқ айтиш, ўйинга тушиб, чилдирма чалиш каби турли усуллар билан ўзида ҳаддан ташқари кучли ҳиссийёт ҳосил қилиб, кўзга кўринмас «руҳ»лардан, «парилардан, гўёки кишиларнинг дардидан, гувоҳларидан кечишни илтимос қилувчи, шу орқали фойда кўрувчи диндор киши; жодугар.

ШАМАНСТВО — афсунгарлик (жодугарлик); арвоҳларга инсу-жинсларга, жин-париларга топинишдан ибо-

рат бўлган ибтидоий дин формаси (қ. Шаман, Анимизм).

ШИЗОФРЕНИЯ (юнон. schizo бўлмоқ, майдаламоқ, рhren ақл — шизофрения ақл, ҳиссиёт ва ироданинг пассивишидан иборат, аниқ сабаблари ҳали аниқланмаган психик касаллик.

ШИРОТА ВООБРАЖЕНИЯ — ҳаёлнинг кенглиги; ҳаёл процессида яратилган образларнинг тадбиқ қилиниши доираси билан белгиланадиган ҳаёл сифати. Х. к. шахснинг билим даражаси ва турмуш тажрибасига боғлиқдир.

ШКОЛЬНЫЙ ВОЗРАСТ — мактаб ёши; совет таълим-тарбияси системаси бўйича болаларнинг мактаб таълими вақтидаги ҳаёти ва ривожланиши даври. Бу давр: кичик мактаб ёши (7 ёшдан 11 ёшгача), ўсмирлик ёши (12 ёшдан 16 ёшгача), илк йигитлик ёши (16 ёшдан 18 ёшгача) босқичларига бўлинади. Бу тараққиёт босқичларининг ҳар бири ўзининг анатомик — физиологик ва психологик хусусиятлари билан фарқланади.

ШОК — (ингл. shock — зарба) — шок; қаттиқ руҳий ёки жисмоний таъсирлардан зарба олиш натижасида организмнинг оғир лат ейиши, шикастланиши. Ш. ҳолатида қон айланиши, нафас олиш, модда алмашинуви бузилади, баъзан онги тормозланади, ҳушсизланади ва ҳоказо.

Э

ЭВРИСТИКА (юнон. heurisko — топаман) — эвристика; «ҳақиқатни топиш санъати»; назарий тадқиқотлардаги мантиқий усуллар ва методик қоидалар системаси.

ЭГОИЗМ (лат. ego — мен) — эгоизм (худбинлик); ўз шахсий манфаатларини жамият, коллектив манфаатларидан юқори қўйишга кучли интилишда ифодаланадиган салбий характер хислати.

ЭГОЦЕНТРИЗМ (лат. ego — мен, centrum — марказ) эгоцентризм; эгоизмнинг энг тубан даражаси; ўз шахсий манфаатлари ва аҳтиёжларини қондиришга кучли ҳирс қўйиб жамият манфаатларини ҳатто менсимасликдан иборат жуда наст характер хислати.

ЭЙДЕТИЗМ — (юнон. eidos образ) эйдетизм; аввал идрок қилинган нарса ва ҳодисаларнинг образларини онг-

да аниқ, тўлиқ ва ёрқин ҳолда узоқ вақт сақлаб қола олиш қобилиятида ифодалайдиган руҳий ҳодиса; идрок образларидан деярли фарқ қилмайдиган тасаввур сифати.

ЭЙДЕТИК — эйдетик; эйдетик тасаввурга эга бўлган одам (қ. **Эйдетизм**).

ЭЙДЕТИЧЕСКИЕ ОБРАЗЫ — эйдетик образлар; ғавқулодда жонлилиги ва мутлақо тўлиқлиги билан сифатланадиган яққол тасаввур образлари (қ. **Эйдетизм**).

ЭКСПЕРИМЕНТ ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ — психологик эксперимент; психик ҳодисаларни ўрганишнинг асосий методларидан бўлиб, бу текширувчининг текширилувчи психикасининг айрим томонларига таъсир қилиш ва фаолият шароитларини мақсадга мувофиқ ўзгартириши орқали амалга оширилади. Психологияда Э. нинг икки асосий тури мавжуд: лаборатория Э. и. табиий, Э., Лаборатория Э. да руҳий ҳодисалар махсус жиҳозланган хоналарда, алоҳида асбоб-ускуналар ёрдами билан ўрганилади. Табиий экспериментда руҳий ҳодисалар одатдаги табиий фаолият (ўйин, ўқиш, меҳнат) шароитларида яратилиб, текширилувчи томонидан киритилган экспериментал ўзгартишнинг психик фаолиятнинг маълум томонларига қилган таъсири текширилади. Экспериментнинг ҳар иккала турида ҳам ўрганилаётган руҳий ҳодисанинг миқдор ва сифат кўрсаткичлари аниқланади.

ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНАЯ ПСИХОЛОГИЯ — экспериментал психология; психологиянинг психик ҳодисалар ва процессларни экспериментал ўрганишга асосланган махсус соҳаси (қ. **Эксперимент психологический**).

ЭКСПЕРИМЕНТАТОР — экспериментчи; муайян илмий тажриба ёки эксперимент ўтказувчи киши; мутахассис.

ЭКСПРЕССИВНАЯ РЕЧЬ (лат. *expressio* — ифодалаш) — экспрессив нутқ; фикрни бошқаларга таъсирли қилиб баён этишдан иборат нутқ тури (қ. **Активная речь**).

ЭКСТЕРИОРИЗАЦИЯ (ташқиға айланиш) — ички психик фаолиятнинг ташқи, предметли фаолиятга жонли мушоҳадага айланиши.

ЭКСТЕРОРЕЦЕПТОРЫ — экстерорецепторлар; организмнинг юза қисмида жойлашган рецепторлар. Мас., кўрув, эшитув, ҳид билиш каби органлар. Э. ёрдамида ташқи муҳитдаги нарсаларнинг сифат ва хусусиятлари акс эттирилади.

ЭКСТИРПАЦИЯ (лат. илдизи билан юлиб олиш) — бирорта органини ёки унинг бирорта қисмини бутун организмдан юлиб олиш.

ЭКСТРАВЕРЦИЯ — Экстраверция; шахснинг тевааракатрофдаги одамларга, ташқи ҳодисаларга йўналиши. Э. қизиқишларнинг субъектдан ташқаридаги объектга кўчиши демакдир.

ЭМОЦИОНАЛЬНАЯ ПАМЯТЬ — эмоционал хотира; воқеликдаги нарса ва ҳодисалардан, ўз-ўзимизга бўлган муносабатимиздан келиб чиқадиган ёқимли ҳамда ёқимсиз кечинмаларни эсда қолдириш ва эсга туширишдан иборат хотира тури.

ЭМОЦИИ (лат. emotio — ҳаяжонлантираман, изтироблайман) — эмоциялар; «эмоция» термини кўп ҳолларда «ҳиссиёт» термини билан бир маънода ишлатилади. Э. шахснинг воқеликка бўлган ўз муносабатини ҳис қилишидан келиб чиқадиган, унинг эҳтиёж ва қизиқишлари билан боғлиқ бўлган ёқимли ёки ёқимсиз кечинмаларидир.

ЭМОЦИОНАЛЬНЫЕ СОСТОЯНИЯ — эмоционал ҳолатлар; шахснинг эмоционал кучи, тезлиги ва барқарорлиги билан белгиланадиган, воқеликка бўлган муносабатидан ифодаланадиган турли ёқимли ва ёқимсиз кечинмалари. Э. ҳ. га кайфият, эҳтирос, руҳланиш, аффект кабилар кирди.

ЭМОЦИОНАЛЬНЫЙ ТОН — эмоционал тон (қ. Чувственный тон).

ЭМПИРИЗМ (юнон. empeiria — тажриба) — эмпиризм; тажрибани, ҳиссий идрокни билишнинг бирдан-бир воситаси деб ҳисоблаб, мантиқий анализ ва назарий умумлаштиришларнинг, аҳамиятини камситувчи фалсафий таълимот.

ЭМПИРИЧЕСКАЯ ПСИХОЛОГИЯ — эмпирик психология; мавҳум, рационал психологияга қарама-қарши бўлган, тажрибага асосланган психология. Э. п. га кўра, психологиянинг предмети онг ҳодисасидир, психологиянинг методи эса, ўз-ўзини кузатишдир. Э. п. га кўра, онг ҳодисаларини экспериментал равишда ўрганиш мумкин эмас. Э. п. онг ҳодисаларини фақат ассоциацияларнинг, энг оддий элементларнинг қўшилишидан иборатдир деб ҳисоблайди. Э. п. барча психология қонунларини ассоциация қонунларига тенглаштириб қўяди, бинобарин, унингча, барча психик ҳодисалар пассив, механик характерга эга бўлиб қолади.

ЭПИЛЕПСИЯ (юнон. epilepsia — хужум қиламан) — эпилепсия; даврий равишда такрорланадиган тутқаноқланиб ҳуссизланиш ёки қисқа муддатли психик бузилиш; онгнинг қоронғиланиши билан характерланадиган нерв-психик касаллик.

ЭПИФЕНОМЕНАЛИЗМ — (юнон. ері — ёнида, phai — потепон — ҳодиса) — эпифеноменализм; психика одам ҳаёти ва фаолиятида ҳеч қандай роль ўйнамасдан, «йўловчининг кўланкаси сингари» фақат моддий процесслар (миянинг физиологик процесслари)га жўр бўлади деб ҳисобловчи таълимот. «Э» термини XVII асрда инглиз файласуфи Т. Гоббс томонидан ишлатилган.

ЭРГОГРАФ (юнон. ergon — иш, grapho ёзаман) эргограф; мушакларнинг ишени график усулда ифодалашда қўлланиладиган, айниқса толиқиш процессини ўрганишда қўлланиладиган асбоб.

ЭРГОНОМИКА (юнон. ergon — иш, nomos — қонун) — эргономика; инженерлик психологиясининг бир соҳаси (қ. Инженерная психология).

ЭРУДИЦИЯ (лат. eruditio — ўқимишлилик, билиш) — эрудиция; барча ижобий ақл сифатларига эга бўлиш, ўқимишлилик; фаннинг бирор соҳасини чуқур билишлик.

ЭСТЕЗИОМЕТР (юнон. aisthsis — сезги, metreo — ўлчаيمان) — эстезиометр; тери сезгирлигини ўлчайдиган асбоб.

ЭСТЕТИКА ПОВЕДЕНИЯ — хулқ эстетикаси; одам хулқида ва хатти-ҳаракатларидаги гўзаллик хислатлари; Х. э. кишининг меҳнатга ва жамиятга бўлган муносабатида, унинг ўз-ўзини тутишида, бировлар билан бўлган муомаласида намоён бўлади ҳамда унинг ғоявий, маънавий савияси билан белгиланади.

ЭСТЕТИЧЕСКИЕ ПОТРЕБНОСТИ — эстетик эҳтиёжлар; шахснинг эстетик хулқ-атворида, турли безак ашёларга бўлган муҳтожлигини сезишдан иборат эҳтиёж тури.

ЭСТЕТИЧЕСКИЕ ЧУВСТВА — эстетик ҳислар; шахснинг табиат, жамият ва инсон хулқ-атворидаги гўзал нарса-ҳодисаларни, хислатларни идрок ҳамда тасаввур қилиш, улар ҳақида ўйлаш муносабати билан кечириладиган алоҳида ёқимли ҳислар.

ЭСТЕТИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ — эстетик тарбия; шахснинг воқелиқдаги гўзал нарсаларни тўғри идрок қилиш ва тушуниш қобилиятини таркиб топтириш ҳамда ри-

пожлантиришдан иборат коммунистик тарбиянинг бир қисми.

ЭТИКА (лат. *etica* — урф-одат, характер) — этика; ахлоқ ҳақидаги фалсафий таълимот.

ЭТНИЧЕСКАЯ ПСИХОЛОГИЯ (юнон. *ethos* — халқ) — этник психология (қ. **Психология народов**).

ЭТНОГЕНЕЗ (юнон. *ethos* халқ, *genesis* — келиб чиқиш) — этногенез; турли халқларнинг келиб чиқиши.

ЭФФЕРЕНТНЫЙ ПУТЬ (лат. *effereps* — олиб чиқувчи) — эфферент йўл; рефлекс ёйининг бир қисми; нерв марказидан ишчи органларга борадиган нерв йўли.

Ю

ЮНОШЕСКИЙ ВОЗРАСТ — йигитлик ёши, шахснинг 16 ёшдан 18 ёшгача бўлган психик ҳамда жисмоний тараққиёт даври.

Я

ЯЗЫК — тил; кишиларнинг ўзаро фикр олишуви, сўзлар ёрдамида алоқа боғланишдан иборат ижтимоий ҳодиса; кишиларнинг бир-бирларини тушуниш қуроли, воситаси.

ЯСЕЛЬНЫЙ ВОЗРАСТ — ясли ёши; болаларнинг туғилгандан тортиб то 3 ёшгача бўлган психик ҳамда жисмоний тараққиёт даври.

На узбекском языке

КУВВАТ ТУРГУНОВ

РУССКО-УЗБЕКСКИЙ ТОЛКОВЫЙ СЛОВАРЬ
ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ

Издательство «Ўқитувчи»
Ташкент — 1975

Махсус редактор У. М. Умаров
Наشريёт редактори У. Охунжонов
Бадний редактор Г. Бедарев
Техредактор О. Чигряева
Корректор В. Абдуллаева, М. Муратова

Теришга берилди 8/1-1975 й. Босишга рухсат этилди 24/IX-1975 й. Қоғоз № 3.
84X108¹/₂ Физ. 6. л. 6,125 Шартли босма л. 10,29 Нашр л. 10.3. Тиражи 10000.

«Ўқитувчи» нашриёти. Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома 85-74 Баҳоси 19 т.
Муқоваси 10 т..

ЎзССР Министрлар Советининг Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари
Давлат комитетининг Тошкент полиграфия комбинатида теришиб, 2-босмахона
сида босилди. Янгийўл, Самарқанд кўчаси, 44. 1975 й. Зак. № 204

Набрано на Ташполиграфкомбинате Государственного комитета Совета Министров
УзССР по делам издательства, полиграфии и книжной торговли. Отпечатано в ти-
пографии № 2. Янги-Юль, Самаркандская 44.